

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

**ЗЛОЧИННІСТЬ У ПАЛИВНО-
ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ:
КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ТА ЗАПОБІГАННЯ**

Монографія

За загальною редакцією
доктора юридичних наук *Б. М. Головіна*

Харків
«Право»
2013

УДК 343.973
ББК 67.9(4УКР)308
3-68

*Рекомендовано до друку вченою радою Науково-дослідного інституту
вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Стайша
Національної академії правових наук України
(постанова № 6/4 від 19 вересня 2012 р.)*

Рецензенти:

В. В. Голина – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки, завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»;

Н. О. Гуторова – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, директор Кримського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Колектив авторів:

Б. М. Головкін – доктор юридичних наук, завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин (передмова, підрозділи 1.4, 2.1; підрозд. 2.3 – у співавт. з Ю. О. Оберемко; підрозділи 4.3, 4.4, 4.5, 4.6); *Г. Ю. Дарнопих* – кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник (підрозділи 1.1, 1.3; підрозділи 1.2, 2.2, 3.1 – у співавт. з І. О. Христич; підрозділи 3.3, 3.5, 4.1, 4.2); *І. О. Христич* – кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник (підрозділи 1.2, 2.2, 3.1 – у співавт. з Г. Ю. Дарнопихом; підрозд. 2.4 – у співавт. з Л. О. Шевченко, Ю. О. Оберемко; підрозділи 3.2, 3.6); *Л. О. Шевченко* – кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник (підрозд. 2.4 – у співавт. з І. О. Христич, Ю. О. Оберемко; підрозд. 3.4); *Ю. О. Оберемко* – молодший науковий співробітник (підрозд. 2.3 – у співавт. з Б. М. Головкіним; підрозд. 2.4 – у співавт. з Л. О. Шевченко, І. О. Христич)

Злочинність у паливно-енергетичній сфері України: кримінологічна характеристика та запобігання : монографія / Б. М. Головкін, Г. Ю. Дарнопих, І. О. Христич та ін. ; за заг. ред. Б. М. Головкіна. – Х. : Право, 2013. – 248 с.
ISBN 978-966-458-415-6

Монографію присвячено комплексному дослідженню злочинності у паливно-енергетичній сфері, що включає сукупність злочинних посягань економічної спрямованості. Проаналізовано кількісні та якісні показники цієї злочинності, її сучасний стан і тенденції розвитку. Вивчено особу, що вчиняє злочини економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері, досліджено специфіку її злочинної поведінки. Визначено найбільш вагомий детермінанти поширення злочинності у паливно-енергетичній сфері, запропоновано стратегічні напрями протидії їй та комплекс заходів щодо їх реалізації.

Для науковців, викладачів, аспірантів, пошукувачів, студентів юридичних навчальних закладів і працівників правоохоронних органів.

УДК 343.973
ББК 67.9(4УКР)308

© Головкін Б. М., Дарнопих Г. Ю.,
Христич І. О. та ін., 2013
© «Право», 2013

ISBN 978-966-458-415-6

Передмова

Паливно-енергетична сфера має стратегічне значення для економіки держави, оскільки енерговиробництво та енергопостачання забезпечують енергоспоживання всіх інших галузей ринкової економіки та добробут населення. Водночас на сьогодні з прикрістю доводиться констатувати той факт, що Україні поки що не вдається побудувати ефективну модель управління паливно-енергетичним комплексом (ПЕК) та розпорядження енергетичними ресурсами. Упродовж тривалого часу сфера енергетичних відносин залишається однією із найбільш недосконалих у плані правового регулювання та кримінально-правової охорони. І це не випадково. На думку кримінологів, насправді ПЕК є сильнокорпоратизованим сектором економіки, сферою безкомпромісної боротьби корпоративно-бюрократичних структур (кланів) за енергетичні ресурси, тіньові активи, монопольне становище на ринку енергоносіїв і зрештою за політичну владу в державі в цілому. В експертному середовищі набуває прихильників думка, що сучасний паливно-енергетичний комплекс усе більше обслуговує приватні економічні інтереси тіньових власників засобів виробництва і капіталів, а не державні і суспільні економічні інтереси.

Паралельне функціонування у паливно-енергетичній сфері неформальної системи взаємовідносин, особистих зв'язків та позаправових способів регулювання економічної діяльності дискредитують нормотворчу і правозастосовчу функції держави, породжують розбіжності між правовими приписами і реальною поведінкою господарюючих суб'єктів та створюють сприятливі умови для функціонування і відтворення злочинності у ній. Однак статистика реєстрації злочинів свідчить про зворотне – стійку тенденцію до зниження рівня цієї злочинності у понад 3 рази впродовж останніх 10 років. Сучасний історичний етап розвитку паливно-енергетичної сфери ви-

робництва вже не містить можливостей для масового вчинення корисливих злочинів, як це було за часів роздержавлення власності, безконтрольного розподілу бюджетних коштів, неврегульованого порядку взаєморозрахунків тощо. Не секрет, що контрольні пакети виробничих об'єктів ПЕК поділені між кримінально-олігархічними кланами і фінансово-промисловими групами, що входять до їх складу. Останні, вичерпавши традиційні для періоду первинного накопичення капіталу джерела надприбутків, зосередилися на перерозподілі сфер впливу, фінансових поглинаннях, скуповуванні акцій національних акціонерних компаній, укладанні міжнародних контрактів, боротьбі за державні замовлення, одним словом, відійшли від криміналу, ведуть бізнес більш-менш легальними методами. Слід також брати до уваги, що в умовах чіткої структуризації ринку енергоресурсів між тіншовими монополістами органи кримінального переслідування мають обмежений доступ на режимні об'єкти паливно-енергетичного комплексу, більшість з яких приватизовано. Власники і керівники як державних, так і приватних підприємств ПЕК, м'яко кажучи, не зацікавлені у викритті службових та господарських злочинів на підпорядкованих підприємствах, бо нерідко самі причетні до їх вчинення. Певні складнощі спостерігаються і при виявленні та розслідуванні найбільш масової групи злочинів – злочинів проти власності, що вчиняються у паливно-енергетичній сфері, оскільки нині за збереження майна суб'єктів господарювання все частіше відповідають наймані приватні охоронні структури, які неохоче взаємодіють із правоохоронними органами і далеко не завжди сприяють кримінальному переслідуванню винних осіб.

Незважаючи на очевидну актуальність і суспільну значущість осмислення проблеми злочинності у паливно-енергетичній сфері та вироблення підходів до її вирішення, маємо констатувати, що дотепер у вітчизняній кримінології вона не підлягала системному вивченню як в Україні, так і в СНД. Переважна більшість наукових праць з цієї проблематики присвячені протидії економічній злочинності в цілому. Серед науковців, які займалися дослідженням останньої, слід назвати: А. А. Бову, А. М. Бойка, В. В. Бута, А. Ф. Волобуєва, Б. В. Волженкіна, О. М. Джужу, В. М. Дрьоміна, В. І. Журавля, А. П. Закалюка, О. Г. Кальмана, В. В. Коваленка, О. Г. Кулика, Г. А. Магусовського,

В. М. Поповича, С. О. Солодовнікова, Є. Л. Стрельцова, В. І. Шакуна, В. Ю. Шепітька та ін. Поряд із цим на рівні дисертаційних досліджень вивчалися питання запобігання злочинам економічної спрямованості, що вчиняються у нафтогазовому комплексі (Ю. О. Левченко, О. В. Мажніков), вугільній промисловості (О. О. Титаренко), сфері транспортування нафти і нафтопродуктів (Н. С. Глоба, Н. Б. Егоров, С. І. Захаров).

Ураховуючи відсутність цілісних кримінологічних знань про відносно новий різновид злочинності, яким є злочинність у паливно-енергетичній сфері, вважаємо за необхідне дослідити на монографічному рівні це антисуспільне явище, закономірності його функціонування та запропонувати шляхи і заходи запобігання.

Вирішення означеного наукового завдання передбачає низку послідовних етапів монографічного дослідження.

Насамперед необхідно розробити поняття злочинності у паливно-енергетичній сфері і в такий спосіб чітко визначити предмет дослідження та окреслити його межі. Одразу зауважимо, що вказівка на сферу економіки, у якій поширюється аналізована злочинність (паливно-енергетична сфера), має на меті визначити предметний зміст явища, що за ним стоїть, та підкреслити соціальну спрямованість його зовнішніх проявів. Таким чином, словосполученням «злочинність у паливно-енергетичній сфері» позначається економічна спрямованість злочинних посягань, тобто пов'язаність з економічними відносинами, заподіянням шкоди економічним інтересам держави та суб'єктам підприємницької діяльності. Злочини, які вчиняються поза економічними відносинами у паливно-енергетичній сфері (різного роду особисті відносини), нами не вивчалися, оскільки предметна сутність аналізованого різновиду злочинності полягає у незаконному збагаченні.

Визначившись із предметом дослідження, далі необхідно створити його кримінологічну характеристику шляхом аналізу кількісних, якісних та кількісно-якісних показників, сукупність яких дає загальне уявлення про сучасний стан і тенденції розвитку злочинності у паливно-енергетичній сфері України.

На підставі даних кримінологічного аналізу належить визначити детермінанти, що породжують та сприяють поширенню злочинності у паливно-енергетичній сфері.

Виходячи із набору детермінант, передбачається розробка концепції запобігання та стратегії її реалізації предметними заходами запобіжного впливу на загальнодержавному та галузевому рівнях господарського життя.

Вирішенню вказаних та супутніх їм завдань присвячується ця колективна монографія.

Користуючись нагодою, авторський колектив засвідчує свою повагу і вдячність директору НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України академіку Борисову Вячеславу Івановичу за неодноразові консультації по написанню монографії, а також колишньому директору ІВПЗ НАПрН України академіку Бауліну Юрію Васильовичу, який був ініціатором дослідження обраної теми сектором дослідження проблем злочинності та її причин.

Висловлюємо слова щирої вдячності вельмишановним рецензентам – доктору юридичних наук, професору, члену-кореспонденту НАПрН України, завідувачу кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Голіні Володимирі Васильовичу та доктору юридичних наук, професору, академіку НАПрН України, директору Кримського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Гуторовій Наталії Олександрівні за слушні поради та конструктивні зауваження.

Також слід відзначити участь Благої Алли Борисівни у проведенні емпіричних досліджень та наданні цінного статистичного матеріалу, що був використаний у цій роботі.

Розділ 1

ЗЛОЧИННІСТЬ У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ ЯК ПРЕДМЕТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Поняття паливно-енергетичного комплексу

Правове регулювання економічних процесів передбачає чітке розуміння природи і сутності об'єктів, що регулюються, а також вивчення їх особливостей.

Забезпечення енергетичної безпеки держави як одного з визначальних чинників національної конкурентоспроможності спирається на правове регулювання вітчизняного паливно-енергетичного комплексу (далі – ПЕК). ПЕК України складається із нафтогазового комплексу, вугільної промисловості та енергетики [1, с. 15]. Саме із створенням в Україні адекватного механізму прогнозування, планування та координації заходів протидії злочинності у паливно-енергетичній сфері безпосередньо пов'язане розв'язання таких важливих проблем, як монополізація і декриміналізація галузей ПЕК, а також усунення масштабної непогашеної дебіторсько-кредиторської заборгованості генеруючих компаній, оператора оптового ринку електроенергії та енергопостачальних підприємств, яка продовжує накопичуватися; забезпечення вільного вибору контрагентів і конкурентних засад господарської діяльності суб'єктів ПЕК [2, с. 15–17].

Розв'язання зазначених питань неможливе без урахування головних особливостей цього базового сектору економіки, причому як в економічному, так і в правовому сенсі. Наукова розробленість економіко-правових проблем ПЕК поки що залишається недостатньою. Серед фундаментальних досліджень у цій сфері можна виділити роботи таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як Г. К. Вороновський, Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, С. О. Єрмолов, В. І. Коновалюк,

С. В. Марценко, І. В. Недін, В. С. Самсонов, І. К. Чукаєва, А. К. Шидловський та ін.

Головними особливостями паливно-енергетичного комплексу є, по-перше, те, що він виступає ключовим структуротвірним елементом усієї економічної системи, а, по-друге, сам є системною категорією.

Існуючі в науковій літературі визначення ПЕК ці принципові положення враховують лише частково. Спеціалісти зазвичай підкреслюють, що ПЕК є «сукупністю галузей промисловості» [3, с. 715], «сукупністю споріднених базових галузей країни» [4, с. 693], «комплексом базових галузей промисловості» [5, с. 731], «сукупністю підприємств, на яких реалізуються виробничі процеси замкнутого циклу» [6, с. 264]; виокремлюють галузі, що в нього входять, і технологічну послідовність процесів (видобуток, збагачення, переробка, споживання палива, енергії, тепла тощо).

Окремі фахівці визначають ПЕК як «сукупність галузей, компаній, організацій, пов'язаних із виробництвом енергії, палива і забезпеченням ними споживачів», розширюючи тим самим коло головних суб'єктів ПЕК. У подібних визначеннях виявляється сучасна тенденція у сфері державного управління до переоцінки ролі суб'єкта і об'єкта в бік більшої значущості суб'єкта, який перестає лише слідувати за природністю об'єкта, а сам формує для нього простір змін [7, с. 24; 6, с. 262–263].

Деякі вчені підкреслюють у визначенні системність категорії ПЕК. Російські автори В. С. Самсонов і М. А. Вяткін зазначають, що «ПЕК являє собою складну і розвинену систему видобутку природних енергетичних ресурсів, їх збагачення, перетворення у мобільні види енергії і енергоносії, передачі і розподілу, споживання і використання в усіх галузях національного господарства» [8, с. 7]. Цим визначенням звертається увага на техніко-економічну підпорядкованість елементів ПЕК у виробничому циклі, а також на систему вертикальних і горизонтальних зв'язків як за технологічною послідовністю, так і за системою відтворення. До того ж у даному випадку простежується ще одна нова тенденція методології державного управління: відмова від розгляду статичного об'єкта, що складається з елементів, пов'язаних між собою елементарними зв'язками, на користь розгляду об'єкта в динаміці як сукупності нелінійних процесів.

Аналізуючи наведені визначення, слід зазначити, по-перше, схильність більшості авторів до мономізації лише якоїсь однієї характеристики ПЕК (виробнича домінанта, базовий характер, технологія, циклічність і т. п.). По-друге, існуючі в літературі визначення зазвичай побудовані на фактичному ототожненні понять «сукупність галузей», «виробничий комплекс», «виробнича система» тощо. На наш погляд, такий підхід є некоректним, оскільки поняття «система» і «комплекс» не тотожні. Термін «комплекс» означає сукупність, сполучення предметів, дій, явищ або властивостей, що становлять одне ціле [9, с. 241]. Щодо проблеми, яка досліджується, то це група взаємопов'язаних галузей, підприємств, що виробляють продукцію єдиної природи (багатогалузевий комплекс, міжгалузевий комплекс, виробничий комплекс) [10, с. 159]. Під «системою» розуміється певна цілісність, що складена із частин; сукупність (сполучення) елементів, що перебувають у зв'язках і відносинах один з одним і створюють певну єдність; форма організації; певний порядок у розміщенні і зв'язку частин, порядок у діях [11, с. 709].

Вивчення різних поглядів науковців та практиків щодо дефініції ПЕК наводить на думку про хибність загальнометодологічного підходу до вивчення цієї категорії. Аналізуючи економічно-правову природу ПЕК, його детермінанти і різноманітні властивості, а також організаційно-правові та господарські форми з точки зору методів системного аналізу, структурно-логічного та інституціонально-факторного, можна переконатися в унікальності і багатогранності цього феномену. Тому побудова визначення ПЕК потребує нестандартного, особливого підходу, максимального врахування всіх чинників екзогенного і ендегенного характеру.

Якщо виділяти головні особливості ПЕК як об'єкта економіко-правового регулювання, то слід назвати насамперед такі:

- ПЕК є частиною природних факторів виробництва;
- як частина національного багатства ПЕК включає природне, економічне і нематеріальне багатство;
- належить до екологічного чинника виробництва;
- входить до обох основних видів виробничих систем: і до видобувної, і до обробної;

– у рамках видобувної виробничої системи у сфері ПЕК складаються рентні відносини і виникає рентний дохід;

– має значну частку державної форми власності порівняно з іншими секторами економіки;

– у межах державного сектору ПЕК управління державними правами має два аспекти: 1) діяльність державних органів щодо визначення обсягів, напрямів і умов фінансування державних корпоративних прав; 2) управління діяльністю корпорацій у рамках прав держави як акціонера;

– ПЕК притаманний високий рівень монополізації і наявність природних монополій;

– глибокі структурні дисбаланси у сфері ПЕК, що призводить до соціальної напруженості і погіршення криміногенної ситуації;

– вплив на ПЕК України глобалізації, транснаціоналізації, кон'юнктури та інфраструктури Євразійського ринку енергоносіїв;

– ПЕК є стратегічним фактором забезпечення економічної безпеки держави. Питання енерговиробництва і енергозбереження сьогодні стають проблемою національної безпеки.

Вплив на ПЕК України глобалізації, транснаціоналізації, кон'юнктури та інфраструктури Євразійського ринку енергоносіїв є визначальними у розвитку ПЕК нашої країни на етапі інтеграції національного господарства у світовий економічний простір.

Що стосується аспектів у межах державного сектору, то фахівці звертають увагу на принциповий момент, пов'язаний саме із державним характером власності і специфічними соціальними функціями держави. Державна власність, навіть за умов її входження в корпоративний капітал, не може звільнитися від своїх генетичних завдань забезпечення суспільних потреб. Тому саме управління державними корпоративними правами має враховувати об'єктивне протиріччя між цілями і мотивами участі держави в корпорації і цілями та мотивами інших власників [6, с. 264–265].

Аналізуючи структуру ПЕК, слід зазначити, що поєднання різних його частин у єдиний комплекс пояснюється, перш за все, їх: 1) технологічною єдністю; 2) організаційними взаємозв'язками; 3) економічною взаємозалежністю.

Технологічну єдність ПЕК визначає безперервна послідовність процесів: видобуток – переробка – передача – розподіл – обмін – споживання (використання).

Організаційно ПЕК поділяється на відповідні галузі, виробничі підрозділи, підприємства різних економічних рівнів із власними об'єктами і суб'єктами. Слід звернути увагу на відсутність повної організаційної єдності ПЕК (наприклад, в Україні він тривалий час був фактично поділений між Мінвуглепромом і Мінпаливенерго). До того ж у сучасних умовах відбувається подальше організаційне відокремлення окремих частин ПЕК з утворенням локальних господарських одиниць здебільшого у формі акціонерних товариств за участю капіталу держави й адміністративно-виробничих структур. Навіть окремі обленерго поступово стають фактично самостійними акціонерними товариствами. Разом з тим технологічна єдність виробництва і споживання паливно-енергетичних ресурсів зумовлює необхідність тісних організаційних зв'язків між різними частинами ПЕК, особливо в електроенергетиці. Тут існує єдина система оперативного управління, що поєднує всі електроенергетичні об'єкти незалежно від рівня управління (станції, мережі, системи, єдина енергосистема країни) та форм власності (державна, акціонерна, колективна, приватна) [8, с. 8].

Подальший системно-структурний аналіз ПЕК України показує, що він є складною ієрархічною системою, яка характеризується, по-перше, внутрішньою органічністю та наявністю кількох типів структурних зв'язків; по-друге, відкритістю до зовнішніх умов окремих елементів цієї системи; і, по-третє, об'єктивними зв'язками та взаємодією з іншими екзогенними системами. Ці ознаки визначають характер взаємодії ПЕК з конкретними елементами міжнародного господарського середовища [12, с. 3–4].

Щодо економічної взаємозалежності елементів ПЕК, то більшість фахівців погоджується з тим, що різні галузі і складові ПЕК виступають порівняно самостійними господарськими суб'єктами ринку й економічно поєднуються між собою саме на національному і світовому енергетичних ринках. Таке поєднання набуває певної правової форми (через договори, угоди; через товарно-сировинні біржі; за держзамовленням, квотами на експортно-імпорتنі операції тощо).

Таким чином, характерні риси й особливості ПЕК свідчать про те, що він є, з одного боку, ланкою системи виробничих відносин, а з другого – елементом продуктивних сил суспільства.

Як складова системи виробничих відносин ПЕК характеризується такими ознаками:

- має закінчений цикл відтворення, тобто його продукція в умовах поділу праці набуває форми товару;

- є самостійним товаровиробником; має організаційно-правову і господарську самостійність;

- елементи ПЕК функціонують у рамках певної форми власності; у них працюють трудові колективи з їх колективними інтересами;

- у ринкових умовах виступає як конкурентоспроможна система, що має на меті отримання прибутку;

- є складовою частиною господарського комплексу країни, визначеною на основі розподілу праці.

Кожен елемент ПЕК має свою нішу на ринку, своїх споживачів і контрагентів в умовах конкуренції.

Як частина продуктивних сил суспільства:

- використовує певну виробничу територію, необхідну кількість засобів виробництва і робочої сили, а також певну організацію виробничого процесу, спрямованого на досягнення економічної ефективності;

- у діяльності ПЕК реалізується суспільна форма праці та різноманітні форми її організації: спеціалізація, кооперація, комбінування, усупільнення тощо. Відносини власності реалізуються через працю й управління.

Отже, як економічна категорія ПЕК характеризується певною сукупністю продуктивних сил та виробничих відносин, які між собою нерозривно поєднані. Продуктивні сили визначають характер виробничих відносин, й у сфері ПЕК останні представлені переважно техніко-економічними й організаційно-економічними відносинами.

Таким чином, у сутності ПЕК закладена своєрідна двоїстість:

- 1) це система економічних відносин, що складаються між його суб'єктами відповідно до цілей, завдань, сфер і процесу діяльності;
- 2) це безпосередньо виробничий комплекс із власною структурною технологією і спеціалізацією своїх елементів.

Тому, на наш погляд, можна запропонувати таке визначення: *паливно-енергетичний комплекс – це міжгалузева система відтворення енергоресурсів, основним завданням якої є забезпечення енергетичної безпеки країни.*

У рамках ПЕК існують основні сфери діяльності, що розвиваються на основі видобутку і виробництва палива та енергії, їх транспортування, розподілу та використання енергоносіїв.

Як уже зазначалось, організаційно комплекс поділений на галузі, системи і підприємства:

1) видобувні: вуглевидобуток, нафтовидобуток, газовидобуток, видобуток торфу і сланців, урану й інших ядерних матеріалів;

2) перетворювальні (переробні): вуглепереробка, нафтопереробка, газопереробка, переробка торфу і сланців; електроенергетика, атомна енергетика, котлогосподарство, отримання місцевих енергоносіїв;

3) транспортувальні та розподільні: перевезення вугілля, торфу та сланців, нафтопроводи й інші способи транспортування нафти і нафтопродуктів, газопроводи, транспортування газових балонів, електромережі, включаючи високовольтні лінії електропередачі і низьковольтні розподільні електромережі, паро- і теплопроводи, трубопроводи місцевих енергоносіїв, газобалонне господарство;

4) споживання і використання: є в усіх сферах і на всіх рівнях економіки країни; спрямовані на забезпечення технологічних, санітарно-технічних і комунально-побутових потреб. У сфері споживання і використання енергоносіїв виокремлюють промислову енергетику, енергетику транспорту, енергетику сільського господарства, комунальну енергетику тощо.

Споживання енергоносіїв поділяють на проміжне і кінцеве (або первинне і вторинне). Під проміжним споживанням розуміють як переробку паливно-енергетичних ресурсів, так і частково забезпечення ними технологічних потреб у тих сферах і галузях економіки, які передбачають подальшу передачу енергоносіїв до кінцевого споживача. Все інше споживання вважається кінцевим.

Щодо понять «енергетичні ресурси», «паливно-енергетичні ресурси», «енергоносії», то більшість фахівців їх фактично ототожнюють [8, с. 29; 13, с. 129]. До них зазвичай включають запаси енергії, які при даному рівні техніки можуть бути використані для енергозабезпечення.

Класифікацію енергоносіїв здійснюють переважно за стадіями енергетичного циклу. За цим критерієм виділяють:

– природні енергоносії, які, у свою чергу, поділяють на паливні (органічне паливо: вугілля, нафта, газ, сланці, торф, дрова; ядерне паливо) та непаливні (гідроенергія, енергія сонця, вітру, припливів, морських хвиль, геотермальна енергія й ін.);

– збагачені енергоносії: брикети, концентрати, сортове вугілля, промпродукт, шлам, відсів;

– перероблені енергоносії: електроенергія, тепло, генераторний газ, коксовий газ, сланцевий газ, газ нафтопереробки, біогаз, а також азот, кисень, водень, аргон тощо;

– вторинні (побічні) енергоносії поділяють на горючі виробничі і невикористані відходи (тверді, рідкі, газоподібні); теплові відходи (переважно рідкі та газоподібні); енергію надмірного тиску газів та ін.

Чітке з'ясування сутності категорії ПЕК як економічного, правового і прикладного явища є запорукою створення оптимальних механізмів забезпечення енергетичної безпеки країни і протидії злочинності в паливно-енергетичній сфері.

1.2. Загальна характеристика паливно-енергетичного комплексу

Формування власного самодостатнього ПЕК нині є однією з передумов існування незалежної держави. Важливість цієї сфери складно переоцінити. Усталений розвиток національного ПЕК і ефективне використання енергії на основі широкого застосування енергозберігаючих технологій визначає як стан національної економіки в цілому, так і рівень життя людей.

Для такого розвитку Україна має потужний енергетичний потенціал України в нинішньому вигляді в цілому дозволяє вести боротьбу за належне місце на європейському та світовому енергоринках.

Прогнозні запаси вугілля у нас в країні становлять 117,5 млрд т, у тому числі розвідані запаси – 56,7 млрд т, з них енергетичне вугілля – 39,3 млрд т. Видобувні запаси нафти становлять 117,1 млн т, газового конденсату – 71 млн т, природного газу – 1030 млрд куб. м.

Окрім того, за обсягом покладів метану вугільних родовищ (12 трлн куб. м) наша держава посідає четверте місце в світі після Китаю, Росії та Канади. Українські ураново-рудні родовища є досить конкурентоспроможними. Розвідані запаси урану дозволяють забезпечити потреби діючих АЕС протягом більш як ста років, а при переході на використання реакторних установок на швидких нейтронах ядерний потенціал, за розрахунками експертів, може збільшитися у 60–70 разів. Є також умови для розвитку виробництва цирконію на власній сировинній базі – ДП «Вольногірський гірничо-металургійний комбінат» (Дніпропетровська область) та дослідне виробництво сплавів цирконію ядерної чистоти в ДНВП «Цирконій». Стан теплової енергетики характеризують понад 20 енергоблоків загальною потужністю близько 8000 МВт. Встановлена потужність ГЕС та ГАЕС України сягає 4795 МВт. На чотирьох діючих АЕС працює 15 енергоблоків проектною потужністю 13 880 МВт. Шість вітчизняних нафтопереробних підприємств здатні переробляти понад 51 млн т нафти на рік. Нафтотранспортна система України, що знаходиться в експлуатації ВАТ «Укртранснафта», складається із 18 магістральних нафтопроводів загальною довжиною 4 578,6 км. Вона спроможна, за необхідності, в повному обсязі забезпечити потреби нафтопереробних підприємств, виходячи з їх максимальної проектною потужності. Газотранспортна система країни складається із 37,6 тис. км газопроводів різного призначення та продуктивності, 73 компресорних станцій з 110 компресорними цехами, де встановлено 703 газоперекачувальні агрегати, загальною потужністю 5,4 тис. МВт, 1607 газорозподільних станцій, 13 підземних газосховищ загальною місткістю понад 32 млрд куб. м [14, с. 120–121].

На такому потенціалі базується вітчизняний ПЕК, представлений в економіці сукупністю галузей промислового виробництва, які здійснюють видобуток палива, виробництво електроенергії, їх транспортування і використання.

Електроенергетика України належить до найбільш розвинутих галузей промисловості. Про це свідчить те, що у складі колишнього СРСР Україна була єдиною республікою, яка мала власне міністерство енергетики. Під контролем України перебували також лінії передачі електроенергії, якими вона експортувалася до країн Центральної та

Східної Європи [15, с. 142]. Аналізуючи суспільно-політичні й економічні передумови підвищеної криміногенності ПЕК як сфери матеріального виробництва, слід згадати сумнозвісну корпорацію «Єдині енергетичні системи України». За твердженням представників Генпрокуратури, внаслідок незаконної діяльності цієї корпорації за межі країни було вивезено понад 1,1 млрд дол. Існує документальне підтвердження того, що 100 млн дол. із цих коштів було переведено на особисті рахунки П. Лазаренка [16, с. 6]. Саме тоді паливно-енергетична сфера вперше підійшла майже до цілковитого розвалу та обросла астрономічними боргами. Донині встановити реальні збитки від діяльності цієї корпорації (СЕС України) проблематично [16, с. 6; 17].

Нафтогазова галузь України представлена підприємствами, що надають послуги з видобутку цих видів енергетичних ресурсів, з їх переробки, транспортування та зберігання. Особливістю нафтогазової галузі України є її значна інтегрованість у нафтогазовий комплекс колишнього СРСР, що зумовило негативні тенденції у розвитку цієї галузі після проголошення незалежності. Фактично інтенсивний видобуток нафти та газу в Україні у складі колишнього СРСР у 50–80-ті рр. ХХ ст. призвів до виснаження родовищ і посилив залежність нашої країни від експорту цих видів енергоресурсів. Ще однією складовою нафтогазової галузі є нафтопереробка. У зв'язку із вигідним географічним розташуванням нашої країни за часів перебування її у складі СРСР було збудовано шість нафтопереробних заводів (далі – НПЗ) загальною потужністю 52 млн т сирової нафти на рік. Цей показник значно перевищує і можливості вітчизняного нафтовидобування, і потреби нашої країни у нафтопродуктах. Від СРСР Україна успадкувала і розгалужену систему транспортування газу, а також газосховища великої потужності. На території країни знаходиться 10 000 км магістральних труб діаметром понад 1000 мм, 60 000 км розподільних трубопроводів з трубами малого діаметра та 850 компресорних станцій потужністю 5600 МВт [15, с. 150].

Найбільшу державну компанію не тільки в ПЕК, а і в усій економіці країни – НАК «Нафтогаз України» – було створено за Указом Президента Л. Кучми № 151/98 «Про реформування нафтогазового комплексу» від 25 лютого 1998 р. та постановою Кабміну № 747 «Про

утворення НАК «Нафтогаз України»» від 25 травня 1998 р. у формі господарського об'єднання. Проте українське законодавство передбачає заснування господарських товариств виключно з волі суб'єктів господарювання, а не розпорядчим рішенням державних посадових осіб. Засновниками компанії були колишні державні підприємства, 100 % акцій яких належали державі, а також ті акціонерні товариства, пакети акцій яких були власністю держави. Однак такі зміни, передбачені виконавчою владою, суперечили Закону України «Про трубопровідний транспорт» (ст. 7) і діючим на той час законам «Про власність» і «Про господарчі товариства». На це звертали увагу 50 народних депутатів різних фракцій у своєму конституційному поданні до Конституційного Суду з вимогою визнати незаконними ці документи.

Це був нелегітимний початок існування, але не єдина вада НАК «Нафтогаз України». І сьогодні принципи призначення членів спостережної ради компанії ніде не передбачені, однак її останній (як і передостанній) склад було повністю сформовано із представників державних відомств. Як наслідок – ймовірність конфліктів інтересів, якщо інтереси «Нафтогазу» не збігатимуться з інтересами відповідного відомства. Винагорода членів ради є фіксованою сумою і встановлюється відповідним міністерством. Зазначимо також, що відповідальність членів ради не встановлена, тобто фактично вона нікому не підвітна. Реально функцію спостережної ради з 2005 р. виконує міністерство. Це означає, що кожна зміна уряду в Україні для «Нафтогазу» еквівалентна зміні спостережної ради. Зрозуміло, що в таких умовах розробка довгострокової стратегії і контроль за її здійсненням практично неможливі. І не випадково, що нині замість того, щоб бути донором державного бюджету, компанія має дефіцит власного бюджету у розмірі майже 50 млрд грн.

Якщо оцінювати стан нафтогазового комплексу країни, то слід зазначити, що потужність вітчизняних НПЗ становить 50,31 млн т, у тому числі Кременчуцький – 18,62 млн т, Лисичанський – 15,98 млн т, Херсонський – 7,09 млн т, Одеський – 2,8 млн т, Дрогобицький – 3,22 млн т, Надвірнянський – 2,6 млн т. Ці НПЗ здатні забезпечити вітчизняні потреби в широкому асортименті нафтопродуктів і значну їх частину експортувати. Однак у 2008 р. на вітчизняних НПЗ було

перероблено всього 9 млн 695,5 тис. т вуглеводневої сировини, а завантаженість виробничих потужностей становила всього 19,2 %, у тому числі Кременчуцького – 14,5 %, Лисичанського – 25,4 %, Херсонський – не працював, Одеського – 72,9 %, Дрогобицького – 17,3 %, Надвірнянського – 12,2 %. Відповідний показник по НПЗ у США дорівнює 86,1 %, у Європі й Азії – 83,2 % [18, с. А7]. У 2010 р. на НПЗ надійшло 9 944,4 тис. т нафти. Відносно показника 2009 р. обсяг поставки нафти збільшився на 261,8 тис. т (на 2,7 %).

Унаслідок дії всіх деструктивних чинників нафтогазовий комплекс України характеризується такими показниками:

- рентабельність бізнесу: 20–40 % у держкомпаній, в інших визначальною мірою залежить від умов видобутку;
- середній поріг входження в бізнес – 10–15 млн дол.;
- обов’язкові контакти на рівні керівництва провладних партій, бажано – безпосередньо з апаратом Президента України;
- хабароємність: суми вимагань з боку держчиновників можуть досягати 10–30 млн дол. з одного проекту;
- податковий тягар украї не стабільний і має тенденцію до підвищення. Особливо це відчутно на рентних платежах. Рентна плата на нафтовидобуток у січні 2009 р. становила 617,16 грн за т, тобто понад 40 % діючої ціни на нафту [19, с. 6];
- дефіцит бюджетних коштів на геологорозвідку стимулює державу залучати приватний капітал саме в цю сферу;
- виходячи з дефіциту енергоресурсів в Україні, галузь у довгостроковій перспективі приваблива для інвестування.

Вугільна промисловість є однією з найстаріших галузей вітчизняної промисловості, її продукція широко використовується в різних сферах людської життєдіяльності. Для України головним енергоносієм є вугілля, якого вона видобуває понад 100 млн т на рік. В енергоресурсах України вугілля займає 31 %. До того ж перетворювати вугілля на електроенергію для України є економічно вигідним: продана електроенергія дає втричі більше доходів, ніж продаж вугілля, використаного на створення електроенергії [20, с. 290].

У грудні 2000 р. було прийнято Концепцію реформування та стратегічного розвитку вугільної промисловості, яка фактично передбачала перерозподіл вугільного ринку в стилі приватизації тих часів.

На всі 196 українських шахт очікувала зміна власників. Усі вони були розбиті на чотири групи (рентабельні, рентабельні в перспективі, просто збиткові і настільки збиткові, що підлягають закриттю). Шахти перших двох груп було корпоратизовано (абсолютна більшість) або ж їх передавали в управління на конкурсній основі під інвестозобов'язання. Збиткові підприємства передавалися в управління на некомерційній основі, тобто зовсім безкоштовно – під бізнес-план. Окрім того, широко використовувалася оренда і передавання шахт у концесію. Держава повністю звільнилася від відповідальності за вугільну галузь.

Як відомо, прийнята у 2001 р. державна програма «Вугілля України» передбачала поступове збільшення видобутку вугілля і за рахунок цього – зменшення його собівартості. Обсяг бюджетних коштів на ці цілі поступово повинен був зменшуватися. Фактично картина зворотна. Бюджетна програма перетворилася на джерело дармових грошей для найбезгосподарніших підприємств. Адаже головним критерієм надання державної підтримки, всупереч державній програмі, виявилася збитковість підприємств. Склався економічний парадокс: чим більше збитків, тим більше бюджетних коштів виділялось на їх покриття. По суті, на держбюджет просто нависли утримання вугледобуваючих підприємств, що створило сприятливі умови для корупції. Проведений Рахунковою палатою аудит виявив незаконне використання відповідних бюджетних коштів тільки у 2005–2006 рр. у вугільній галузі на загальну суму понад 2 млрд грн. [21, с. 9]. У той же час близько 90 % вугільних шахт майже 20 років працюють без реконструкції. Ще більш сумні економічні результати роботи державного сектору галузі. Збитки вугільних підприємств від реалізації товарної продукції за роки незалежності зросли майже у 10 разів і досягли у 2008 р. 3,9 млрд грн. [22, с. 8].

У паливно-енергетичній сфері соціальна спрямованість управління посідає значне місце у забезпеченні ефективності її функціонування. Особливо показова в цьому сенсі вугільна галузь. Якщо за радянських часів у 80-ті рр. ХХ ст. неспроможність керівництва країни врегулювати соціальні питання шахтарів частково компенсувалася перемогами галузевих профспілок, то за роки незалежності України соціальний захист працівників і пенсіонерів-гірників значно не по-

крашився – перехід до ринку актуалізував проблеми закриття шахт, загострив проблеми безробіття, обумовив депресивний стан монопромислових міст. До того ж більшість підприємств вугільної промисловості розташовані на території старопромислових районів (зокрема, Луганської і Донецької областей).

За роки незалежності на Луганщині було закрито 41 шахту, з них 29 – фактично ліквідовано. Нині діє 56 шахт. Діяльність вугільної галузі області – це життя 63 шахтарських міст і селищ, у яких мешкає майже половина населення Луганщини. Галузь забезпечує роботою 103,5 тис. чоловік. Частка області у видобутку вугілля в країні становить близько 30 %. Разом з тим більшість шахтарських міст області віднесені до розряду бідних і отримали додаткову назву – депресивні. Унаслідок відсутності коштів на соціальну сферу вугільних підприємств Луганщини заходи щодо передачі соціальної сфери переведених до комунальної власності і ліквідованих шахт не профінансовані більше ніж на 342,2 млн грн. Підприємства вугільної промисловості області забезпечили паливом побутові потреби споживачів у першому півріччі 2009 р. лише на 82,2 % [23, с. 6].

Як свідчить практика, недосконалою є система виконання рішень судів у частині стягнення заборгованості по зарплаті. У багатьох випадках рішення судів не виконуються роками і не проводиться навіть офіційний облік цієї заборгованості ні на підприємствах, ні в органах юстиції та статистики.

Науковці звертають увагу і на той факт, що під час економічної кризи підприємці нерідко вдаються до реструктуризації підприємств, зокрема, виділяють певні виробничі підрозділи і створюють на їх базі нові юридичні особи з так званим «чистим балансом» [24, с. 83]. При цьому працівників примушують писати заяву про звільнення за власним бажанням для того, щоб найняти їх на новостворені підприємства. Однак усі колишні борги, що накопичило підприємство, у тому числі із соціальних зобов'язань (внесків до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, заробітної плати тощо), залишаються на балансі старого підприємства, що, як правило, унеможливає їх погашення. А нові підприємства не є правонаступниками реструктурованих і відповідно не виконують їх зобов'язань.

Ще одна проблема, яка давно перебуває в полі постійної уваги спеціалістів і виходить за рамки енергетичних галузей, полягає в тому, що більшість підприємств ПЕК виконують містоутворюючі функції, і разом з тим результати їх діяльності суттєво впливають на соціально-економічний та екологічний стан багатьох міст і селищ країни. Чинними законодавчими актами регламентовано участь місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування в регулюванні господарської діяльності в межах відповідних територій, але їх компетенція щодо зазначених проблем ПЕК, особливо в частині вирішення соціальних та екологічних проблем, не конкретизована, що призводить до безвідповідального ставлення до їх розв'язання [25, с. 277].

Ефективне функціонування всіх галузей ПЕК тісно пов'язане із конкурентністю національних ринків енергоресурсів. Питання їх становлення і розвитку залишаються на порядку денному фактично із самого початку соціально-економічного трансформування держави. Невирішеність цих питань гальмує завершення ринкових перетворень у вітчизняному ПЕК.

Унаслідок відсутності дієвого державного регулювання енергетичної сфери внутрішні ринки енергоресурсів України залишаються поки що неконкурентними, тому що:

- жодний із них не вільний у виборі контрагентів;
- конкурентні принципи не є домінуючими у внутрішньому і зовнішньому ринковому середовищі;
- державна зарегульованість виробничих відносин суттєво обмежує ринковий механізм ціноутворення.

Крім того, науковці зазначають, що окремі внутрішні енергоринки як повноцінні об'єкти ПЕК у країні взагалі не сформовані. Прикладом є єдиний національний ринок вугілля. Його основа – оптовий ринок енергетичного вугілля України – був створений у 2003 р. Але внаслідок застосування адміністративно-централізованих методів управління механізм цього ринку був повністю деформований. І дотепер у функціонуванні ринку існують системні проблеми, пов'язані із формалізацією ринкової ціни на товарну вугільну продукцію, неплатежами під час її реалізації через оператора ринку, позаринковими

потоками торгівлі вугіллям, які сягають близько 20 % ринкового обсягу [2, с. 16–17].

Вітчизняний ринок природного газу також вважається інституційно нерозвиненим. Він регулюється окремими нормативними актами переважно фрагментарного характеру і не має чіткого законодавчого формату. Сфера доступу до газових мереж характеризується абсолютною монополією, сфери видобутку та постачання газу внутрішнім споживачам – надзвичайно високою мірою монопольної концентрації. Зокрема, за останні два роки ринкова частка незалежних вітчизняних газопостачальників становила в середньому лише 5 %.

Саме зі створенням в Україні енергоринків, орієнтованих на конкуренцію, пов'язані всі сучасні проблеми енергетичної безпеки держави, яка є метою діяльності всього ПЕК.

Більшість авторів [26, с. 113; 27, с. 65; 28, с. 12] визначає енергетичну безпеку держави як її спроможність гарантовано забезпечувати свої поточні і перспективні потреби в якісній і економічно доступній енергії шляхом ефективного використання власної паливно-енергетичної бази; здійснювати оптимальну диверсифікацію джерел і шляхів постачання в Україну енергоносіїв для забезпечення життєдіяльності населення та функціонування національної економіки з урахуванням імовірності особливих режимів у надзвичайних ситуаціях; попереджувати різні цінові коливання на паливно-енергетичні ресурси або ж створювати умови для безболісної адаптації національної економіки до нових цін на ресурси.

Погоджуючись із таким визначенням, фахівці виділяють [29; 30; 31; 32; 33] дві найголовніші характеристики енергетичної безпеки. По-перше, вона є однією із найважливіших складових економічної безпеки, що проявляється як стан забезпечення держави енергоресурсами, які гарантують її повноцінну життєдіяльність, а по-друге, як стан безпеки ПЕК України, здатність його забезпечити нормальне функціонування економіки, енергетичну незалежність країни.

У свою чергу, енергетична незалежність держави зумовлена рівнем самостійності державного керівництва у формуванні та здійсненні політики, незалежної від зовнішнього і внутрішнього втручання та тиску, що виходить зі сфери діяльності ПЕК. Цей рівень визначається станом готовності ПЕК країни до протистояння дестабілізуючій

дії внутрішніх і зовнішніх чинників, що створюють загрозу незалежній політиці країни у сфері енергозабезпечення економіки і населення [34, с. 94].

Слід зазначити, що національний рівень проблем енергетичної безпеки характеризується надзвичайною складністю аналізу внаслідок необхідності залучення в нього широкого кола макроекономічних чинників (галузева структура економіки, ефективність державного регулювання, стан фінансової системи, механізм розрахунків в енергетиці, технологічні, інформаційні і наукові аспекти, соціально-політичні умови в країні і в світі та деякі інші). Механізм дослідження включає використання інтегрованих показників-індикаторів, що відбивають вплив системи головних чинників і дозволяють робити висновки про наявність і ступінь загроз енергетичній безпеці. До них належать: питома енергоємність ВВП; рівень енергоспоживання; обсяг і динаміка інвестицій у ПЕК і в енергозбереження і їх відношення до вартості основного капіталу ПЕК; показники використання основних фондів ПЕК; дебіторська і кредиторська заборгованість підприємств ПЕК; ступінь задоволення попиту на енергоресурси; рівень власного енергозабезпечення; співвідношення експорту і внутрішнього споживання енергоресурсів тощо.

Для моніторингу енергетичної безпеки використовуються також кількісні та якісні показники наявності власних енергоресурсів, транспортної інфраструктури, можливості використання альтернативних джерел надходження паливно-енергетичних ресурсів та ступінь їх переробки, стан контролю за витратами енергоресурсів, рівень енергозбереження.

Енергетична безпека характеризує повноту виконання ПЕК його функцій як у звичайних, так і в практичних умовах та надзвичайних ситуаціях. Аналіз здатності виконання ПЕК цих функцій зводиться передусім до дослідження життєздатності систем ПЕК та економічної безпеки енергооб'єктів. Основні методологічні положення [34, с. 95–96] досліджень та забезпечення енергетичної безпеки держави пов'язані з такими аспектами:

– унікальністю критичних і надзвичайних ситуацій екстремального характеру та пов'язаними із цим проблемами їх моделювання,

оцінками ймовірності таких явищ та наслідків для систем ПЕК і споживачів;

– необхідністю детального ієрархічного моделювання всієї системи ПЕК та її елементів, виходячи з можливості великомасштабних критичних та надзвичайних ситуацій, розвитку несприятливих явищ, взаємозалежності та взаєморезервування об'єктів ПЕК, їх обмежених технічних можливостей та зв'язків між ними в критичних ситуаціях, а також ієрархічного моделювання споживачів з урахуванням їх технологій та структури;

– важливістю розуміння ризику критичних та надзвичайних ситуацій як одного з критеріїв обґрунтування рішень;

– аналізом наслідків для ПЕК і споживачів конкретних сценаріїв критичних та надзвичайних ситуацій, ефективності конкретних заходів з підвищення енергетичної безпеки;

– комплексним підходом до розгляду проблеми в оперативному аспекті: підтримання готовності оперативних засобів; адаптування їх до змін поточної ситуації; локалізація загрози та мінімізація її наслідків; ефективне відновлення функцій системи у постзагрозливому просторі.

1.3. Сучасні ризики і загрози у паливно-енергетичній сфері України

Енергетична безпека, як було зазначено, передбачає певну здатність держави забезпечити захист життєво важливих економічних інтересів в енергетичній сфері, створити стан захищеності ПЕК від внутрішніх та зовнішніх загроз. У свою чергу, сама загроза розглядається як сукупність діянь, умов та чинників, які створюють небезпеку для галузей ПЕК. Тому політика забезпечення енергетичної безпеки має визначатися пріоритетними національними інтересами України у цій сфері, а також масштабами і динамікою існуючих та потенційних загроз енергетичній безпеці.

Існуючі загрози у паливно-енергетичній сфері можна поділити на внутрішні і зовнішні.

Серед *внутрішніх загроз* слід зазначити:

– відсутність оптимального балансу попиту на енергоресурси та їх пропозиції в обсязі, достатньому для задоволення навіть мінімальної критичної потреби суспільства;

– надмірна енергоємність валового внутрішнього продукту;

– зношеність і технологічна відсталість основних фондів енергетики, значний рівень забруднення довкілля, незадовільний рівень технічної безпеки енергетичних об'єктів та безпеки праці, особливо у вугільній галузі;

– недостатній обсяг інвестицій у розвитку галузей ПЕК;

– недостатній рівень власного виробництва устаткування та матеріалів для ПЕК;

– відсутність власного виробництва ядерного палива і забезпечення повного ядерного циклу;

– відсутність контролю за діями трейдерів, які фактично монополізували ринки постачання енергоресурсів;

– відсутність дієвих стимулів для впровадження енергоефективності й розвитку нетрадиційної та відновлювальної енергетики;

– непослідовність і незавершеність реформування галузей ПЕК та енергетичних ринків;

– системні недоліки у процесі приватизації об'єктів ПЕК, які негативно впливають на процеси залучення інвестицій у розвиток цього комплексу;

– непрозорість відносин в енергетичній сфері, що уможливорює розвиток корупції, знижує ефективність енергетичної політики;

– недосконалість нормативно-правового забезпечення функціонування та розвитку галузей ПЕК в умовах ринкових перетворень;

– відсутність надійного інформаційного забезпечення в енергетичній сфері, передусім єдиного енергетичного балансу та моніторингу його показників, що не дозволяє здійснювати якісний аналіз ситуації в цій сфері та приймати ефективні рішення [35, с. 64–65].

За свідченням фахівців, у ПЕК України значні потужності для транспортування газу, нафти та експорту електроенергії залишаються незадіяними. На сьогодні використовується лише 70 % потужностей газотранспортної, 50 % нафтотранспортної та близько 16 % електроенергетичної систем; 70 % видобутку нафти належать до категорії

важкодобувних. Більш як 75 % газових родовищ мають початкові видобувні запаси менше 10 млрд куб. м. Втрати вугілля під час відпрацювання покладів перевищують 15 %. У балансі потужностей енергосистеми України частка ГЕС не перевищує 9 % проти 15 % оптимальної [14, с. 122–123]. Навіть у ядерній енергетиці, за прогнозами, до 2020 р. більшість діючих енергоблоків відпрацює свій ресурс, а будівництво нових АЕС потребує не тільки значних коштів, а й часу.

Якщо на додаток до цього проаналізувати поточні тенденції розвитку вітчизняного ПЕК, то можна дійти висновку, що нинішній стан паливно-енергетичного господарства країни, на якому мають базуватися макроструктурні та технологічні пріоритети економіки, є досить проблемним. Україна належить до енергодефіцитних країн. За рахунків власних джерел вона задовольняє свої потреби в паливно-енергетичних ресурсах менш ніж на 50 %. В енергобалансі держави частка імпорту сягає 54 % (газу – 78 %).

Проблеми в енергозабезпеченні органічно пов'язані із кризовими процесами у вітчизняній економіці. В останні 20 років у розвинутих країнах світу на 1 % приросту ВВП припадало лише 0,4 % приросту енергоспоживання. Завдяки цьому енергомідкість світового господарства зменшилась на 7,5 %, а у розвинутих країнах (при середньорічному скороченні енергомідкості на 1–1,3 %) – на 21–27 %. Тим часом в Україні енергоємність ВВП зростала. За рівнем споживання енергоресурсів на початку 90-х років наша держава посідала 3-тє місце у світі (після США і Росії). Тривала економічна криза призвела до скорочення ВВП більш як у 2,7 разу, проте його енергомідкість зросла в 1,8 разу, фондомідкість – майже у 3, а затрати праці – у 2,5 разу [36, с. 29].

Причинами такого стану речей фахівці зазвичай визнають енергомідку структуру виробництва, технологічне відставання енергомідких галузей, наднормативні втрати на всіх стадіях виробничого циклу, безгосподарність і недбалість, а також наявність тіньової економіки й економічної злочинності.

Разом з тим до сучасного кола загроз цієї сфери входять і інші – такі, що мають більш загальний характер і джерела яких пов'язані більше із об'єктивними закономірностями функціонування ПЕК, ніж

із суб'єктивною господарською діяльністю. До них належать насамперед монополізація енергетичної сфери.

Більшість суб'єктів ПЕК, як відомо, є природними монополіями. Відповідно до Закону України «Про природні монополії» від 20.04.2000 р., природна монополія – це стан товарного ринку, при якому задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних можливостей виробництва (у зв'язку із істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягів виробництва), а товари (послуги), що виробляються об'єктами природних монополій, не можуть бути змінені у споживанні іншими товарами (послугами), у зв'язку з чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на дані товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги) [37]. Згідно з чинним законодавством предметом регулювання діяльності суб'єктів природних монополій є ціни (тарифи) на товари, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій; доступ споживачів до товарів, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій; інші умови здійснення підприємницької діяльності. Регулювання ж діяльності суб'єктів природних монополій здійснюється на підставі таких принципів: гласності та відкритості процедур регулювання; його адресності та спрямованості на конкретний суб'єкт природної монополії; самоокупності суб'єктів природних монополій; стимулювання підвищення якості товарів і задоволення попиту на них; забезпечення захисту прав споживачів. При цьому при регулюванні цін (тарифів) на товари суб'єктів природних монополій враховують: витрати, що згідно із податковим законодавством відносять на валові витрати виробництва та обігу; податки і збори (обов'язкові платежі) до бюджетів і до державних цільових фондів; вартість основних виробничих фондів, амортизаційні відрахування; потреби в інвестиціях, необхідних для відтворення основних виробничих фондів; очікуваний прибуток від можливої реалізації товарів за різними цінами (тарифами); віддаленість різних груп споживачів від місця виробництва товарів; відповідність якості товарів, що виробляються (реалізуються), потребам споживачів; державні дотації та інші форми державної підтримки.

Законодавством також встановлено обов'язки суб'єктів природних монополій, серед яких – дотримання встановленого порядку ціноутворення, стандартів і показників безпеки та якості товару, інших умов і правил здійснення підприємницької діяльності, забезпечення на недискримінаційних умовах реалізації вироблених ними товарів споживачам, а також невчинення перешкод для реалізації угод між виробниками, що здійснюють діяльність на суміжних ринках, і споживачами.

Аналіз особливостей функціонування монополістичних структур дозволяє стверджувати, що діючий в економіці механізм формування тарифів на продукцію природних монополій і нормативні акти, що регламентують процес ціноутворення на ринках природних монополій, задовольняють, у першу чергу, інтереси виробників і практично не враховують інтереси споживачів [13, с. 85]. Але навіть така «антисоціальна» політика не сприяє ефективному господарюванню в галузях ПЕК. Так, за даними Мінвуглепрому, у 2006 р. тільки 20 шахт із 167 отримали прибуток у сумі 300 млн грн. Збитки інших сягали 1,7 млрд грн., з них 52 % компенсовані за рахунок коштів держбюджету, а решта залишились некомпенсованими. На початок 2007 р. у цілому по галузі непокритими залишалися збитки на суму 800 млн грн. У 2005 р. видобуток вугілля (78 млн 37 тис. т) порівняно з 2004 р. зменшився на 2 млн 115 тис. т. У 2006 р. галузь поволі зменшувала видобуток, а у 2007 р. він скоротився до 62 млн 50 тис. т (рівень 2000 р.). Видобуток коксівного вугілля скоротився у 2007 р. порівняно із 2006 р. на 6,5 % – до 23 млн 671 тис. т, енергетичного – на 3,7 % – до 38 млн 830 тис. т, а в 2010 р. у країні було видобуто в 2,25 рази менше вугілля, ніж 20 років тому. Тільки в 2011 р. з'явилася тенденція деякого збільшення видобутку вугілля порівняно з 2010 р. на 9 %, енергетичного – на 11,6 %, коксівного – на 3,5 % [38].

Зменшення видобутку вугілля зумовлено, насамперед, складним фінансовим станом вугледобувних підприємств та їх нездатністю через обмеженість власних обігових коштів підтримувати необхідний рівень технічного та матеріального забезпечення видобутку вугілля, проведення гірничих виробок та відтворення виробничих потужностей. Більшість вугільних підприємств змушені (через ненадходження

коштів за відвантаження вугілля) виплачувати зарплату за рахунок кредитів під 20–25 %, що сприяє швидкому вимиванню обігових коштів.

Отже, зловживання монополієм становить не гарантує прибуткової діяльності природним монополістам і до того ж додає проблем економіці і суспільству. Потрібна виважена державна політика регулювання монополієвих цін з урахуванням всіх особливостей [13, с. 46–47] монополій ПЕК України, серед яких:

- залежність між обсягами попиту і масштабами виробництва, що проявляється у зростаючому ефекті масштабу, коли витрати виробництва мінімізуються, якщо одна фірма домінує на ринку даного товару;

- переваги в отриманні системних ефектів на рівні національної економіки за рахунок інфраструктурних мережевих ефектів; скорочення тривалості будівництва; менша капіталоємність загальнонаціональних мереж, що формуються; більш ефективне розташування об'єктів по крупних проектах їх будівництва;

- можливість отримання ефекту масштабу, яка створюється особливостями виробничої технології – замкненим виробничим циклом, єдиним технологічним середовищем; системою власної економічної безпеки, що виключає розукрупнення, дублювання, впровадження конкуренції, а єдина фірма може ефективно забезпечити своєю продукцією весь ринковий попит;

- заблокованість входження у відповідний товарний ринок і виходу з нього шляхом великомасштабних інвестицій для створення капітало- і фондомісткого виробництва певного товару (послуг); довготривалість відшкодування таких витрат, що супроводжується значними технічними, економічними і політичними ризиками, тривалими строками амортизації основного капіталу;

- спеціалізований характер виробництва, що зумовлює безповоротні витрати основного й оборотного капіталу, й обмежена можливість їх реалізації при закритті виробництва;

- низька еластичність попиту, оскільки продукція (послуги) задовольняють першочергові економічні і соціальні потреби.

Проблеми монополієвого характеру існують і в українському ринку електроенергії. У 2004 р. було створено надмасштабну державну

монополію – НАК «Енергетична компанія України», яка централізовано об'єднала активи 32 генеруючих і дистрибуційних енергетичних підприємств України. Унаслідок цього виникли значні диспропорції в ринкових відносинах цієї сфери, оскільки фактично утворилася вертикально інтегрована структура, яка монополізувала різнопрофільні та водночас взаємозалежні види діяльності в електроенергетиці. Ринкова влада НАК «Енергетична компанія України» практично виключає реальну конкуренцію. Сьогодні у власності цієї компанії перебувають контрольні пакети акцій 10 генеруючих об'єктів, на які припадає 45 % загальноновстановленої потужності об'єднаної енергосистеми України, а також 12 обласних енергопостачальних компаній, які закуповують в оптовому ринку електроенергії близько 70 % її обсягу.

До загроз у сфері держзакупівель слід віднести формальне проведення тендерних процедур та включення до схем постачання, реалізації та розрахунків численного кола посередників, які розпорошують фінансові ресурси компаній, що призводить до погіршення їх фінансового стану та скорочення платежів до бюджету. Так, фінансовий стан НАЕК «Енергоатом» ГоловКРУ оцінює як кризовий унаслідок неефективного розпорядження фінансовими ресурсами. Непрозорий механізм закупівель товарно-матеріальних цінностей призвів до значних додаткових витрат Компанії з одночасним збагаченням посередників.

Зокрема, у 2004 р. відокремленим підрозділом «Атомкомплект» з порушенням тендерних процедур проведено закупівлю товарно-матеріальних цінностей на суму понад 164 млн грн. Перевірками лише шести постачальників (із загальної кількості понад 30) встановлено, що всі вони без винятку є посередниками; придбання у них обладнання за завищеними цінами призвело до збільшення витрат Компанії на суму понад 19 млн грн. У 2005 р. внаслідок безпідставного нарахування резерву сумнівних боргів по дебіторській заборгованості ДП «Енергоринок» за 2004 р. віднесено на витрати нараховану суму в розмірі 2,1 млрд грн. При цьому зустрічною перевіркою, проведеною в ДП «Енергоринок», встановлено, що списання кредиторської заборгованості перед НАЕК «Енергоатом» не проводилось та відповідно до доходів ДП «Енергоринок» вказана заборгованість не включалась. Наслідком фінансових порушень та неефективного менеджмен-

ту Компанії стало недоотримання Держбюджетом понад 600 млн грн, що майже дорівнює загальному розміру видатків Держбюджету 2006 р. [14, с. 135].

Серед *зовнішніх загроз* найважливішими вважають:

- високий рівень монополізації постачання імпортних паливно-енергетичних ресурсів;
- залежність від імпорту значної частки устаткування, матеріалів і послуг для галузей ПЕК;
- відсутність системності у відносинах з постачальниками енергоресурсів, зрозумілості та взаємності у відносинах, що перешкоджає стабільності й передбачуваності у постачанні імпортованих в Україну енергоносіїв та ефективності використання її транзитних можливостей;
- негативний вплив глобалізаційних процесів і світової фінансової кризи.

Сучасні тенденції зростаючої залежності конкурентності ПЕК від регуляторів світогосподарського комплексу проявляються в тому, що зовнішні загрози безпосередньо взаємодіють із внутрішніми чинниками розвитку держави: економічним потенціалом, структурними зрушеннями, економічною політикою, економічною культурою, економічними інтересами та ін. Чим нижчий рівень чи якісний стан внутрішніх факторів, тим відчутніший вплив зовнішніх загроз на конкурентне середовище ПЕК.

Якщо монополістичний характер головних об'єктів ПЕК робить їх визначально проблемними (з точки зору забезпечення енергетичної безпеки) зсередини, то глобалізаційні процеси додають цій сфері проблемності ззовні. Невипадково левову частку питань на XVII Міжнародному економічному форумі, що відбувся 6–8 вересня 2007 р. у Польщі, та на 38-му Всесвітньому економічному форумі, що відбувся 23–27 січня 2008 р. у Давосі (Швейцарія), було присвячено енергетичній тематиці. Проблеми зростання цін на енергоносії, обмеженість запасів, використання поставок енергоносіїв як важелів політичного тиску, вплив міжнародних монополій, непрозорість енергоресурсного ланцюга від видобутку до споживання – все це і багато іншого сьогодні в центрі уваги експертів, політиків, науковців. На думку фахівців, за останні роки і без того критична залежність

вітчизняної енергетичної безпеки від процесів поза Україною зростає в декілька разів. По-перше, наш зовнішній товарообіг (експорт плюс імпорт) зіставний, як і раніше, з обсягами всієї нашої економіки, яка нині є однією із найбільш відкритих у світі. А її успіхи, як і раніше, практично повністю зумовлюються динамікою світових цін на енергоресурси. По-друге, внаслідок 54 % частки імпорту в енергобалансі Україна змушена постійно враховувати, що вартість енергоносіїв на внутрішньому ринку все більше залежатиме від їх котировок на світових біржах. До того ж трансформаційна економічна криза (яка теж мала своїми складовими зовнішні чинники) суттєво підірвала економічний потенціал вітчизняної економіки перш за все у сфері реалізації процесів відтворення. А саме можливості відтворення є одними із найважливіших умов забезпечення енергетичної безпеки держави.

ПЕК у силу своїх особливостей фокусує в собі плюси і мінуси глобалізаційних процесів. Глобалізація і суміжні з нею інтеграційні процеси на різних рівнях територіально-виробничої ієрархії ПЕК можуть створювати за певних умов ряд позитивних ефектів, до яких належать підвищення доходності і рентабельності господарської діяльності за рахунок скорочення умовно-постійних витрат у сфері управління і виробництва, а також загального покращення забезпеченості ресурсами і зростання ефективності їх використання. До негативних ефектів глобалізації стосовно ПЕК науковці відносять у першу чергу обмеженість самостійності суб'єктів інтеграційних комплексів, можливе погіршення їх фінансово-економічних показників та зниження конкурентоспроможності як на міжнародних, так і на внутрішніх ринках [39, с. 135].

Аналіз сучасних світових тенденцій свідчить про неухильне збільшення капіталоємності галузей ПЕК. Проте її зростання невелике порівняно із масштабами зростання міжнародного ринку капіталів. Отже, проблема полягає не у відсутності, а у мобілізації капіталів для інвестування в ПЕК, особливо в країнах, що не відповідають вимогам інвесторів. До таких належить і Україна. Водночас потрібно враховувати, що частка ПЕК у національній економіці занадто велика, щоб орієнтувати його виключно на зовнішні інвестиції. Розвиток сфери ПЕК об'єктивно потребує розвитку національних ринків капіталу, особливо приватного. Але поки в галузях ПЕК функціонують збит-

кові або дотаційні державні монополії, що не мають власних фондів розвитку, вони не можуть залучити приватний капітал без урядових гарантій. Саме такі проблеми характерні для економіки України. Спеціалісти слушно вважають їх більш політичними й організаційними (інституціональними), ніж фінансовими [40, с. 62].

Узагалі вирішення зазначених проблемних питань суттєво стримує надмірна політизація енергетичної сфери, а також боротьба впливових політичних сил фінансово-промислових структур і кримінальних угруповань за контроль над цією стратегічно важливою сферою із багатомільярдними грошовими потоками.

Непрозорі механізми міжнародних поставок містять корупційні і криміногенні ризики. Характерним прикладом є загальна схема постачання газу в Україну із Росії. Як відомо, промислові і привітряні до них споживачі використовують лише імпортований газ. Монопольним імпортером природного газу в Україну є ЗАТ «УкрГаз-Енерго» – спільне підприємство Національної акціонерної компанії «Нафтогаз України» і «РосУкр-Енерго» (Швейцарія). Частину імпортованого газу воно постачає кінцевим споживачам, здебільшого промисловим підприємствам, а частину реалізує «Нафтогаз України» для подальшого забезпечення газом теплопостачальних підприємств і бюджетних закладів. «УкрГаз-Енерго», «Нафтогаз України» і її дочірня компанія «Газ України» купують імпортований природний газ на кордоні з Росією. Тому кінцева ціна на газ для споживачів також включає тарифи транспортування газу магістральними і розподільними трубопроводами, а також тарифи на поставку газу. Концепція цієї холдингової структури була створена як концентратор фінансових потоків галузі з метою їх непрозорого перерозподілу в інтересах правлячих кланово-політичних угруповань. Її паразитичні схеми дотепер залишаються незмінними. Вони лише модифікуються, незважаючи на зміну президентів, прем'єрів, міністрів тощо.

У результаті до дисбалансу внутрішнього ринку газу сьогодні додається фінансовий дефіцит НАК «Нафтогаз України». Проблеми цієї компанії накопичувалися роками. Це і багатомільярдні неплатежі, і кредити, і розрахунки за минулі роки, і податковий тиск і т. ін. Ще у 2004 р. за підсумками виробничої діяльності зростання собівартості продукції у 4,5 разу перевищило відповідні показники доходу від

реалізації. Подібна тенденція збереглась і у наступні роки, у тому числі й у дочірньої компанії «Нафтогаз України» – «Укргазвидобування». Серйозним недолікам у діяльності НАК «Нафтогаз України» сприяла відсутність належного державного контролю з боку Кабінету Міністрів України та профільного міністерства. Склад наглядової ради Компанії, затверджений 10.09.2003 р., був переглянутий лише у 2006 р. До того ж, за розрахунками експертів, економічно обґрунтована ціна транзиту газу територією України становить 9,32 дол. за 1000 кубометрів. «Нафтогаз України», незважаючи на майже банкрутний стан, підписав контракт у 2008 р. на транзит за ціною 1,7 дол. за 1000 кубометрів, у результаті чого ця компанія недоотримала 9,5 млрд дол. [41].

Вплив негативних чинників зовнішнього характеру у паливно-енергетичній сфері посилювався з початком у 2008 р. світової фінансово-економічної кризи.

Фахівці справедливо зазначають, що причинами фінансово-економічної кризи в Україні стали, по-перше, фатальна рестрикційна політика центрального банку, який упродовж останніх років допускав хвилеподібну курсову політику – то неочікувану ревальвацію, то обвальну девальвацію гривні. Водночас під гаслом боротьби з інфляцією Національний банк скоротив грошову пропозицію, ліквідував перспективи для грошової пропозиції і попиту на валюту. По-друге, підтримане дешевизною долара прагнення до нарощування грошових (валютних) надходжень будь-якою ціною. Україна «захлинулася» потоком незабезпечених і дешевих надходжень валюти з-за кордону – як тільки він припинився, виявилось, що опора для функціонування економічної системи відсутня. І нарешті, на переростання фінансової кризи в економічну вплинула психологія керівників великих недержавних підприємств та господарських об'єднань. Розпочалися масові скорочення, не виплати заробітної плати, оголошення передбанкрутного стану тощо [28, с. 17]. Не обминуло це і паливно-енергетичну сферу.

У 2009 р. Кабмін України вже вийшов за межі гранично припустимого показника нарощування державного боргу (≤ 193 млрд грн), а в серпні 2009 р. країна дібралася і до максимально припустимої межі зобов'язань по держгарантіях – на 5,6 млрд дол. (межею було 6,8 млрд дол.). В офіційних заявах Кабміну про відсутність ризиків фахівці бе-

руть до уваги лише ту частину держборгу, яка напряму погашається з держбюджету і яку Мінфін ураховує як державні зобов'язання. Тоді як головні ризики для країни відомі всім – це не тільки корпоративні борги (позики компаній і банків), а й борги у сфері гарантованих державою зобов'язань, які Мінфін не показує у своїх звітах.

Так, наприклад, згода західних кредиторів НАК «Нафтогаз України» реструктурувати борги компанії у жовтні 2009 р. під державні гарантії Кабміну означає збільшення держборгу України додатково майже на 100 млрд грн. У 2012 р. очікується емісія облігацій внутрішньої держпозики для купівлі додатково емітованих акцій НАК «Нафтогаз України».

Таким чином, тягар відповідальності за повернення й обслуговування цих зростаючих боргів у якийсь момент може стати непідйомним для держбюджету або принаймні посилюватиме тиск на всю економіку замість її стимулювання. У такій ситуації найбільші державні монополії (той же НАК «Нафтогаз України») підвищуватимуть тарифи всередині країни і проситимуть кредиторів реструктурувати кредити.

У сучасних умовах забезпечення достатнього рівня енергетичної безпеки держави можливе лише у ході формування потужної конкурентної позиції галузей і підприємств ПЕК як на внутрішньому ринку, так і в міжнародному фінансово-економічному просторі. Для нашої країни це питання постійно актуальне, і його невіршеність суттєво стримує не тільки створення ефективного механізму забезпечення енергетичної безпеки, а й завершення ринкових перетворень у вітчизняному ПЕК.

Конкурентоспроможність підприємств ПЕК узагалі визначають як можливість ефективної господарської діяльності та її практичної прибуткової реалізації в умовах конкурентного ринку. Конкурентоспроможність стосовно галузі ПЕК означає перш за все володіння властивостями, які формують її переваги в економічному суперництві з іншими галузями за споживачів, ресурси, ринки збуту тощо [42, с. 65]. У широкому розумінні конкурентоспроможність – це найважливіший узагальнюючий показник рівня розвитку економіки (національної, галузевої, регіональної, підприємств і об'єднань, товарів), її синтетичний рейтинг, що характеризує всі елементи системи відтворення.

Підвищення конкурентоспроможності сфери ПЕК передбачає передусім розбудову в Україні енергоринків, орієнтованих на конкуренцію, подальшу демонополізацію та поліпшення конкурентного середовища діяльності об'єктів ПЕК.

У наукових осередках активно обговорюються і пропонуються різноманітні напрями утворення конкурентних ринків і забезпечення конкурентоспроможності об'єктів ПЕК [41–44]. Аналізуючи підходи провідних фахівців, можна дійти висновку, що рівень конкурентоспроможності підприємств ПЕК у першу чергу залежить від зміцнення їх фінансово-економічної стабільності і збільшення на цій основі власних фінансових ресурсів. У зв'язку з цим кінцевою метою подібних підходів є фінансове оздоровлення підприємств. Але в сучасних умовах не всі з них здатні забезпечити суттєвий результат. Так, удосконалення цільової політики передбачає досягнення необхідного рівня рентабельності суб'єктів господарювання ПЕК. Це, у свою чергу, викликає підвищення тарифів на енергію і таким чином відбудеться зворотний ефект щодо конкурентоспроможності вітчизняної промисловості (у тому числі паливних галузей). Водночас слід чекати загострення неплатежів і, як наслідок, нову тенденцію до підвищення тарифів. При цьому підвищення тарифів для населення змушує обов'язково шукати джерела фінансування наданих пільг. Як відомо, щорічні втрати енергетичної сфери внаслідок некомпенсованих пільг за існуючими тарифами становлять понад 300 млн грн. Отже, подібна тарифна політика при низькій платоспроможності енергоспоживачів не здатна кардинально покращити конкурентоспроможність підприємств ПЕК.

Таким чином, реалізація державної стратегії енергетичної безпеки в сучасних умовах має включати комплексний аналіз її інституціональних засад як основи створення механізму правового регулювання ПЕК. Визначення критеріїв і параметрів, що характеризують загальноекономічну кон'юнктуру і рівень криміногенності ПЕК, а також системи показників динаміки тієї чи іншої сфери ПЕК дозволяє забезпечити комплексне відображення, по-перше, всієї сукупності чинників, які впливають на рівень енергетичної безпеки, по-друге – всієї повноти суперечностей усередині ПЕК як джерел загроз енергетичній безпеці.

1.4. Поняття злочинності у паливно-енергетичній сфері

Розробку нового поняття, яким є злочинність у паливно-енергетичній сфері, слід починати із визначення класу об'єктів, до яких вона належить. Це дозволить краще зрозуміти кримінологічну природу явища, його сутність та характерні ознаки. Далі науковий аналіз розгортатиметься в напрямі пізнання предметної сутності явища нового виду, що існує у відносно відокремленій сфері господарського життя, має власні істотні ознаки та видуву відмінність від явища загального роду. Оскільки паливно-енергетична сфера є структурним елементом національної економічної системи, то й злочини, що тут вчиняються, носять економічну спрямованість та належать до класу злочинності у сфері економіки. Визначень поняття останньої, в кримінологічній літературі існує велика кількість, що вказує на широку зацікавленість науковою спільнотою цією проблемою та складність її розв'язання. Свідченням неоднозначності розуміння досліджуваного антисоціального явища є термінологічне розмаїття, яке зустрічається в літературі: «економічна злочинність», «злочинність у сфері економіки», «злочинність економічної спрямованості», «кримінальна економіка», «тіньова економіка», «злочинність у сфері підприємницької діяльності», «господарська злочинність», «економічні злочини» та ін. Досить часто зазначені словосполучення вживаються як синоніми і не несуть якогось особливого семантичного навантаження. Разом з тим робляться спроби довести неідентичність зазначених термінів і одночасно підкреслити різну природу явищ, що ними відображаються.

А. П. Закалюк наголошував на методологічній коректності використання терміна «злочинність у сфері економіки», оскільки у такий спосіб визначається місце вчинення злочинів та підкреслюється його предметна сутність – порушення інтересів і цілей легальних учасників економічних відносин, а саме: отримання у правомірний спосіб прибутку, доданої вартості [45, с. 97–100]. Логіка суджень А. П. Закалюка зводиться до такого. Предикат «економічна» означає суспільно корисна, та, що є надбанням усіх членів суспільства, підпорядкована загальнонародним інтересам, панівній системі цінностей і сус-

пільно бажаному результату – виробництву товарів і послуг для задоволення потреб суспільства. Звідси впливає некоректність вживання терміна «економічна злочинність», оскільки за своєю сутністю остання антагоністична економіці як суспільно корисній категорії, не є її складовою, а навпаки, руйнує ринковий механізм господарювання, систему економічних відносин і в кінцевому підсумку призводить до криміналізації економіки, її підпорядкування індивідуалістичним чи корпоративним інтересам окремих осіб і впливових кланів з метою отримання за рахунок праці легальних учасників економічних відносин незаконної вигоди. Викладена аргументація є переконливою, у зв'язку із чим нами підтримується. Водночас висловлюються й інші міркування з цього приводу. Так, наприклад, О. Г. Кальман зазначає, що у сфері економіки можуть вчинятися і не економічні злочини [46, с. 18]. На наш погляд, ту чи іншу сферу суспільного життя слід розглядати не тільки у просторовій площині, а передусім в онтологічному та функціональному вимірі, що і є критеріями її вирізнення. Суспільне призначення, предмет правового регулювання, характер та зміст виробничих відносин, що складаються у сфері економіки, зрештою, об'єкт правоохорони, проти якого спрямовані злочинні посягання, є первинними і сутнісними відносно умовного поділу системи суспільних відносин на окремі царини. Недарма економіку віднесено до сфери господарського життя суспільства, а не, скажімо, до громадського. На думку Є. Л. Стрельцова, економічні злочини включають протиправні діяння, спрямовані на порушення відносин власності та існуючого порядку здійснення господарської діяльності [47, с. 121]. Г. А. Матусовський зазначав, що одна із головних ознак економічних злочинів полягає в тому, що їх переважна частина – це корисливі діяння, що вчиняються особами, які виконують певні функції у сфері виробництва і послуг, а також особами, пов'язаними із регулюванням цієї діяльності та контролем за нею [48, с. 15]. В. М. Попович під економічною злочинністю розуміє сукупність економічних злочинів, вчинених у сфері цивільного обігу речей, прав, дій за певний період часу з протиправним використанням легітимних технологічно-облікових операцій, фінансово-господарських і цивільно-господарських інструментів, організаційно-регулятивних та контрольно-управлінських прав і повноважень [49, с. 116]. У літера-

турі зустрічаються й інші визначення поняття «економічної злочинності» [50, с. 32; 51, с. 8]. А. М. Бойко вважає, що «злочинність у сфері економіки» охоплює злочини, які, окрім господарського механізму національної економіки, посягають і на інші основні структурні елементи економічної системи, такі як власність, інтереси служби у сфері господарської діяльності тощо, а формулювання «злочини економічної спрямованості» охоплює будь-яку злочинну діяльність, спрямовану на отримання економічної вигоди. Враховуючи сказане, А. М. Бойко пропонує позначати явище економічної злочинності терміном «злочинність у сфері господарської діяльності», тим самим акцентуючи увагу на її природі [52, с. 80–82]. З приводу останнього слушно зауважив В. О. Навроцький, що далеко не всі господарські злочини посягають на ринкову систему господарювання [53, с. 354–355]. Щодо першого твердження, то це дійсно так, за умови, коли відносини власності та управлінські відносини у сфері господарювання становлять частину економічних відносин й у зв'язку із цим набувають економічного значення [45, с. 105].

Формулювання «злочини економічної спрямованості» вживається у подвійному розумінні, оскільки, з одного боку, йдеться про соціальну спрямованість злочинних посягань, сферу суспільних відносин, а з другого – спрямованість пов'язується із наявністю економічного інтересу та мети – отримання незаконної вигоди [45, с. 105]. У схожому контексті та полемічному стилі доводилася обґрунтованість використання й інших термінів («господарська злочинність», «кримінальна економіка»), які, на думку окремих дослідників, найточніше відображають те саме явище – злочинність у сфері економіки [54, с. 7]. Резюмуючи зазначаємо, що найчастіше за існуючим розмаїттям термінів, якими позначається аналізоване явище, криється спір довкола неоднакового тлумачення їх етимології, рідше – науковцями доводиться різне смислове навантаження слів та словосполучень. Важко не помітити, що більшість із зазначених термінів, незважаючи на різний обсяг понять, мають загалом однаковий зміст, бо відображають те саме антисуспільне явище кримінальної дійсності – злочинність у сфері економіки. Тому існуюча гра слів більше стосується назрілої уніфікації термінології, точності визначення обсягу відповідного їм явища реальної дійсності, оптимального відображення його

змісту, ніж принципово різних підходів до розв'язання наукової проблеми.

Введення до наукового обігу нового поняття, а саме «злочинності у паливно-енергетичній сфері», зумовлено необхідністю точного і повного відображення явища, що становить його зміст. У кримінології вирізнення відносно однорідної групи злочинів, що утворює новий різновид злочинності, традиційно здійснюється на підставі таких критеріїв, як сфера функціонування і відтворення явища, цілісний механізм заподіяння шкоди однорідним суспільним відносинам, системність детермінант, типовість контингенту злочинців.

У численних наукових працях висловлювалися різні судження щодо типових ознак злочинності у сфері економіки. Абстрагувавшись від непринципових відмінностей існуючих точок зору, спробуємо скомбінувати характерні ознаки зазначеної злочинності. Такими найчастіше називаються: а) спільний родовий об'єкт посягання – економічні відносини; б) наявність спільної для всіх злочинів корисливої мотивації і загальної мети отримання економічної вигоди (майнового і немайнового характеру); в) детермінованість одними і тими ж соціальними чинниками, що входять у детермінуючий комплекс економічної злочинності; г) суб'єктами вчинення злочинів цієї категорії найчастіше виступають: 1) безпосередні учасники економічної діяльності; 2) особи, які не беруть участі в економічній діяльності, однак посягають на економічні відносини; 3) представники регулятивної сфери економічної діяльності, наділені дозвоільними і контрольними повноваженнями; д) суспільно небезпечними наслідками економічних злочинів є спричинення матеріальної шкоди державі і суб'єктам господарювання, підрив їхньої ділової репутації, а також заподіяння шкоди інтересам споживачів [45, с. 116; 48, с. 24–25; 52, с. 81–82; 55, с. 79–80].

Перелічені ознаки є характерними і для злочинності у паливно-енергетичній сфері економіки. Дійсно, родовою ознакою досліджуваного явища є економічна спрямованість злочинних проявів, тобто пов'язаність з економічними відносинами, вчинення протиправних посягань у процесі здійснення економічної діяльності, наявність у суб'єкта злочину корисливого мотиву і мети – отримання незаконної вигоди. Дефініція «злочини економічної спрямованості» передбачає

певну сукупність різнорідних груп злочинів, об'єднаних на основі сталих зв'язків між окремими елементами єдиного механізму організації та функціонування національної економіки, а також загальними кримінальними інтересами контингенту злочинців щодо незаконного збагачення. Спільним для групи злочинів цієї категорії є механізм заподіяння шкоди економічним, а точніше енергетичним відносинам. Вказівка на економічну спрямованість визначає предмет дослідження та його межі.

Разом з тим необхідно підкреслити видову відмінність цього різновиду злочинності від родового поняття. Передусім це *сфера суспільного життя*, зміст та характер відносин, яким заподіюється шкода злочинними посяганнями. Визначення сфери суспільних відносин в якості об'єкта наукового пізнання має важливе кримінологічне значення, оскільки презюмується його цілісність, самостійність, специфічна архітектоніка міжелементних зв'язків, інтегрованість у систему більш загального порядку (національну економіку), стабільність протиріч, дисбалансів і кризових явищ, які тут виникають. У кримінологічному розумінні це означає існування єдиного механізму заподіяння шкоди окремим складовим та об'єкту в цілому, відносно однорідність злочинів, які вчиняються у цій сфері.

Паливно-енергетична сфера має стратегічне значення для економіки держави, оскільки енерговиробництво та енергопостачання забезпечує енергоспоживання усіх інших галузей ринкової економіки та населення. Суспільна значущість цієї сфери полягає у забезпеченні енергетичної безпеки України, яка є складовою національної безпеки. До відправних методологічних положень нашого дослідження належить з'ясування сутності процесів, що протікають в економіці в цілому та у паливно-енергетичній сфері зокрема. Фахівці з економічної теорії відзначають пов'язаність таких процесів з *рухом вартості* через сфери її створення, розподілу й обміну. Вартість у своєму класичному вираженні означає суспільно необхідні витрати праці і є результатом визнаного суспільством найбільш оптимального та ефективного процесу здійснення господарських зв'язків. У процесі свого руху вартість втілюється в благах. Відособлення вартості у формі власності та її приналежність певним суб'єктам перетворює вартість на майно [56, с. 381]. Вартість виражає суспільний характер

зв'язків, що здійснюються між усіма суб'єктами економіки, у тому числі і тими, хто безпосередньо не брав участі в її створенні. Істотним атрибутом руху вартості є її суспільний перерозподіл через обов'язкові платежі державі (податки, внески, відрахування). Створення та відтворення власності відбувається в господарській діяльності, яка включає виробничі, технологічні та управлінські зв'язки [56, с. 382–383].

Отже, паливно-енергетична сфера охоплює всі види економічної діяльності, пов'язані з вартістю енергоносіїв (палива та електроенергії), її створенням, обміном, розподілом і споживанням у системі виробничих відносин. Оскільки ПЕК становить собою організаційно цілісний міжгалузевий виробничий комплекс, поєднаний виробничими зв'язками господарюючих суб'єктів, замкнутим технологічним циклом, централізованим управлінням, вертикальною інтегрованістю в народногосподарський комплекс держави, то і кримінальний вплив на ПЕК також можна вважати системним, оскільки в масштабах національної економіки порушується спосіб виробництва енергоресурсів, заподіюється шкода засобам виробництва і виробничим відносинам, що в цілому загрожує енергетичній безпеці держави.

Родовим об'єктом кримінального впливу у паливно-енергетичній сфері є система економічних (енергетичних) відносин (техніко-економічні та організаційно-економічні відносини), які складаються у процесі виробництва і споживання енергоресурсів та управління цим процесом. Звідси, *істотною ознакою* злочинності у паливно-енергетичній сфері є спричинення шкоди економічним інтересам держави та іншим суб'єктам енергетичних відносин.

Поряд з цим досліджувана група злочинів *має безпосередні об'єкти спричинення матеріальної шкоди*, до яких належать: підприємства електроенергетики, у тому числі теплові, атомні, гідро- та інші електростанції; електричні, теплові мережі, самостійні котельні; підприємства паливної промисловості, у тому числі нафтодобувної, нафтопереробної та газової промисловості (видобуток, переробка природного газу, переробка супутнього нафтового газу); підприємства вугільної промисловості, у тому числі з видобутку вугілля як відкритим, так і підземним способом, збагачення вугілля, виробництво вугільних брикетів; підприємства сланцевої промисловості, торф'яної промисловості, у тому числі з видобутку торфу та виробництва

торф'яних брикетів; електричні мережі, самостійні електромережі (лінії електропередач і електропідстанції районних енергосистем, інші електромережі, що знаходяться на самостійному балансі); теплові мережі, самостійні тепломережі (тепломережі районних енергосистем, інші тепломережі, що перебувають на самостійному балансі); районні та інші котельні, що перебувають на самостійному балансі; трубопровідний транспорт загального користування, трубопроводи для транспортування нафти, нафтопродуктів, газового конденсату, широкої фракції та легких вуглеводів, газу, вугілля; насосні компресорні та розподільчі станції; родовища, на яких проводиться пошук і розвідка нафти й газу з використанням звичайного та глибинного буріння свердловин, а також родовища, на яких проводяться промислово-геофізичні дослідження, випробування на продуктивність, інші роботи, пов'язані з бурінням свердловин; підприємства газопостачання з організації та експлуатації газових розподільних мереж і розподілу газу для комунально-побутових потреб.

Суб'єктами вчинення злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері є: службові особи, які виконують на підприємствах, установах, організаціях, незалежно від форми власності, організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції; особи, які несуть матеріальну відповідальність за ввірене їм майно; особи, які мають доступ до предмета посягання при виконанні трудових обов'язків, у тому числі пов'язаних із охороною майна чи об'єкта; інші особи, злочинні дії яких спрямовані проти господарської діяльності підприємств, установ, організацій паливно-енергетичної сфери.

Підсумовуючи, пропонуємо таке визначення злочинності у паливно-енергетичній сфері – *це кримінологічно однорідна сукупність корисливих злочинів, що посягають на механізм організації й функціонування міжгалузевої системи відтворення енергоресурсів і в масштабах суспільства заподіюють шкоду енергетичній безпеці країни.*

Враховуючи різні об'єкти безпосереднього кримінального впливу у паливно-енергетичній сфері, різноспрямованість злочинних посягань щодо ланок економічного процесу з виробництва енергоресурсів, неоднакові способи незаконного збагачення та специфіку континген-

ту злочинців, статистичний масив досліджуваних злочинів доцільно поділити на три основні групи: **(I)** викрадення майна та обладнання підприємств ПЕК; **(II)** посягання, пов'язані із фінансово-господарською діяльністю у паливно-енергетичній сфері; **(III)** посягання, пов'язані із державним управлінням у паливно-енергетичній сфері. Докладний опис та кримінологічний аналіз зазначених груп злочинів буде здійснено далі у роботі.

Розділ 2

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗЛОЧИНІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ ТА ЗЛОЧИНЦІВ, ЯКІ ЇХ ВЧИНЯЮТЬ

2.1. Сучасний стан і тенденції розвитку злочинності у паливно-енергетичній сфері України

Серед кримінологів не існує єдиного підходу до обсягу поняття «стан» злочинності та системи показників його вимірювання. На початковому етапі формування категоріально-понятійного апарату кримінологічної науки під станом злочинності розумілася кількість злочинів і осіб, які їх вчинили, на певній території [57, с. 111; 58, с. 14; 59, с. 32]. І. М. Даньшин розкритикував таке визначення у зв'язку із фактичним збігом за обсягом із поняттям рівня злочинності, що дало підстави піддати сумніву доцільність його використання при статистичній характеристиці злочинності [60, с. 57]. Удосконалення наукового інструментарію кримінології здійснювалося як шляхом розширення обсягу поняття «стан злочинності», так і введенням до наукового обігу суміжного поняття «кримінологічна характеристика» злочинності. Не вдаючись у докладний термінологічний аналіз зазначених понять, принагідно зазначимо, що вони з деякими зауваженнями ставляться в один понятійний ряд [61, с. 44–49].

Стан злочинності – це сукупність показників, що комплексно характеризують явище як самостійну одиницю пізнання, визначають її місце та взаємодію з іншими об'єктами одного класу. Методологічним призначенням категорії «стан злочинності» у кримінології є створення інформаційно-описової моделі явища. Використання цього поняття найчастіше пов'язується з оцінкою розмірів явища у соціальній дійсності, інтенсивністю поширення, контингентом злочинців, характеристикою структури, аналізом динаміки за визначений період пізнання.

Виходячи зі стохастичності, багатогранності, гетерогенності сукупності проявів злочинності у паливно-енергетичній сфері, далі за текстом предметом аналізу буде статистична інформація, а інструментарієм пізнання – комплекс кримінологічно значущих узагальнюючих показників (сумарних абсолютних величин та відносних величин), що характеризують досліджуване явище у просторово-часовому вимірі. Серед таких показників називають рівень, структуру і динаміку, що диференціюються за кількісними та якісними ознаками вимірювання. Саме вони підлягатимуть кримінологічному аналізу й оцінці у вищезначеній послідовності.

Певні уявлення про розміри злочинності у паливно-енергетичній сфері дають статистичні дані про масив зареєстрованих злочинних посягань. Ідеться про фіксований обсяг узагальненої та систематизованої статистичної інформації за низкою групувальних ознак, передбачених загальнодержавними формами статистичної звітності (форми № 1, 2, 5 тощо) за відповідний звітний період.

З метою досягнення повноти й об'єктивності кримінологічного аналізу статистична інформація доповнюється даними спеціально організованого емпіричного дослідження. Функціональним призначенням емпіричного напрямку пізнання є збір (відповідно до кримінологічних методик), обробка, аналіз та авторський коментар інформації про окремі сторони і властивості явища, структурно-групові й індивідуальні особливості, що залишилися поза межами первинного обліку. Емпіричне дослідження злочинності у паливно-енергетичній сфері істотно доповнює дані загальнодержавного статистичного спостереження і в такий спосіб поглиблює кримінологічний аналіз.

Емпіричну базу нашого дослідження становило вибіркове узагальнення 245 архівних кримінальних справ по злочинах економічної спрямованості, вчинених у паливно-енергетичній сфері і розглянутих місцевими районними судами Донецької, Луганської, Сумської, Полтавської, Харківської, Рівненської, Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської областей. Вибір зазначених областей зумовлений територіальним розміщенням об'єктів паливно-енергетичного комплексу.

Дослідити показники латентності злочинності на об'єктах ПЕК України ми спробували за допомогою методу *експертних оцінок*. У ролі експертів виступили співробітники відділу боротьби зі злочинами у паливно-енергетичному комплексі та сфері надровикористання

ДДСБЕЗ МВС України (81 особа) і працівники органів прокуратури (72 особи), всього 153 експерти. Опитування експертів проводилось у 2009 р. шляхом розповсюдження анкет по усіх обласних управліннях ОВС і прокуратурах областей. В анкетах пропонувалось анонімно відповісти на низку запитань стосовно показників латентності злочинів економічної спрямованості, вчинених на об'єктах ПЕК. Повернуті заповнені анкети підлягали статистичній обробці, зведенню та групуванню отриманих даних і викладенню у вигляді таблиць.

Аналіз **рівня та динаміки** злочинності економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері України здійснено за 9-річний період (2001–2009 рр.) з моменту прийняття КК України 2001 р. на базі даних загальнодержавного статистичного спостереження, викладених у табл. 1.

Таблиця 1

Статистичні дані про стан злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері України (2001–2011 рр.)

Показники	Роки									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010* 2011
Зареєстровано злочинів	5197	5767	3927	4402	4126	3331	2942	1887	1635	Даних немає
Приріст/зниження до 2001	–	+10,9	-24,4	-15,3	-20,6	-35,9	-49,0	-43,4	-68,5	–
Приріст/зниження до поперед. року	–	+10,9	-31,9	+12,1	-6,3	-19,3	-11,7	-35,8	-13,3	–
Частка від злочинів у сфері економіки	7,4	10,3	9,1	10	9,1	7,8	6,9	4,9	5,5	–
Коефіцієнт злочинної інтенсивності на 10 тис. населення	1,1	1,2	0,8	0,9	0,9	0,7	0,6	0,4	0,3	–
Виявлено осіб	Даних немає	4660	3250	2987	2744	Даних немає	Даних немає	Даних немає	Даних немає	Даних немає

* Починаючи з 2010 р. у статистичній звітності МВС України вкотре було змінено групувальні ознаки і рубрикацію підрозділів і розділів. З цього часу більше не виокремлюється підрозділ «Злочини економічної спрямованості», у структурі якого традиційно обліковувалися злочини, вчинені на об'єктах паливно-енергетичного комплексу. Взамін запроваджено новий підрозділ звітності, в якому об'єднуються злочини проти власності, у сфері господарської та службової діяльності, хоча, як відомо, далеко не всі зазначені посягання мають економічну спрямованість.

Порівняння значень показників кількості зареєстрованих злочинів на об'єктах ПЕК України за 9 років (2001–2009 рр.) свідчить про стійку тенденцію до їх зниження – у 3,1 разу в абсолютних показниках, або на 68,5 % у відносних величинах. Водночас зменшилася частка цих злочинів у структурі злочинів економічної спрямованості і майже в 4 рази знизився коефіцієнт злочинної інтенсивності у розрахунку на 10 тис. населення. Офіційна статистика, починаючи з 2005 до 2009 р. включно, фіксує низхідну динаміку до скорочення обсягів реєстрації злочинів економічної спрямованості у сфері ПЕК України. А в наступні 2010–2011 рр., одночасно із проголошеним новим курсом розвитку національної економіки, випадково чи ні, але досліджувані показники «розчиняються» у загальній масі облікованих злочинів проти власності, у сфері господарської та службової діяльності, що унеможливує їх самостійний аналіз. Певні висновки про кількість зареєстрованих злочинів економічної спрямованості у ПЕК за 2010–2011 рр. все-таки можна зробити на базі даних звітності МВС України «Про виявлені злочини, вчинені на підприємствах, установах, організаціях за видами економічної діяльності та факти виготовлення підроблених грошей» (форма № 5). Однак і тут існують труднощі, пов'язані з уже традиційним змінюванням групувальних ознак та віднесенням облікових даних до різних підрозділів статистичної звітності. Так, у 2009 р. у структурі розділу «Відомості про злочини, вчинені на підприємствах, установах організаціях за видами економічної діяльності» (форма № 5) окремо вирізнялися відомості про злочини економічної спрямованості, виявлені на підприємствах, установах, в організаціях енергетики, паливної промисловості, вугільної та торф'яної, нафтопереробної і газової промисловості, а також осіб, які їх вчинили. З 2010 р. і дотепер зазначена категорія злочинів розподіляється за загальноекономічними рубриками: «добувна промисловість», «переробна промисловість», «виробництво та розподілення електроенергії, газу, пари та гарячої води», в яких облік ведеться за змішаними критеріями (наприклад, добування паливно-енергетичних корисних копалин окрім вугілля, нафти й газу одночасно включає добування лігніту і торфу, уранової і торієвої руд) і т. д. Зважаючи на вказану специфіку статистичного обліку, досить складно зробити однознач-

ні висновки про точну кількість зареєстрованих злочинів, що нас цікавлять. Тим не менш, загальне уявлення можна створити, виходячи із таких даних. У 2010 р. було зареєстровано: 1338 злочинів і виявлено 454 осіб у галузі добування паливно-енергетичних корисних копалин; 134 і 47 відповідно в галузі виробництва коксу, продуктів нафтоперероблення та ядерних матеріалів; 1124 злочини і 236 осіб – у галузі виробництва та розподілення електроенергії, газу, пари та гарячої води. У 2011 р. вказані показники у зазначеній послідовності мали такий вигляд: 1248 і 471; 107 і 39; 2148 і 480 відповідно [62]. Наведена інформація свідчить на користь збереження загальної тенденції стабільного зниження кількості зареєстрованих злочинів за майже всіма виробничими галузями ПЕК у 2010 р. і різке зростання кількості облікованих злочинів у 2011 р. (+ 74,1 %). Вважаємо, є підстави порушити очевидне питання: так куди ж «зникає» злочинність економічної спрямованості у найбільш прибутковій сфері національної економіки?

Пояснення виявленої тенденції криється як в «особливостях» ринкового реформування ПЕК, так і в різних підходах органів кримінальної юстиції, передусім ОВС, до протидії злочинності у цій галузі економіки та відображенні її результатів у статистичній звітності. Відповідно до сказаного, пошук відповіді на непросте питання слід шукати у двох площинах: 1) у площині завуальованих криміногенних явищ і процесів, що насправді детермінують злочинність у ПЕК, і 2) у площині реагування органів кримінальної юстиції на ці злочинні прояви.

В Україні поки що не створено прозорого і в європейському розумінні цивілізованого ринку енергоносіїв. Натомість хаотичне реформування галузі спровокувало системну кризу в ній та інтенсивну криміналізацію. За цей час складно організоване та розгалужене господарство ПЕК зазнало численних відомчих реорганізацій, штучних реструктуризацій і банкрутств підприємств, силових захоплень і незаконних фінансових поглинань, штучне створення широкої мережі посередників з метою розкрадання майна і коштів з подальшим переведенням капіталів в офшорні зони, запровадження тіншових схем розрахунків за спожиті енергоносії та ухилення від оподаткування. Про граничну зношеність виробничого комплексу і зменшення обсягів основних фондів годі й говорити. Разом з тим даний сектор

економіки, як і раніше, залишається одним із найбільш прибуткових. Саме тому монополне становище у паливно-енергетичній сфері, до речі, як і в деяких інших (наприклад, металургійній, хімічній), належить кільком потужним фінансово-промисловим групам, створеним шляхом зрощення капіталу сумнівного походження із політичною владою. Такі об'єднання в кримінологічній літературі отримали красномовну назву «кримінально-олігархічні клани» [63, с. 67]. Нині можна спостерігати, як на ринку енергоносіїв загострюється боротьба за перерозподіл товарних і фінансових потоків між надвпливовими корпораціями кримінально-кланового типу з метою здійснення вирішального впливу на економічну політику країни і соціальне життя. Наразі в Україні кон'юнктура ринку енергоносіїв багато в чому визначається політико-економічною кон'юнктурою, яка, серед іншого, накладає свій відбиток на якість кримінально-правової охорони економічних відносин та ефективність протидії органами кримінальної юстиції злочинним проявам у паливно-енергетичній сфері.

Тенденція до стабільного зниження кількості зареєстрованих злочинів економічної спрямованості у ПЕК пов'язана з декількома чинниками. По-перше, сучасний історичний етап розвитку економіки і ПЕК вже не містить можливостей для масового вчинення корисливих злочинів, як це було за часів роздержавлення власності, безконтрольного розподілу бюджетних коштів, неврегульованого порядку взаєморозрахунків тощо. По-друге, контрольні пакети виробничих об'єктів ПЕК поділені між кримінально-олігархічними кланами і фінансово-промисловими групами, що входять до їх складу. Останні, вичерпавши традиційні для періоду первинного накопичення капіталу джерела надприбутків, зосередилися на перерозподілі сфер впливу, фінансових поглинаннях, скуповуванні акцій національних акціонерних компаній, укладанні міжнародних контрактів, боротьбі за державні замовлення, одним словом, відійшли від криміналу, ведуть бізнес більш-менш легальними методами. По-третє, ринок енергоресурсів чітко структурований і фактично монополізований, джерела прибутків визначені, а їх обсяг фіксований, при цьому корпоративні криміналізовані структури самостійно регулюють бізнес і забезпечують охорону активів. По-четверте, підконтрольність ринку

енергоресурсів кримінально-олігархічним кланам обернулися незацікавленістю останніх у послугах органів кримінальної юстиції з протидії злочинним проявам, тим більше, що правоохоронні функції фактично перебрали на себе приватні охоронні структури, які помітно потіснили державні силові структури з цього ринку. Зазначене призводить до зростання латентності і відповідно зниження показників реєстрації злочинів. Про поступове згортання кримінального переслідування у ПЕК красномовно свідчить статистика реєстрації злочинів останніми роками (див. табл. 1).

Окрім викладеного, слід брати до уваги й інші обставини, що вплинули на зниження кількості зареєстрованих злочинів за досліджуваний період. Перешкоджали здійсненню повного обліку злочинів економічної спрямованості, вчинених на об'єктах ПЕК, труднощі, пов'язані із неодноразовими змінами у статистичній звітності МВС щодо порядку оцінки їх та обліку як економічно спрямованих [45, с. 140]. Так, наприклад, початково розділ «Відомості про злочини економічної спрямованості» включав злочини проти власності; у сфері господарської діяльності; про виборчі, трудові та інші особисті права і свободи; у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж; у сфері службової діяльності. У 2004 р. з цього переліку цілком логічно були виключені злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод. З 2005 р. перестали окремо обліковуватися викрадення електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання (питома вага яких становила близько 39 %) [45, с. 143]. Не зайве нагадати, що виявленням і реєстрацією злочинів економічної спрямованості загальнокримінального характеру займаються підрозділи кримінального розшуку, а злочинів, безпосередньо пов'язаних з економічною діяльністю, – Державна служба боротьби з економічною злочинністю МВС України, у структурі якої працював спеціалізований підрозділ – «Відділ боротьби зі злочинами у паливно-енергетичному комплексі та сфері надровикористання». У роботі зазначених підрозділів мав місце певний дисбаланс у бік посиленого реагування на факти вчинення злочинів загальнокримінального характеру в паливно-енергетичній сфері, передусім злочинів проти власності. Давалася взнаки відносна простота розслідування цієї категорії

злочинів, напрацьована роками методика їх документування, викриття й обліку та, що немаловажно, невтручання власників (співвласників) підприємств галузі у кримінальне переслідування викрадачів майна. І навпаки, розслідування злочинів, безпосередньо пов'язаних з економічною діяльністю у сфері ПЕК, наштовхувалося на низку проблем, зумовлених недостатнім методичним забезпеченням та відсутністю достатньої кількості висококваліфікованих фахівців, здатних робити це якісно. Відомий фахівець у галузі аналізу злочинності О. Г. Кулик пов'язує тенденції до зниження кількості зареєстрованих злочинів у сферах економіки та службової діяльності із доволі скромними можливостями Державної служби боротьби з економічними злочинами щодо їх виявлення [64, с. 113–114]. Слід враховувати також і той спротив, який постійно чиниться з боку потенційних і реальних фігурантів кримінальних справ, серед яких вирізнялися керівники підприємств, фінансово-бухгалтерські працівники, власники фіктивних фірм-посередників, окремі корумповані чиновники. Так чи інакше, але більшість із них мають спільні корпоративні інтереси із впливовими засновниками і співзасновниками підприємств галузі. У силу різних причин кримінальне переслідування таких осіб припиняється на етапі досудового слідства. Звідси випливає, що рапортувати про успіхи боротьби зі злочинністю економічної спрямованості у ПЕК, головним чином, доводиться показниками розслідування загальнокримінальних злочинів. Доказом цього твердження є зниження кількості зареєстрованих злочинів у 2005–2007 рр., пов'язане із набуттям чинності Закону України «Про внесення змін до Кодексу про адміністративні правопорушення» від 2 червня 2005 р., згідно з яким до адміністративних деліктів було віднесено викрадання (крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати), вартість майна яких не перевищує трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. У міру щорічного зростання межі кримінальної відповідальності за викрадання спостерігалось послідовне зниження кількості зареєстрованих злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері. Окрім зазначеного, на коливання динаміки зареєстрованих злочинів завжди впливали кампанії з посилення обліково-реєстраційної дисципліни, що ініціювалися новопризначеними міністрами і центральним апаратом МВС України.

До цього ж належать перманентні кадрові ротації, які потягли за собою вимивання професійного ядра служби кримінального розшуку, органів дізнання і досудового слідства. Останнім часом ця проблема лише загострюється. Різке зростання (+ 74,1 %) динаміки зареєстрованих злочинів економічної спрямованості за 2011 р. відбулося внаслідок збільшення більш ніж у половину виявлених фактів протиправних дій в галузі виробництва та розподіл електроенергії, пари та гарячої води.

Аналіз структури злочинності економічної спрямованості у ПЕК пропонуємо здійснити за галузями виробництва та основними групами злочинів, класифікацію яких було запропоновано вище. Галузевий розподіл зареєстрованих злочинів у паливно-енергетичній сфері має такий вигляд: *галузь електроенергетики – 58 %, вугільна галузь – 22 %, нафтогазова галузь – 20 %*. Вирішальний вплив на подібне структурне співвідношення продовжують здійснювати загальнокримінальні злочини економічної спрямованості (передусім проти власності), масив яких значно перевищує кількість зареєстрованих злочинів, безпосередньо пов'язаних з економічною діяльністю. Переконалися у цьому можна на прикладі статистичних даних МВС України, згідно з якими частка *злочинів проти власності* становить 66 %; *злочинів, пов'язаних із службовою діяльністю*, – 29 %; *злочинів, пов'язаних із господарською діяльністю*, – 5 % [62]. Особливістю характеру злочинності економічної спрямованості у сфері ПЕК є переважання (понад 70 %) тяжких і особливо тяжких злочинів.

Враховуючи різні об'єкти безпосереднього кримінального впливу у ПЕК, різноспрямованість злочинних посягань щодо ланок економічного процесу з виробництва енергоносіїв, неоднакові способи незаконного збагачення та неоднорідність контингенту злочинців, статистичний масив досліджуваних злочинів доцільно поділити на три основні групи згідно із раніше запропонованою класифікацією.

Перша група – це **викрадення майна та обладнання підприємств ПЕК**. Їх частка становить 60–65 % від загальної кількості одиниць вибіркового масиву. Серед таких злочинів доцільно вирізняти дві приблизно однакові за обсягом підгрупи: *а) викрадення вуглеводневої сировини та продукції її переробки; б) викрадення шляхом демонтажу та іншим засобом виробничого обладнання підприємств паливно-енергетичного комплексу*.

А. Викрадення вуглеводневої сировини та продукції її переробки включає: пошкодження шляхом несанкціонованих підключень (врізання) до магістральних нафто-, газо- та нафтопродуктопроводів з метою крадіжки нафти і газоконденсату; крадіжки вугілля зі складів і на залізничному транспорті; крадіжки паливно-мастильних матеріалів; привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем; заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою; викрадення електричної енергії шляхом самовільного її використання. Стисло охарактеризуємо найбільш поширені з наведеного переліку злочини.

Численні і на перший погляд розрізнені в масштабах держави факти безліцензійного видобутку вуглеводневої сировини, масові її розкрадання на етапі переробки, транспортування, зберігання, постачання та реалізації на товарному ринку з подальшою легалізацією вирученої готівки дають підстави високовірогідно припускати існування налагодженої злочинними організаціями технології кримінального збагачення у сфері незаконного обігу енергоносіїв. Висока прибутковість і стабільний попит на вуглеводневу сировину на перероблювальних підприємствах, значна частина яких перебуває у приватній власності, розгалужена мережа ринків збуту краденої продукції формують пропозицію на незаконне виробництво енергоносіїв. Механізм дії цієї технології включає кілька ланок: 1) незаконний видобуток вуглеводневої сировини та постачання на підприємства переробки; 2) розкрадання вуглеводнів під час транспортування та зберігання на складах і в сховищах; 3) збут (реалізація) викраденої сировини та продукції її переробки; 4) легалізація доходів, отриманих злочинним шляхом.

Необхідність дотримуватися заявленої раніше класифікації злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері, а також предметність кримінологічного аналізу вимагають розгляду окремих ланок зазначеного механізму окремо, в рамках відповідних груп злочинів. При цьому спільним для всіх них залишається порушення кримінальних справ за малозначними фактами.

Розкрадання вуглеводнів під час транспортування та зберігання на складах і в сховищах становить другу умовну ланку досліджуваного механізму. Вивчення кримінальних справ та аналітичних мате-

ріалів ДДСБС МВС України показало, що крадіжки нафтогазової сировини є складовою частиною організованого злочинного бізнесу у сфері незаконного обігу енергоносіїв. Останній являє собою розроблену злочинними організаціями розгалужену і заплутану схему, окремі етапи та операції якої роз'єднані між собою, а безпосередні учасники (ОЗГ) відокремлено один від одного виконують чітко визначені функції, що забезпечує злагоджену і безперервну діяльність усього ланцюга незаконного збагачення. Перший етап вказаної схеми включає пошкодження і несанкціоноване під'єднання «врізання» до магістральних нафто-, газо- та нафтопродуктопроводів. Цю технічно складну операцію здійснюють наймані газозварювальники високої кваліфікації. Від місця врізки робиться відвід на значну відстань шляхом прокладення трубопроводу із підручних засобів. У лісосмугах та інших важкодоступних і замаскованих місцях облаштовуються пункти перекачування нафтогазової сировини. Завантаження і транспортування останньої становить другий етап, що здійснюється спеціальною технікою й автотранспортом підвищеної прохідності. Третій етап передбачає зберігання і перероблення викраденої сировини за фіктивними угодами з підприємствами нафтогазової галузі. Четвертий, завершальний етап, полягає в реалізації паливно-мастильних матеріалів і газу через мережу автозаправних станцій, підпільних пунктів продажу, а також підприємствам теплокомуненерго. Викрити і припинити злочинну діяльність на двох останніх етапах украї складно в силу різних причин. Зокрема, притягти до кримінальної відповідальності торгівців паливно-мастильних матеріалів, вироблених із викраденої нафтогазової сировини, можна лише за реалізацію недоброякісної продукції (ст. 227 КК). Однак регіональні підрозділи Держспоживстандарту відмовляються проводити експертні дослідження якості ПММ, а лабораторії ДНДЕКЦ МВС України не мають для цього відповідної акредитації та обладнання [65]. Досить непросто протидіяти діяльності злочинних груп, що спеціалізуються на крадіжках нафти, газу та газоконденсату шляхом несанкціонованих під'єднань до нафтопродуктопроводів. Аналіз матеріалів судової практики дозволяє переконалися у притягненні до кримінальної відповідальності лише окремих громадян, а також учасників малочисленних організованих злочинних груп (5–10 осіб) за пошкодження

трубопроводів чи за крадіжку нафтогазової сировини. Подібні злочини у своїй більшості доказуються лише у випадках затримання винних безпосередньо на місцях врізань до нафтопродуктопроводів. Якщо цього зробити не вдалося, то лише одна із 25 порушених кримінальних справ за фактом пошкоджень нафтопродуктопроводів (ст. 292 КК України) завершується розслідуванням і направляється до суду [65]. Наведемо один із нечисленних прикладів припинення діяльності викрадачів нафтогазової сировини. Так, члени ОЗГ здійснили врізання до магістрального нафтопроводу «Самара – Лисичанськ», від якого зробили відвід і проклали металопластикову трубу через ліс та дном річки на відстань 880 м до законспірованого пункту перекачування і завантаження нафти для подальшого транспортування у місце зберігання. Використовуючи спеціально обладнаний автотранспорт, злочинці більш як півроку викрадали, перевозили і збували сиру нафту невстановленим слідством особам. Усього у такий спосіб було викрадено близько 23 т нафти на понад 44 тис. грн [66]. Про злочинні доходи від реалізації продукції її переробки залишається лише здогадуватися.

Розкрадання кам'яного вугілля вчиняється у два найбільш поширені способи: а) крадіжки сторонніми особами із рухомого складу залізничного транспорту, складів та сховищ; б) заволодінням кам'яним вугіллем особами, що мають певні повноваження щодо цього майна. Перший різновид злочинів вчиняється широкими верствами населення з метою обігріву власного житла, а також на продаж. Мешканці депресивних робітничих містечок поодиночі і групами, пішим ходом і з використанням транспорту, у різних обсягах, однак системно, викрадають кам'яне вугілля із рухомого складу залізничного транспорту, складів і сховищ. Характерною особливістю розкрадань другого виду, що у своїй масі вчиняється шляхом привласнення, розтрати чи зловживання службовим становищем, є наявність злочинної змови між керівниками, фінансово-бухгалтерськими працівниками, матеріально відповідальними особами підприємств вугільної промисловості, а також приватними підприємцями та повноважними особами комерційних структур. Типовими способами таких викрадень є штучне зменшення обсягів видобутого вугілля, утворення його необлікованих лишків, завідомо неправдива вибраковка вугільної сировини,

видавання і вивезення вугілля без фіксації його руху в документах бухгалтерської звітності тощо. Так, наприклад, Ш. – заступник начальника ділянки виробничо-технічного комплексу шахти ім. Кірова, маючи намір на заволодіння шляхом зловживання службовим становищем кам'яним вугіллям в особливо великих розмірах, організував стійку злочинну групу, до складу якої увійшли: С. – заступник головного бухгалтера, Є. – відповідальний працівник по обліку видобутого і виписаного вугілля, П. – відповідальний працівник поверхні по видаванню вугілля на вивіз, В. – приватний підприємець. Згідно з відведеними ролями Є. і П. неодноразово видавали без належного оформлення й обліку вугілля у кількості 95 т, С. приховувала його недостачу, невідображаючи факти видачі в журналі обліку руху вугілля за добу та в реєстрі його відвантаження споживачам, а також оформлювала талони на отримання, підписувала чисті бланки перепусток на вивіз вугілля через контрольно-пропускний пункт шахти, Ш. здійснював загальне керівництво, давав незаконні розпорядження вищезазначеним особам і наряди вантажникам, В. вивозив викрадене вугілля до місця схову, накопичував на товарному майданчику залізничної станції і займався його подальшою легалізацією шляхом продажу за укладеними угодами закладам освіти. За цією схемою всього було викрадено 286 т вугілля на загальну суму 1,1 млн грн [67].

Б. Викрадення шляхом демонтажу та іншим засобом виробничого обладнання підприємств паливно-енергетичного комплексу здійснюється з метою реалізації як брухт чорних і кольорових металів. Зокрема, на підприємствах вугільної промисловості предметами крадіжок ставали шахтне обладнання, деталі механізованих вузлів і спеціальної техніки як виведених із експлуатації, так і працюючих (шестерні різальних редукторів вуглевидобувних комбайнів, двигуни, насоси по відкачуванню води, ролики від транспортерів, металеві осі і колеса від шахтних вагонеток, металеві кріплення і стяжки, металеві лемехи). При цьому більшість таких крадіжок здійснювалися із виробничих цехів, приміщень схову, стволів шахт та з іншої охоронюваної території. Їх суб'єктами виступають робітники, які, працюючи на виробничих ділянках, цілеспрямовано підшуковують майно, що можна викрасти. Досить часто викрадачами є колишні робітники, які добре обізнані про наявність матеріальних цінностей та їх місця збе-

рігання. Залежно від габаритності, ваги, доступності та номінальної вартості майна здійснюється підготовка крадіжки: вирішуються питання про одноосібне чи групове викрадення, підшукується транспорт, інструменти, місце тимчасового переховування і подальшого збуту, розподіляються злочинні ролі тощо. Системність зазначених крадіжок, з одного боку, забезпечується ненадійною охороною майнового комплексу, на якій власники мають звичку економити, а з другого боку, високою вірогідністю злочинних змов із керівниками виробничих ділянок, охороною, матеріально відповідальними особами. Останні за певну винагороду не чинять перешкод численним крадіжкам і за домовленістю із виконавцями на випадок їх викриття і затримання залишаються непричетними до таких фактів і зазвичай проходять у кримінальних справах як «невстановлені слідством особи». Мотивація зазначених крадіжок визначається статусно-потрібнісними характеристиками злочинців: для одних – це можливість отримання додаткового доходу, для других крадіжки перетворилися на єдиний із доступних засобів до існування, для третіх вони є звичним джерелом доходів для задоволення потреб у вживанні психоактивних речовин.

Аналогічні крадіжки майна й обладнання здійснюються у нафтогазовій галузі. Тут значного поширення набули розукомплектування на металобрухт із подальшим викраденням металевих конструкцій силових агрегатів, устаткування й обладнання, що здійснюються із складських приміщень, бурильних установок, перекачувальних станцій, магістральних трубопроводів, об'єктів автоматики і технологічного захисту.

У сфері електроенергетики до 2008 р. найпоширенішими були факти викрадення шляхом демонтажу та іншим способом електричних мереж, кабельних ліній та їх обладнання. Розгалужена на тисячі квадратних кілометрів мережа енергопостачання зазнає щорічних кількомільйонних збитків від викрадення шляхом демонтажу, пошкодження, вирізання електричних проводів, кабелів зв'язку, обладнання трансформаторних і розподільних станцій і підстанцій, конструкцій високовольтних опор ліній електропередач. Зазначені посягання вчиняються як стихійно, пересічними збирачами брухту кольорових і чорних металів, так і мають характер організованого

злочинного промислу. У першому випадку крадіями виступають непрацюючі й у своїй більшості дезадаптовані мешканці сіл і депресивних міст районного значення. Триваюче роками вимушене безробіття, злиденне матеріальне становище вкупі з алкогольною чи наркотичною залежністю перетворює для них пошук і викрадення виробів із металу на основний рід занять, що у багатьох випадках є єдиним джерелом доходу за місцем проживання. Переважно через брак металобрухту, до якого є вільний доступ, а також через спокусу заволодіти деталями із дороговартісного кольорового металу ці особи час від часу наважуються на викрадення із електричних мереж та кабельних ліній. Водночас немає вагомих підстав віднести їх до основної групи крадіїв, які спеціалізуються на таких злочинах. Так, наприклад, двоє непрацюючих селян Б. і С., шукаючи металобрухт на занедбаній території колишньої шахти, випадково натрапили на підземну комунікацію кабельної лінії зв'язку. Шляхом вільного доступу, відсунувши кришку люка, проникли до кабельного каналу, звідки за допомогою пилки по металу вирізали 30 метрів знеструмленого кабелю електропостачання, який згодом порубали, обпалили від ізоляції і здали до найближчого пункту прийому металобрухту, а на виручені кошти купили спиртних напоїв [68].

Викрадення шляхом демонтажу й іншим способом електричних мереж, кабельних ліній та їх обладнання, що вчиняються у виді промислу, з-поміж інших крадіжок вирізняються систематичністю, якісно іншим рівнем організації та профільною спеціалізацією осіб із кримінальним минулим на такому виді кримінальних занять. У своїй більшості такі викрадення вчиняються мобільними групами із 3–4 осіб, які мають у розпорядженні транспорт підвищеної прохідності, спеціальний електромонтерський інструмент та інше спорядження. До складу злочинних груп, що ними займаються, обов'язково входить електрик або особа, яка має відповідні профільні знання та навички роботи з електромережами, а також водій-перевізник із власним транспортом. Більша половина крадіїв мали кримінальне минуле та зв'язки у кримінальному світі, хоча нерідко на момент затримання їх судимості були зняті і погашені. Зазвичай викраденню передують пошук та вивчення об'єкта безпосередньо на місці посягання, визначення оптимального маршруту перевезення викраденого, завчасна домов-

леність із скупниками краденого майна, визначення функцій кожного члена групи у виконанні єдиного плану (надання у розпорядження транспорту, спеціального інструменту, приміщень для тимчасового схову викраденого майна, вирішення питань із транспортною міліцією тощо). Резонно припустити причетність до вказаного бізнесу як пособників-навідників окремих працівників електроенергетичної промисловості, а також корумпованих працівників міліції. Останні за хабарі чи за вказівкою від керівництва не перевіряють або одразу відпускають осіб, які здійснюють підозрілі нічні перевезення автомобільним транспортом, не припиняють діяльність на підлеглий території підпільних пунктів прийому брухту кольорових і чорних металів. Так, наприклад, організована злочинна група із 8 осіб упродовж півроку на території Запорізької області займалася демонтажем металевих конструкцій високовольтних опор ліній електропередач, зрізанням електродротів із магістральних електричних мереж, руйнуванням залізобетонних опор, пошкодженням трансформаторних підстанцій з метою викрадення арматури, трансформаторного масла, силових трансформаторів, трансформаторів напруги й іншого обладнання об'єктів електроенергетики. У своєму розпорядженні крадії мали таке спеціальне знаряддя, як монтерські кігті, пояси, гумові рукавички, газові різакі, кувалди, рації, а також транспорт (два автомобілі марки УАЗ і Нива), обріз мисливської рушниці, засоби маскуваня. Викрадене майно систематично збувалося через мережу підпільних пунктів прийому брухту кольорових і чорних металів. Злочинною діяльністю ОЗГ заподіяно шкоду державному підприємству «Національна енергетична компанія “Укренерго”» на суму понад 100 тис. грн [69]. Наведені викрадення, за словами А. П. Закалюка, виступають первинною ланкою налагодженого злочинними організаціями в масштабах держави кримінального бізнесу із заготівлі, переробки та вивезення за кордон сировинної продукції для металургійної галузі [45, с. 143]. І хоча ст. 188 у 2008 р. була виключена із Кримінального кодексу України як конкуруюча норма із ст. 185 КК, наростаючий дефіцит брухту чорних і кольорових металів на внутрішньому ринку і надалі призводитиме до подальшого масового викрадення шляхом демонтажу й іншим способом електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання.

Другу за поширеністю групу злочинів становлять **посягання, пов'язані із фінансово-господарською діяльністю у паливно-енергетичній сфері**. Частка останніх коливається в межах 25–30 %. Зазначена група злочинів включає такі підгрупи: 1) *посягання, що порушують порядок здійснення підприємницької діяльності на ринку енергоносіїв*; 2) *заволодіння активами підприємств ПЕК в ході здійснення господарської діяльності*; 3) *посягання, що порушують порядок проведення розрахунків за енергоносіями*.

Серед посягань першої підгрупи помітно вирізняються такі злочини: незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення; порушення порядку заняття підприємницькою діяльністю; ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів).

Незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення передбачає видобування нафти, газу, газоконденсату, кам'яного вугілля без спеціального дозволу (ліцензії) та відповідної технічної документації, а також видобуток за фіктивними документами. Ця злочинна діяльність є першою ланкою зазначеного механізму кримінального збагачення у сфері незаконного обігу енергоносіїв.

Технологічно незаконний видобуток нафти, природного газу і газоконденсату можна здійснювати лише на промисловій основі, тоді як незаконний видобуток кам'яного вугілля цілком реально проводити стихійно, шляхом самовільної розробки надр, будівництва й експлуатації інженерно-технічних споруд. Незаконний видобуток нафтогазової сировини зосереджений на території східних і західних областей. Його організація здійснюється під прикриттям геологорозвідувального буріння свердловин, а також на вже розвіданих родовищах, штучно визнаних неперспективними для промислової розробки. У злочинних схемах безліцензійного видобутку нафтогазової сировини задіяні деякі державні нафтогазовидобувні підприємства, дочірні підприємства і філії національних акціонерних компаній «Нафтогаз» та «Надра України», окремі територіальні управління магістральних нафтопродуктопроводів та їх мереж, нафтопереробні підприємства, комерційні структури-посередники, банківські установи, службові особи органів влади і місцевого самоуправління. Висока корумпованість і кримінальна корпоративність зазначених суб'єктів організованої злочинної діяльності робить цю ланку механізму неза-

конного збагачення фактично недоступною для органів кримінального переслідування. Правоохоронцями вряди-годи викриваються окремі факти незаконного видобутку нафти й газу та притягуються до кримінальної відповідальності його рядові учасники. Так, наприклад, в Івано-Франківській області викрито організовану злочинну групу з числа службових осіб державного підприємства «Богородчанінафтогаз», які, здійснивши службове підроблення, сприяли незаконному видобутку та реалізації комерційним структурам сирої нафти в кількості 102 т на суму 273 тис. грн. У цій же області службові особи ДП «Західургеологія» НАК «Надра України» та ТОВ «Укрнафтогазінвест» вступили у злочинну змову з головою Богородчанської РДА, отримали фіктивні документи на право використання земельної ділянки під будівництво та обслуговування свердловин. Не маючи ліцензії на користування надрами, протягом 2005–2006 рр. під їх керівництвом був здійснений незаконний видобуток та реалізація 33,3 млн кубометрів природного газу на суму 17,6 млн грн [65].

Набагато простіший у технологічному плані та з точки зору ресурсовитратності – незаконний вугледобувний злочинний промисел, що широкомасштабно розгорнувся на території Донецької і Луганської областей. Тут працюють сотні нелегальних копалень, багато одиниць важкої техніки, використовується гірничошахтне обладнання. Тисячі колишніх шахтарів через безробіття і мізерну зарплатню на легальних шахтах змушені щодня ризикувати життям і видавати на гора мільйони тонн кам'яного вугілля, що згодом реалізується за злочинними схемами споживачам. Незаконна діяльність підпільних копалень досить рідко стає предметом реагування органів кримінального переслідування, не в останню чергу через отримання частки злочинних доходів їх корумпованими керівниками.

Порушення порядку заняття підприємницькою діяльністю полягають у реалізації нафти власного видобутку та нафтопродуктів Держрезерву поза аукціонами та біржами; реалізації виробниками електроенергії поза ДП «Енергоринок»; порушенні порядку постачання енергоносіїв за регульованими і нерегульованими тарифами; порушенні порядку реалізації електроенергії адресними поставками на внутрішньому ринку тощо [65].

Заволодіння активами підприємств ПЕК у процесі здійснення господарської діяльності здійснюється у таких основних формах: а) привласнення, розтрата майна і коштів підприємств ПЕК або заволодіння ними шляхом зловживання службовим становищем; б) нецільове використання бюджетних коштів; в) фіктивне підприємництво; г) ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів); д) шахрайство; е) легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Зазначені форми злочинної діяльності на практиці не тільки взаємопов'язані, але й взаємозалежні, оскільки входять до єдиного ланцюга злочинних технологій (схем) заволодіння активами підприємств, установ, організацій ПЕК. Типовими видами фінансово-господарської діяльності, при яких здійснюється вказана злочинна діяльність, є такі: проведення державних закупівель для підприємств Мінвуглепрому; нецільове використання бюджетних коштів, виділених на: розвиток нафтогазового комплексу, створення нових робочих місць для звільнених працівників, під державні програми розвитку альтернативних джерел енергії та енергозберігаючих технологій, газифікацію населених пунктів; завищення обсягів та вартості виконаних робіт під час реконструкції, ремонту та будівництва виробничих об'єктів; укладення завідомо збиткових договорів на закупівлю обладнання, товарно-матеріальних цінностей за завищеними цінами та реалізації продукції нижче собівартості (з подальшим привласненням різниці в цінах та ухиленням від оподаткування); перерахування грошей на рахунки інших суб'єктів підприємницької діяльності без здійснення зустрічних поставок (так звані «безтоварні» операції, у тому числі у випадках підписання фіктивних угод про отримання консультаційних, юридичних послуг тощо від осіб, які сплачують єдиний податок); фіктивне оформлення орендних відносин між держпідприємствами та комерційними структурами, правочинів про незаконне відчуження майна підприємств аналізованої галузі; службові зловживання при нарахуванні та виплаті заробітної плати, премій, витрат на відрядження тощо.

При державних закупівлях обладнання для підприємств Мінвуглепрому, що входять до державних холдингових компаній і дотуються із держбюджету та за цільовими позиками, виділеними Кабінетом Міністрів України, мають місце системні факти хабарництва та роз-

крадання бюджетних коштів з боку службових осіб замовників, виконавців і продавців цієї продукції за розробленими тіншовими схемами руху товарно-грошових потоків. Підприємства вугільного машинобудування (виконавці), фінансування яких здійснюється за рахунок державного бюджету, одержують замовлення на виготовлення гірничошахтного обладнання від державних вугледобувних підприємств Мінпаливенерго України (замовників), а реалізація виробленої продукції здійснюється через великі фінансово-промислові групи (продавців-посередників). У зв'язку із цим на момент надходження коштів на рахунки машинобудівних заводів останні втрачають статус бюджетних, що не дозволяє контролювати їх використання і відкриває широкі можливості для розкрадання [70, с. 44–45]. Як зазначається у кримінологічній літературі, типовими способами вчинення злочинів під час проведення процедури державних закупівель є такі. *З боку замовників торгів:* а) здійснення закупівлі товарів, послуг без проведення тендерних торгів; б) виконання чи невиконання службовою особою в інтересах окремо взятого учасника процедури закупівлі будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища з метою отримання винагороди; в) службове підроблення – внесення службовою особою до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей; г) службова недбалість – невиконання чи неналежне виконання службовою особою своїх службових обов'язків щодо проведення тендерних торгів. *З боку учасників процедури державної закупівлі:* а) надання неправдивої інформації (про економічне становище підприємства) з метою участі у процедурі закупівлі; б) навмисне невиконання умов договору, в результаті чого замовник зазнає збитків, оскільки на проведення нового тендеру не вистачає часу. *З боку замовників торгів та учасників процедури закупівлі:* а) підроблення тендерної документації щодо придбання товарів, робіт та послуг у суб'єктів господарювання, з якими досягнуто злочинної змови з метою проведення безтоварних фінансово-господарських операцій та привласнення бюджетних коштів; б) створення фіктивної конкуренції і, як наслідок, проведення фіктивних торгів шляхом залучення до участі у торгах «своїх» фірм, які подають різні за ціною тендерні пропозиції для формального дотримання процедури закупівель; в) проведення тендерів за високими цінами, моно-

полістична змова учасників, просування на ринок тільки «своїх» фірм [71, с. 148–149]. На думку С. С. Мірошниченка, О. О. Титаренка, В. М. Руфанова, при здійсненні державних закупівель найчастіше вчиняються такі злочини, як отримання хабарів за надання необґрунтованої переваги під час вибору переможця тендеру; закупівля товарів, що не відповідають заявленим вимогам; проведення фіктивних операцій з придбання товарів, робіт і послуг; проведення фіктивних тендерів без фактичного придбання товарів чи послуг; необґрунтоване проведення закупівлі в одного учасника, а також тендерів за участі підставних учасників [71, с. 149–150].

Не менш поширеним способом розкрадання бюджетних коштів є службові зловживання керівників державних підприємств Мінвуглепрому при проведенні реконструкції будівель і споруд шахт, ремонтно-будівельних робіт, коли до участі у відкритих тендерних торгах з надання цих послуг вибірково допускаються лише ті комерційні структури, засновники і співзасновники яких перебувають у родинних чи так званих корупційно-ділових стосунках із першими.

Значна кількість злочинів, пов'язаних із нецільовим використанням з метою подальшого привласнення бюджетних коштів, виділених на фінансування державної програми газифікації населених пунктів, вчиняється службовими особами газопостачальних компаній, приватних підприємств, органів влади і місцевого самоврядування під час будівництва підвідних і розподільних газових мереж у населених пунктах. Так, наприклад, службові особи ВАТ «Волиньгаз» вступили у злочинну змову із керівниками ТОВ «Будпрофсервіс» та ПП «Промбуддеталь» і, зловживаючи службовим становищем, шляхом внесення неправдивих відомостей до актів виконаних робіт з будівництва підвідних газопроводів і довідок про їх вартість перерахували на розрахункові рахунки зазначених комерційних структур і згодом привласнили кошти на загальну суму понад 20 млн грн, виділені по бюджетній програмі газифікації населених пунктів [72].

Класичними схемами заволодіння коштами підприємств ПЕК їх службовими особами залишаються завищення обсягів та вартості виконаних робіт під час модернізації і ремонту виробничих об'єктів, укладення завідомо збиткових договорів на закупівлю обладнання (непридатного для експлуатації чи непотрібного для виробничих по-

треб), закупівля інших товарно-матеріальних цінностей за завищеними цінами та реалізація не облікованої у бухгалтерсько-фінансовій й податковій звітності продукції нижче собівартості з подальшим привласненням різниці в цінах та ухиленням від оподаткування. Спільним для перелічених незаконних операцій є злочинні змови між уповноваженими особами суб'єктів господарювання, використання спеціально призначених для цього розрахункових рахунків, переведення коштів у готівку, привласнення і розподіл їх між співучасниками. На підтвердження наведемо декілька прикладів із судової практики. Так, наприклад, у м. Кременчук засуджено службових осіб акціонерного товариства «Укртатнафта» за ч. 2 ст. 364, ч. 2 ст. 366 КК України, які з метою заволодіння його коштами, зловживаючи своїм службовим становищем, завищили обсяги і вартість ремонтних робіт, виконаних ТОВ «Радуга», в результаті чого були безпідставно перераховані на розрахунковий рахунок приватного підприємства грошові кошти в сумі 1,5 млн грн [73]. Службові особи газопромислового управління «Шебелинкагазвидобування» ДК «Укргазвидобування» НАК «Нафтогаз України», зловживаючи своїм службовим становищем і діючи в інтересах третіх осіб, без належного економічного обґрунтування та розробки проектно-кошторисної документації уклали договір з ТОВ «Укргазтех», за яким отримали непридатне для експлуатації обладнання на суму 9,5 млн грн [74].

Ще одним способом заволодіння коштами підприємств ПЕК їх службовими особами є складання фіктивних документів з метою незаконного нарахування й отримання заробітної плати, премій, витрат на відрядження за фактично невиконану роботу, перевищення норм виробітки, приховування фактів невиходу працівників на робочу зміну, приписування зайвої кількості відпрацьованих годин тощо. Іноді для вказаних цілей створюються організовані злочинні групи із числа керівників підприємств та підлеглих їм інспекторів з трудової дисципліни й табельного обліку, начальників структурних ділянок, інспекторів відділу кадрів та працівників бухгалтерії, які, перебуваючи у змові між собою, вживають заходів щодо приховування фактів заволодіння коштами підприємства шляхом надання правомірного вигляду незаконним діям, службового підроблення офіційної документації тощо. Так, наприклад, П. – заступник директора однієї із

шахт, маючи умисел на заволодіння шляхом зловживання службовим становищем грошовими коштами у вигляді заробітної плати за фактично невиконану роботу, організував стійку злочинну групу, до якої втягнув своїх підлеглих: С. – заступника начальника ділянки ремонтно-відновлювальних робіт, Ш. – начальника ділянки з монтажу і демонтажу обладнання, Р. – майстра гірничої ділянки монтажних-демонтажних робіт, Н. – старшого інспектора з трудової дисципліни й табельного обліку і двох фіктивно працевлаштованих осіб Г. та Ч. Упродовж півроку П. давав незаконні вказівки зазначеним особам про внесення завідомо неправдивих відомостей до графіку виходу на роботу працівників, табеля обліку робочого часу, рапортів на погодинні роботи, наряди-путівки з метою незаконного нарахування та заволодіння заробітною платою фактично двох непрацюючих на шахті осіб [75].

Окрім наведеного, значного розмаху і масштабності набули факти привласнення і розтрати майна матеріально відповідальними і службовими особами підприємств нафтогазодобувної і вугільної галузей, енергопостачальних компаній шляхом створення не облікованих залишків вуглеводневої сировини, штучного списання на технологічні потреби, супутні втрати під час постачання (транспортування) до кінцевих споживачів із подальшою реалізацією викрадених енергоносіїв та легалізацією виручки. За інформацією окремих джерел, на сьогодні в Україні створено повноцінний тіньовий ринок збуту неврахованого газу, що за оцінками експертів становить близько 1 млрд кубів газу на рік і приносить дохід понад 500 млн доларів США [76, с. 61]. З метою незаконного збагачення службові особи газопостачальних компаній спочатку штучно завищують реальні норми споживання газу, а згодом привласнюють різницю між фактичним обсягом спожитого палива і даними лічильників, що стоять на вході газової магістралі до підприємства-споживача (похибка приладів обліку споживання газу становить щонайменше 1 %). Надлишки неврахованого газу перепродаються дрібним компаніям й організаціям, підприємствам теплокомуненерго, а також дочірній компанії НАК «Нафтогаз України» «Укравтогаз», яка надалі їх реалізує через мережу заправних станцій «АГНСК» [77, с. 61]. Іншим способом розкрадання енергоносіїв службовими особами газопостачальних компаній та управлінь магістральних газопроводів є завищення обсягів фак-

тичних втрат газу під час його транспортування. Так, голова правління та директор ВАТ «Чернівцігаз», зловживаючи службовим становищем, неправомірно прийняли на бухгалтерський облік як кредиторську заборгованість перед Чернівецькою філією дочірньої компанії «Газ України» завищені обсяги втрат з газопроводу низького тиску в кількості 8,3 млн куб. м газу, у результаті чого підприємству завдано збитків на суму 1,3 млн грн [74]. Окрім зазначеного, використовуються й інші схеми та способи розкрадання активів підприємств ПЕК у процесі здійснення господарської діяльності.

Останню підгрупу злочинів, пов'язаних із фінансово-господарською діяльністю у паливно-енергетичній сфері, становлять *посягання, що порушують порядок проведення розрахунків за енергоносії*. Службові зловживання уповноважених суб'єктами господарювання осіб при проведенні розрахунків за енергоносії полягають у таких діях: 1) перерахування грошей на рахунки суб'єктів підприємницької діяльності без здійснення зустрічних поставок (так звані «безтоварні» операції); 2) фінансування (кредитування) приватних бізнес-структур за рахунок обігових коштів енергетичних підприємств державного сектору економіки; 3) порушення порядку розрахунків за переказними дорученнями (використання переказних доручень без наявної кредиторської заборгованості); 4) порушення порядку розрахунків шляхом переуступки права вимоги боргу (здійснення перерозподілу частини прибутків від виробників до посередницьких структур та списання збитків на затрати виробника); 5) недопоставлення товарно-матеріальних цінностей або їх отримання за цінами, які в 10 разів перевищують ринкові, по зазначених взаємозаліках; списання заборгованості та затрат на собівартість виробництва за всіма видами безгрошових форм розрахунків та взаємозаліків, яка утворилася внаслідок порушення порядку їх здійснення; 6) утворення фіктивної кредиторської заборгованості для подальшої реалізації процедури штучного банкрутства; 7) отримання кредитів за надмірно високими ставками; 8) порушення порядку збору та використання коштів, отриманих від споживачів за спожиту електроенергію і газ поза перерахуванням їх на консолідовані розподільчі рахунки та проведення оплати за них безгрошовими формами розрахунків; 9) порушення розрахунків за електроенергію, спожиту на власні потреби,

між енергопостачальними компаніями, ДП «Енергоринок», підприємствами НАК «Нафтогаз України», вугільної промисловості, НЕК «Укренерго», «Укрзалізниця» та ін. Для більшості із наведених форм службових зловживань характерні підготовчі дії, а саме: а) вивчення ситуації щодо відшукування форм фінансування, погашення заборгованості та оплати за спожиті енергоносії транспортної комунікації та інших соціально-економічних проблем області, району, міста чи підприємства; б) визначення можливостей покриття затрат за нецільовим використанням коштів та їх розкрадання за рахунок платежів інших підприємств, отримання пільг, перерозподілу податкових надходжень до бюджетів, фондів тощо; в) підбір та створення підприємств, у тому числі фіктивних, через які проводяться маніпуляції з тіншовим відтоком коштів у розрахунках за енергоносії та інші товари народного вжитку, зокрема, ухилення від виконання податкових та інших зобов'язань перед державою, проведення взаємозаліків та розрахунків за безгрошовими схемами та за участю фальшивих дебіторів і кредиторів; г) розроблення схем забезпечення пільгових умов діяльності на ринку енергоносіїв, отримання цільових та бюджетних коштів незаконним шляхом з метою подальшого нецільового використання, погашення заборгованості, уникнення податкових та інших обов'язкових платежів тощо [78].

Значна частина із наведених злочинів супроводжується ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). Як зазначають криміналісти, класифікацію способів вчинення даного злочину доцільно здійснювати за критерієм безпосереднього механізму заниження (приховування) об'єктів оподаткування, який визначає певні технології злочинної діяльності [78]. На підставі вказаного критерію ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів здійснюється у такі типові способи: а) шляхом приховування (заниження) сум грошових коштів, отриманих від реалізації продукції; б) перерахування доходу від реалізації продукції з використанням поточних рахунків; в) шляхом завищення витрат, які відносяться на собівартість продукції; г) повного приховування об'єктів оподаткування; шляхом підробки документів; д) шляхом вчинення нікчемного (ст. 215 ЦК України), фіктивного (ст. 234 ЦК України) чи удаваного (ст. 235 ЦК України) правочину; е) безпідставного користування пільгами з оподаткування;

ж) шляхом припинення діяльності суб'єкта підприємницької діяльності. Кожен із зазначених типових способів охоплює низку дій (операцій), що становлять його зміст [79, с. 57–61].

Характерною рисою злочинної діяльності з ухилення від сплати податків є використання фіктивних підприємств. За участю останніх застосовуються фінансові схеми заниження (приховування) об'єктів оподаткування, пов'язані із здійсненням наступних різновидів фінансово-господарської діяльності. У посередницьких відносинах має місце перенесення податкового навантаження на фіктивних суб'єктів підприємництва, при цьому легальний суб'єкт підприємництва виступає у ролі посередника із мінімальною сумою винагороди [79, с. 39]. При виробництві товарів і послуг застосовуються певні способи заниження (приховування) об'єктів оподаткування: а) завищення витрат виробництва з метою штучного заниження податку на прибуток та податку на додану вартість; б) здійснення підприємницької діяльності без відображення у бухгалтерському обліку та податковій звітності; в) створення штучної збитковості підприємств-виробників високоліквідної продукції з використанням «транзитних» суб'єктів підприємництва та фізичних осіб – підприємців, які працюють за єдиним податком; г) зловживання податковими пільгами. Як зазначають В. В. Лисенко, О. С. Задорожний, О. П. Дзісяк, у першому випадку легальний суб'єкт підприємництва відносить до витрат виробництва, обсяг яких встановлюється за домовленістю сторін, перерахування грошових коштів на адресу фіктивних підприємств, що дозволяє йому зменшити об'єкти оподаткування [79, с. 39]. У другому випадку легальний суб'єкт підприємництва частково веде власну фінансово-господарську діяльність від імені неіснуючих підприємств, тим самим створює умови для зменшення об'єктів оподаткування [79, с. 41]. Створення штучної збитковості підприємств – виробників високоліквідної продукції полягає у перенесенні податкових зобов'язань на фіктивних суб'єктів підприємництва, які не сплачують податкових платежів до бюджету. Підприємство-виробник документально оформляє реалізацію високоліквідної продукції із незначною націнкою чи навіть зі збитками через транзитне підприємство або через приватного підприємця, який працює за єдиним податком, при цьому до бю-

джету сплачуються незначні суми податків. Окрім цього, має місце реалізація продукції за цінами, значно нижчими, ніж ціни, що існують на ринку. Наприклад, виробник купує енергоносії, обладнання, оздоблювальні і витратні матеріали за фактичними цінами внутрішнього ринку, але реалізацію готової продукції здійснює на адресу фіктивних підприємств з використанням транзитних підприємств. У результаті виробник продукції документально працює із збитками або з незначними прибутками, а головна частина прибутку переноситься на фіктивні підприємства, що дозволяє занижити об'єкти оподаткування [79, с. 49].

Багаторазове завищення цін на обладнання як спосіб ухилення від сплати податків практикується підприємствами ПЕК при укладанні угод із машинобудівними заводами. Особливість даної злочинної схеми полягає в організації виробничого циклу: прокат – гірниче обладнання – вугілля – електроенергія – прокат з наступним експортом частини прокату, за якого всі учасники господарського обігу є збитковими, а фактично прибуток утворюється на транзитній фірмі, а також у вигляді отримання податку на додану вартість, який безпідставно завищується у сотні разів [79, с. 49].

На думку фахівців, зловживання податковими пільгами полягають у такому: завищенні відсотка пільгової категорії працівників (інвалідів, студентів); фальсифікації даних про нібито ведення підприємством ПЕК власного будівництва з метою приховування торговельно-закупівельної діяльності, неправомірного пільгового зменшення оподаткованого прибутку на нове будівництво; завищення даних про частку іноземних інвестицій у статутному фонді спільного підприємства; заниження прибутку під виглядом відрахувань до благодійних фондів [80, с. 326–328].

При реалізації товарів (продукції) та розрахунках за них приховування від оподаткування прибутків здійснюється у такі способи: а) шляхом завищення цін на товари і завищення собівартості продукції при їх реалізації; б) реалізації одного товару під виглядом іншого; в) реалізації товару (продукції) під виглядом благодійності; г) проведення операцій з реалізації продукції через підприємства, що ліквідуються; д) приховування коштів, одержаних у вигляді стягнень з інших підприємств; е) неоприбуткування готівкових коштів, отри-

маних від реалізації товарів (продукції); ж) віднесення частини прибутку на виплату заробітної плати; з) проведення розрахунків за виконані господарські операції шляхом відкриття та використання декількох поточних рахунків у банківських установах, використання особистих рахунків керівників підприємств та довірених їм осіб; и) сплати грошових коштів на адресу страхової компанії як взаємозалік з іншим підприємством тощо. Всі ці способи ухилення від оподаткування включають набір послідовних злочинних дій, докладно описаних у спеціальній літературі [80, с. 316–349].

Найменш представленою серед масиву зареєстрованих злочинів економічної спрямованості у ПЕК виявилися **посягання, пов'язані із державним управлінням у паливно-енергетичній сфері**. Питома вага таких посягань сягає близько 5 %, що пояснюється високою латентністю. Ця група злочинів переважно включає хабарництво, зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень, службове підроблення з боку державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Як зазначається в аналітичних матеріалах ДДСБЕЗ МВС України, корисливі злочини, що вчиняються в ПЕК, нерідко характеризуються порушенням визначеного законодавчими і нормативними актами порядку, умов та правил підприємницької діяльності на ринку енергоносіїв, порядку проведення розрахунків у тій або іншій формі між суб'єктами підприємництва і бюджетними установами, використання бюджетних та державних коштів, управління ввіреним майном та виконання зобов'язань перед державою і партнерами. Специфічними формами протиправної діяльності, пов'язаної із наданням управлінських послуг у ПЕК, є:

- незаконне надання окремим особам та керівникам підприємств пільгових умов підприємницької діяльності (шляхом використання «зв'язків», підкупу тощо) з метою створення умов отримання надприбутків;

- порушення встановлених законодавчими та нормативними актами умов і правил підприємницької діяльності, у тому числі порядку використання бюджетних та державних коштів;

- протиправне відчуження та заволодіння майном на свою користь та користь інших осіб;

- безпідставне визнання переможцем на проведених аукціонах, конкурсах з продажу майнових об'єктів (приватизації), матеріальних цінностей, електроенергії, нафти, газу, нафтопродуктів;
- неналежне управління ввіреним державним майном, яке використовується на користь комерційних структур;
- незаконне виділення коштів на фінансування окремих підприємств, під окремі програми;
- незаконне визначення оптових постачальників та закріплення за ними найбільш платоспроможних споживачів;
- незаконне визначення пільгових умов діяльності й оподаткування;
- незаконне надання в оренду приміщень, майнових об'єктів та матеріальних цінностей, технічної документації;
- звільнення від сплати окремих обов'язкових платежів до бюджету тощо. Зазначені службові зловживання також супроводжуються корупційними діями [78].

На завершення слід зазначити ще одну характерну тенденцію розвитку злочинності економічної спрямованості у ПЕК України. Як зазначалося, значна частина злочинів, віднесених до всіх трьох структурних груп, виступають окремими ланками (етапами, системою способів (схемами)) певних злочинних технологій отримання кримінальних доходів у паливно-енергетичній сфері. Різноманітні злочинні посягання (проти власності, у сферах господарської і службової діяльності), що вчиняються на організованій і професійній основі, об'єднуються в рамках спеціально розробленої технології злочинного збагачення, яка включає різні схеми отримання матеріальної вигоди, у тому числі із використанням легальних форм господарської діяльності [50, с. 33]. У технологіях злочинного збагачення легалізація відіграє важливу роль щодо приховування, збереження та примноження коштів, майна і доходів кримінального походження, а тому становить останню ланку такого роду протиправної діяльності [81, с. 81; 82, с. 14; 83, с. 22]. Немає потреби зайвий раз переконувати читача в тому, що системне вчинення злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері виступає джерелом формування кримінальних капіталів. З метою вільного використання і примноження доходів кримінального походження їх необхідно пере-

вести з кримінального обігу до легального цивільно-правового обігу, тобто легалізувати. На думку В. А. Журавля, така технологія включає три взаємопов'язані між собою елементи: 1) дії, що спрямовані на безпосереднє отримання доходів кримінального походження і пов'язані із вчиненням основних (предикатних) злочинів (у паливно-енергетичній сфері найчастіше йдеться про шахрайство, привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень, хабарництво, нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням тощо); 2) дії, що виступають способом чи необхідною умовою вчинення основного (предикатного злочину) (наприклад, службове підроблення, фіктивне підприємництво, незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнання для їх виготовлення та ін.); 3) дії, що спрямовані на приховування слідів виникнення кримінальних доходів, осіб, які їх отримали, створення видимості законного походження цих доходів, тобто здійснення самої легалізації як завершального етапу злочинного збагачення [83, с. 22–23]. Остання являє собою багатоступеневу злочинну діяльність, що включає такі етапи: а) розміщення – впровадження капіталу кримінального походження в фінансову систему держави; б) відокремлення – відрив незаконних доходів від джерела їх походження шляхом проведення різноманітних фінансових і господарських операцій; в) інтеграція – включення доходів, одержаних злочинним шляхом, до легального цивільно-правового обігу з метою остаточного надання їм правомірного вигляду [83, с. 30–33].

Вагому роль у механізмі легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом у паливно-енергетичній сфері, знову-таки відіграють фіктивні підприємства, які здебільшого виконують функції посередницьких структур в економічних відносинах суб'єктів господарювання. За їх участю імітується господарська діяльність, оформляються і реалізуються товарно-матеріальні цінності, приховуються незаконні фінансові операції і реальні прибутки, створюється готівковий грошовий обіг, який не відображається у бухгалтерському

обліку та податковій звітності. Докладний аналіз способів (злочинних схем) легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, зроблений В. А. Журавлем, дозволив науковцю їх типологізувати на 12 різновидів: 1) «змішування» законно отриманих грошових коштів із злочинними надходженнями; 2) укладення фіктивних правочинів; 3) проведення операцій із цінними паперами; 4) використання механізмів фондового ринку; 5) застосування псевдоекспортних операцій; 6) здійснення операцій з реалізації контрабандних, контрафактних або незаконно привласнених товарів, майна, підпільно виготовленого в Україні або здобутого від здійснення незаконної підприємницької, у тому числі торговельної діяльності чи здійснення заборонених видів діяльності тощо; 7) використання діяльності конвертаційних центрів; 8) використання механізмів псевдоінвестування; 9) використання приватизаційних процесів; 10) використання підконтрольних нерезидентських компаній; 11) використання штучного банківського кредиту; 12) використання благодійних та неприбуткових організацій [83, с. 35–55]. У літературі докладно описано схему злочинної технології приватизації підприємств ПЕК вітчизняними фінансово-промисловими групами, засновники яких фактично стали власниками цих підприємств і займають монопольне становище на ринку енергоносіїв [81, с. 100]. Утім, нашу увагу привернула схема незаконного перерозподілу державного майна у вугільній промисловості та легалізації доходів (майна), здобутих злочинним шляхом, оскільки вона використовується і дотепер. Зміст цієї схеми полягає у такому.

Більшість підприємств, що займаються видобутком та переробкою вугільної сировини, є збитковими та мають значну податкову заборгованість до бюджетів різних рівнів. Це зумовлює незаконне відчуження майна та основних засобів, які використовуються у виробництві. Відчуження майна найчастіше проходить шляхом здачі у довгострокову оренду з подальшим викупом цілісних майнових комплексів, які одночасно є основними виробничими дільницями. В основі таких операцій лежить злочинна змова між керівниками-орендодавцями і суб'єктами підприємницької діяльності-орендарями, що найчастіше входять до складу ФПГ. Перші, вступивши в орендні відносини із комерційними структурами, починають незаконно списувати висо-

котехнологічне й високорентабельне обладнання, яке у подальшому нібито має бути встановлене на орендованих цілісних майнових комплексах. Насправді вказане обладнання кілька разів продається через посередників, у ролі яких виступають афільовані до ФПГ фіктивні підприємства, і в кінцевому підсумку купляється орендарями майнових комплексів. У такий спосіб підприємства-орендарі отримують можливість легалізувати відчужене майно шляхом його викупу та взяття на облік основних засобів, а також здійснювати монопольний контроль за ціноутворенням на вугільну продукцію та отримувати надприбутки [81, с. 113].

Судячи із численних публікацій ЗМІ та матеріалів монографічних досліджень, більшість із зазначених способів легалізації злочинних доходів від вчинення злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері широко використовуються в сучасних умовах ринкового реформування економіки країни [83, с. 17–18; 84; 85; 86; 87]. Однак при проведенні нами узагальнення кримінальних справ зустрічалися лише поодинокі випадки легалізації доходів, отриманих від привласнення службовими особами майна підприємств ПЕК, здійснені шляхом укладення фіктивних правочинів. Фактично йдеться про малозначущі й одноразові факти легалізації злочинних доходів, кримінальні справи за якими дійшли до суду і завершилися винесенням обвинувального вироку. Зрозуміло, що цього явно недостатньо для здійснення обґрунтованих наукових висновків. Багатогранна і складна проблема легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, заслуговує на самостійне, поглиблене вивчення поза межами даного монографічного дослідження.

2.2. Особливості територіального поширення злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері

Територіальна структура ПЕК України вирізняється нерівномірністю розташування його елементів по регіонах країни. У різних адміністративно-територіальних районах різноманітні елементи ПЕК різняться кількісними і якісними характеристиками, рівнем

комплексності, самодостатності, адаптивності й інтегрованості. Усе це значною мірою впливає на економічне відтворення, соціальну інфраструктуру, соціально-економічну стабільність кожного регіону. Результати діяльності підприємств ПЕК у разі загострення економічного стану регіону можуть стати системоутворювальними чинниками формування детермінант криміналізації соціально-економічних відносин.

Реалізація Енергетичної стратегії України до 2030 р. включає державне регулювання національного паливно-енергетичного комплексу і забезпечення енергетичної безпеки держави. Теоретичні моделі і механізми впливу, що використовуються при цьому і базуються на макроекономічних показниках, також мають враховувати індикатори економіко-правової характеристики стану розвитку ПЕК як у загальнонаціональному, так і в регіональному масштабі [88; 89; 90]. Такий підхід уже набув практичного застосування в розвинених країнах світу, зокрема, у США і країнах ЄС [91, с. 69].

Питання дослідження і прогнозу енергетичної безпеки й економіко-правових проблем ПЕК викликає постійний інтерес вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед сучасних найбільш змістовних досліджень у цій сфері можна назвати роботи таких вчених, як З. С. Варналій, А. І. Вовченко, А. О. Гончарук, Т. І. Гринкевич, В. М. Гриньов, Б. М. Данилишин, І. А. Малярчук, Д. К. Прейгер, А. М. Семенченко, Ю. М. Харазішвілі та ін. [88; 92; 93; 94; 95; 96].

Територіальна структура об'єктів ПЕК вирізняється нерівномірністю розташування. Ця нерівномірність породжує дисбаланс і додає внутрішніх проблем національному ПЕК, що разом з іншими чинниками (соціально-економічними, організаційними, демографічними, зовнішньоекономічними) негативно відбивається на соціальній стабільності регіонів і може суттєво впливати на регіональний рівень криміногенності ПЕК. Ці моменти мають враховуватися при розробці адекватного механізму прогнозування, планування й координації заходів протидії злочинності у паливно-енергетичній сфері.

За масштабом території, місцем у територіальному розподілі праці в Україні виділяють п'ять економічних районів:

1. Центральнотериторіальний (Київська, Чернігівська, Житомирська, Черкаська, Кіровоградська області).

2. Донецько-Придніпровський (Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Запорізька області).

3. Південний або Причорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська області й Автономна Республіка Крим).

4. Північно-східний (Харківська, Сумська, Полтавська області).

5. Західноукраїнський (Рівненська, Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Вінницька, Хмельницька, Закарпатська, Чернівецька області) [92, с. 274–275].

У кожному із зазначених районів представлені різноманітні елементи ПЕК, які значною мірою впливають на економічне відтворення, на соціальну інфраструктуру, соціально-економічну стабільність. Результати діяльності підприємств ПЕК у разі загострення економічного стану регіону можуть стати системоутворювальними чинниками формування детермінант криміналізації соціально-економічних відносин.

На півдні і південному заході Центральноукраїнського економічного району розташований Дніпропетровський буровугільний басейн (Кіровоградська, Черкаська, Житомирська області). Він охоплює площу понад 100 тис. кв. км, на який виявлено близько 200 родовищ та проявів бурого вугілля. З них 29 родовищ у Кіровоградській області та 5 у Черкаській розробляються відкритим способом. Основними центрами його видобутку є міста Ватутіне на Черкащині, Олександрія в Кіровоградській області і Коростишевське в Житомирській [93, с. 45].

З Дніпровсько-Донецькою западиною пов'язані родовища нафти в Чернігівській області (Прилуцьке, Тростянецьке, Леляківське, Гнідинцівське та ін.). На Чернігівщині є значне родовище газу – Талалаєвське. Житомирське і Чернігівське полісся багате на торф (Бучманське, Замглайське родовища та ін.). На півдні району є родовища уранових руд. Електроенергетика представлена київськими ТЕЦ-5, ТЕЦ-6, Дарницькою ТЕЦ. Велике значення для економіки регіону мають Трипільська ДРЕС (Київська область), Київська ГЕС, Канівська ГЕС, Чорнобильська АЕС.

Донецько-Придніпровський економічний район виробляє близько 53 % промислової продукції країни. На нього припадає майже 90 % видобутку кам'яного вугілля. Паливно-енергетичний комплекс району має величезний вплив на рівень, структуру і розміщення промис-

ловості, транспорту та інших галузей. За запасами і видобутком коксованого вугілля Донбас має світове значення. Основу електроенергетики становлять потужні гідроелектростанції – Дніпродзержинська, Дніпрогес, теплові електростанції – Старобешівська, Кураківська, Слов'янська, Вуглегірська, Криворізька, Придніпровська, Запорізька, Дніпродзержинська, а також Запорізька АЕС.

Найбільшим у країні районом видобутку кам'яного вугілля залишається Донецький басейн. Тут діє близько 270 шахт. Вугленосні площі в Донбасі становлять понад 50 тис. кв. км і зосереджують близько 98 % запасів кам'яного вугілля України. Родовища вугілля басейну утворюють три компактні осередки: «Старий Донбас» (межа Луганської і Донецької областей), «Західний Донбас» (Дніпропетровська область) та «Південний Донбас» (південь Донецької і Луганської областей). Майже 90 шахт є нерентабельними і поступово мають бути закриті. Це зумовлює серйозні фінансові і соціальні проблеми, у тому числі криміногенні. Адже з вугільною промисловістю прямо чи опосередковано пов'язана діяльність майже 40 % міського населення Донецької та Луганської областей [94, с. 18].

Під впливом домінування вуглевидобутку і вуглезбагачення в Донецькій області сформовані крупні агломерації і промислові вузли, зокрема: Донецько-Макіївський, Горлівсько-Єнакієвський, Торезо-Сніженський, Краматорсько-Костянтинівський. У Луганській області існують такі крупні промислові вузли, як Алчевсько-Стаханівський, Свердловсько-Ровеньківський, Краснолуцько-Антрацитівський.

Дніпропетровська область має балансів запаси вугілля понад 21 млрд т. Область видобуває 13 % від загального обсягу готового вугілля в Україні. З роботою 10 вугледобувних підприємств тісно пов'язана життєдіяльність шахтарських міст: Павлограда, Першотравненська, Тернівки. Загалом область нараховує 19 родовищ бурого вугілля, яке видобувається відкритим способом, а також крупне газородовище – Перещепинське [94, с. 21].

На території району працює нафтопереробний завод – ВАТ «Лисичанськнафтооргсинтез».

ПЕК Північно-східного економічного району базується як на місцевій сировині – видобуток і переробка нафти, газу, так і на привізному з Донбасу вугіллі, а також постачаннях нафти і газу через кордон.

Найбільші родовища нафти цього району зосереджені в Полтавській (Радченківське, Сагайдацьке та ін.) і Сумській (Качанівське, Рибальське, Охтирське) областях. Разом із Чернігівською областю цей регіон видобуває 70 % нафти в Україні. На нього ж припадає 94 % видобутку газу в країні. Основні родовища природного газу розташовані в Харківській (Шебелинське, Хрестишинське, Кегичівське, Дружелюбівське), Сумській (Рибальське, Качанівське), Полтавській (Солохо-Дуканське) областях. У Харківській області, де видобувається 40 % природного газу, функціонують 15 підприємств «Нафтогаз України» [95, с. 27].

Трубопровідна мережа включає міжнародні магістралі (газопроводи «Союз», «Шебелінка – Москва», «Ставрополь – Донбас – Москва», нафтопровід «Самара – Кременчук») і внутрішньодержавні.

Провідна роль в енергетиці належить ДРЕС і ТЕС (Зміївська, Харківська ТЕЦ-5), а також Кременчуцькій ГЕС.

Південний економічний район формує елементи свого ПЕК переважно через використання потужностей Южноукраїнської АЕС у Миколаївській області і Каховської ГЕС, а також Одеської ТЕЦ. Нині все більше уваги приділяється з боку держави і приватних інвесторів Причорноморсько-Азовській провінції, яка охоплює Причорноморську западину, Керченську протоку, північно-західну частину акваторії Чорного та південну Азовського морів. Цей район перспективний на нафтовидобуток: орієнтовні запаси – до 4–5 млрд т нафти. Зараз видобувається 200 тис. т нафти з покладів «Штормове» та «Дельфін». Будується нафтотермінал в Одесі потужністю 25 млн т нафти на рік з можливістю її підвищення до 100 млн т, а також гілка нафтопроводу «Одеса – Броди» (Львівська область) для експорту нафти в Європу [93, с. 35].

У Причорноморсько-Азовській нафтогазоносній провінції експлуатуються 17 газових родовищ. Найбільші з них: Глібівське, Джанкойське, Голіцинське, Оленівське, Задорненське, Стрільківське.

На території району є два нафтопереробні підприємства – ВАТ «Херсоннафтопереробка» і ВАТ «Лукойл – Одеський НПЗ».

На спеціалізацію областей Західноукраїнського економічного району значною мірою впливають родовища нафти (Долина, Борислав, Надвірна) і газу (Дашава), а також поклади кам'яного вугілля і торфу Львівсько-Волинського басейну, що розташований на території Волинської і Львівської областей і охоплює площу близько 10 тис. кв. км.

Запаси вугілля невеликі, тому передбачається, що в перспективі у басейні працюватимуть тільки дві шахти з 15 діючих. Значну частину вугілля цього басейну використовують Бурштинська та Добротвірська ТЕС. Розвиток цієї вугільної бази сприяв поліпшенню паливного балансу Західного регіону, формуванню нових промислових комплексів, виникненню міських поселень (м. Нововолинськ, м. Червоноград, м. Шахтарськ). Основними районами видобутку бурого вугілля є Тернопільська і Закарпатська області.

У Прикарпатті розташовані ВАТ «НПК Галичина» (Дрогобицький НПЗ) і ВАТ «Нафтохімік Прикарпаття» (Надвірнянський НПЗ). Тут же працюють нафтогазовидобувні управління – Бориславнафтогаз і Долинонафтогаз.

Електроенергетична мережа, окрім теплових енергостанцій, включає також Рівненську і Хмельницьку АЕС, гідроелектростанції в Закарпатті і на Дністрі (Дністровська ГЕС поблизу Новодністровська Чернівецької області, Теребле-Ріцька ГЕС), а також Бурштинську, Добротвірську, Ладизинську ДРЕС [96, с. 30].

Наведемо характеристику поширеності злочинів економічної спрямованості у системі ПЕК за окремими економічними районами України (див. табл. 2).

Таблиця 2

Регіональна структура злочинів, зареєстрованих на об'єктах ПЕК
(у відсотках до загальної кількості зареєстрованих злочинів)

Район	Роки									
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Центральноукраїнський	12,9	13,2	11,8	10,0	10,5	12,8	12,3	11,4	9,9	9,4
Донецько-Придніпровський	37,6	41,9	40,4	43,7	42,7	41,8	48,3	51,2	60,4	65,9
Південний або Причорноморський	13,2	11,9	14,6	13,0	11,7	14,3	14,5	13,6	14,4	14,1
Північно-східний	10,4	9,7	11,3	8,8	9,8	12,1	9,6	6,8	3,9	3,9
Західноукраїнський	25,9	23,3	22,3	24,5	25,3	19,0	15,3	17,0	11,4	6,7

Нерівномірний регіональний розподіл злочинів, вчинених на об'єктах ПЕК, актуалізує пошук і використання ефективного науко-

вого інструментарію для відстеження, запобігання економіко-правовим проблемам регіону. Таким інструментом усе більше стає економіко-правова діагностика [88, с. 156; 97; с. 133; 98, с. 4–5; 99; с. 64–67]. Необхідність її впровадження зумовлена широким колом чинників, від внутрішньорегіональних до глобалізаційних. У цьому діапазоні розташовується великий спектр значень індикаторів економічної та соціальної напруженості та нестабільності, що характеризують процеси і явища конкретного регіону. Від того, як формуватиметься інформативний набір таких індикаторів і як вони порівнюватимуться між собою, значною мірою залежатиме розв'язання актуальних криміногенних проблем.

Загалом економіко-правову діагностику як метод сканування певного об'єкта можна подати як сукупність спеціальних інформаційно-аналітичних технологій, які дозволяють:

- описати регіональні ситуації та проблеми, що вивчаються, у системі характерних для них ознак (параметрів, показників);
- ідентифікувати ці ситуації, тобто прив'язати їх до відомих типологічних груп;
- дати кількісну та якісну оцінку цим ситуаціям і проблемам, поставити остаточний діагноз;
- встановити й оцінити внутрішні та зовнішні причини продіагностованих станів [99, с. 65].

З таких позицій досягнення основних цілей економіко-правової діагностики розвитку регіонів має забезпечуватися за рахунок загальної оцінки елементів технологічного способу виробництва і визначення освоєності даної території, аналізу її виробничої і соціальної структури та інфраструктури; встановлення ступеня стійкості, цілісності, комплексності та життєздатності регіону як самостійного суб'єкта економічних відносин, а також ступеня криміногенності.

2.3. Оцінка рівня латентності злочинності у паливно-енергетичній сфері

Передумовою дослідження питання латентності злочинів економічної спрямованості, що вчиняються у паливно-енергетичній сфері, став здійснений раніше аналіз показників їхнього рівня, структури та

динаміки. Останній породив певні сумніви щодо повноти виявлення, реєстрації, об'єктивності структурного співвідношення, реальних тенденцій розвитку даного різновиду злочинності. Створити більш-менш повне уявлення про кількісні та якісні показники виміру досліджуваного явища ми спробували за допомогою методу *експертних оцінок*.

Семантичне походження терміна «латентний» (від лат. *latentis*) означає прихований, невидимий, тобто той, що не виявляє себе видимими ознаками. Під *латентною злочинністю* слід розуміти: сукупність фактично вчинених, проте невиявлених і незареєстрованих, або виявлених і незареєстрованих злочинів в установленому порядку. Згідно з «Інструкцією про єдиний облік злочинів» злочин вважається зареєстрованим з моменту порушення кримінальної справи і виставлення статистичної картки Ф 1, коли його внесено до Єдиного журналу обліку злочинів, кримінальних справ і осіб, які їх вчинили, і включено до централізованої статистичної звітності [100]. Іншими словами, стан латентності фактично вчинених злочинів припиняється з моменту їх реєстрації і відображення в обліково-статистичній звітності. Звернімося до результатів експертного оцінювання показників латентності злочинності економічної спрямованості на об'єктах ПЕК України, викладених у табл. 3.

Таблиця 3

Результати експертного опитування

Розподіл відповідей експертів	Відношення кількості незареєстрованих злочинів, що припадає на один зареєстрований							
	1:1	1:2	1:3	1:4	1:5	1:10	1:20	< 1:20
	29,4 %	17,0 %	9,8 %	4,0 %	24,8 %	11,1 %	2,6 %	1,3 %

Насамперед слід зазначити велику дисперсію оціночних суджень, оскільки 88 % респондентів вважають кратне співвідношення зареєстрованих злочинів до незареєстрованих в інтервалі від 1 до 5, тобто на думку більшості опитаних кількість незареєстрованих злочинів може сягати від 50 до 80 % від загальної кількості фактично вчинених злочинів. Відсутність єдності в оцінках, з одного боку, пояснюється недостатньою обізнаністю респондентів про дійсний стан справ у галузі, з другого – подібний різнобій відповідей свідчить про неупередженість певної кількості опитаних, хоча не обійшлося без намагання спотворення інформації у сторону покращення показників роботи з виявлення та реєстрації

злочинів. У будь-якому разі отримані результати є орієнтиром щодо величини латентності злочинності у паливно-енергетичній сфері. З наведеного привертають увагу три найбільш статистично показові варіанти відповідей: майже *кожен третій* експерт оцінює розмір латентності як кратне співвідношення 1:1 ($100 : 2 = 50\%$ – величина зареєстрованих злочинів, тоді латентних 50,0% від масиву фактично вчинених злочинів). Цей результат свідчить про обережність оцінок респондентів, спробу перестраховатися шляхом деякого заниження обсягу латентності фактично вчинених злочинів і в такий спосіб засвідчити відносний порядок в обліково-звітній дисципліні. Більш достовірними, на нашу думку, є оцінки рівня латентності як кратні співвідношення 1:5 ($100 : 6 = 16,6\%$ – величина зареєстрованих злочинів, тоді латентних 83,4%) так вважає *кожен четвертий* опитаний, і 1:10 ($100 : 11 = 9,1\%$ – величина зареєстрованих злочинів, тоді латентних 90,9%) на думку *кожного десятого* респондента. Щодо ураженості латентністю різних галузей ПЕК отримані такі відповіді експертів (див. табл. 4).

Таблиця 4

Результати експертного опитування

<i>Рейтинг галузей ПЕК за рівнем латентності</i>	
<i>Розподіл відповідей експертів</i>	
<i>Нафтогазова</i>	<i>46,4 %</i>
<i>Електроенергетики</i>	<i>37,3 %</i>
<i>Вугільна</i>	<i>16,3 %</i>

Наведені показники йдуть урозріз із структурою зареєстрованих злочинів у паливно-енергетичній сфері, оскільки за офіційними даними найбільша кількість злочинів реєструється в галузі електроенергетики (58%), вугільній галузі (22%) і найменше (!) у нафтогазовій галузі (20%). Це може свідчити про закритість нафтогазової галузі для контролю над криміногенною ситуацією органами кримінальної юстиції (через фактичну приналежність впливовим фінансово-промисловим групам) і поширення не загальнокримінальної корисливої злочинності, а злочинності у сфері господарської діяльності, котра всупереч побутуючим уявленням характеризується вищими показниками латентності, що з-поміж іншого пов'язано із діяльністю організованих злочинних угруповань. Пересвідчитись у цьому можна на матеріалах експертних оцінок рівня латентності найбільш поширених груп злочинів (табл. 5).

Таблиця 5

Результати експертного опитування

Рівень латентності окремих груп злочинів (виходячи з таких розрахунків: низьколатентні (до 30%), середньолатентні (до 50%), високолатентні (70 % і більше))			
Група злочинів	Показники оцінок	Рейтинг за ступенем латентності	Загальна оцінка групи
Проти власності	Низьколатентні – 99 осіб (64,7 %)	III місце	Низьколатентні
	Середньолатентні – 35 осіб (23,0 %)		
	Високолатентні – 19 осіб (12,4 %)		
У сфері господарської діяльності	Низьколатентні – 28 осіб (18,3 %)	I місце	Високолатентні
	Середньолатентні – 32 особи (20,9%)		
	Високолатентні – 93 особи (61,0%)		
У сфері службової діяльності	Низьколатентні – 31 особа (20,3 %)	II місце	Середньолатентні
	Середньолатентні – 49 осіб (32,0 %)		
	Високолатентні – 73 особи (47,7 %)		

Порівняння структури злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері, відображених статистичною звітністю (злочини проти власності – 66 %; у сфері господарської діяльності – 5 %; у сфері службової діяльності – 29 %) із розподілом імовірного рейтингу обсягів латентності, свідчить на користь підтвердження значних розмірів латентності. Найбільша частка невиявлених і статистично неврахованих злочинів залишається у сфері господарської діяльності.

Таким чином, доходимо таких висновків. Зниження рівня зареєстрованих злочинів економічної спрямованості на об'єктах ПЕК відбувається в силу двох причин: а) недостатньої роботи з їх виявлення; б) неповного відображення обліково-статистичною звітністю навіть виявлених злочинів. Величина латентності злочинів, вчинених на об'єктах ПЕК, коливається у межах 50–80 % від масиву реально вчинених посягань. Найвищі розміри латентності спостерігаються у найбільш прибуткових галузях ПЕК, які фактично належать впливовим фінансово-промисловим групам. Через обмежений доступ на ринок енергоносіїв і недостатній контроль органами кримінальної юстиції над цими суб'єктами господарювання і надалі зберігатиметься тен-

денція до удаваного зниження показників реєстрації злочинів. Штучне заниження показників реєстрації злочинів викривляє уявлення про дійсний стан злочинності у паливно-енергетичній сфері і призводить до негативних наслідків, а саме: негативно позначається на плануванні боротьби зі злочинністю, її фінансовому, матеріально-технічному та кадровому забезпеченні; завдає шкоди виробництву енергоносіїв; ставить під загрозу енергетичну безпеку держави.

І насамкінець. Виходячи із орієнтовано визначеної величини латентності, можна приблизно вирахувати загальну кількість фактично вчинених злочинів у паливно-енергетичній сфері. Алгоритм розрахунків кратного співвідношення зареєстрованих у 2009 р. злочинів до латентних як 1:5 (або 83 % латентності) має такий вигляд:

$$1 \% = \frac{1635}{17\%} = 96,2 \text{ злочину};$$

– кількість латентних злочинів – $96,2 \times 83 = 7985$;

– загальна кількість фактично вчинених злочинів – $96,2 \times 100 = 9620$.

2.4. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили злочини економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері

Кримінологічна характеристика являє собою сукупність даних про певний вид злочинів або конкретне особливо небезпечне діяння, які використовуються для їх запобігання. Вивчаючи проблеми протидії злочинності, не можна обійти стороною і вивчення проблем, пов'язаних з особою злочинця. Особа злочинця – це складне інтегруюче поняття, яке включає в себе біологічні, психологічні, соціальні сторони людини [101, с. 34]. Не випадково, що власне і становлення кримінологічної науки почалося з вивчення особи злочинця. За думкою В. Н. Кудрявцева, особа злочинця з його свідомістю і волею – це та центральна ланка, яка зв'яже причину і наслідок. Діяльність людини не можна розглядати як просту реакцію на зовнішню сферу. Конкретна ситуація породжує вольовий акт не сам по собі, а лише

у взаємодії з особою конкретної людини, переломлюючись через її інтереси, погляди, звички, особливості психіки й інші індивідуальні риси [102, с. 109]. Особа злочинця є певним типом людської особистості, котру формують норми і цінності, які існують у соціумі та складається з низки ознак, властивостей, рис, особливостей [101, с. 37]. Розглянемо основні з них за результатами вивчення 394 осіб, засуджених за вчинення злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері. В цілому серед осіб, які вчинили злочини у галузі ПЕК, можливо виокремити дві групи. Перша група складається з матеріально відповідальних осіб, власників та співвласників об'єктів ПЕК, керівників підприємств галузі, осіб, які наділені правомочністю щодо майна галузі. Вони належать до старших вікових груп, мають високий рівень освіти та професійної підготовки, тому обізнані із нормами законодавства і можуть використовувати прогалини в ньому для незаконного збагачення. До другої групи ввійшли інші особи, в тому числі робітники і працівники галузі, рядові виконавці, які вчинили різні злочини економічної спрямованості та потрапили до офіційної звітності правоохоронців. Серед них особи різних вікових категорій та освітньо-кваліфікаційного рівня, яких поєднує цільова настанова на збагачення всілякими доступними їм засобами.

Соціально-демографічну характеристику особистості злочинців, які вчинили злочини у галузях ПЕК, доцільно починати розглядати *за ознакою статі*. Зазначимо, що серед осіб, які вчинили злочини у галузі та притягнуті до відповідальності, переважають чоловіки. Так, серед засуджених осіб, які вибірково ми вивчили, відсоток чоловіків складає 89 %, жінок відповідно – 11 %. Таке становище пояснюється тим, що умови праці в галузі ПЕК мають свої специфічні особливості, оскільки більшість виробничих процесів та операцій пов'язані із природним середовищем, хімічними речовинами, складними кліматичними і погодними умовами, а також з необхідністю виконувати фізично важкі роботи, тому в галузі працюють переважно чоловіки. Жінки зазвичай виконують другорядні ролі у вчинених злочинах та можуть виступати як підбурювач чи пособник (українською як організатор), але це не дуже поширене явище у злочинній діяльності в галузі ПЕК. Утім, таке гендерне співвідношення «чоловіки – жінки» характерно для всієї злочинності в цілому. Вочевидь, значно

менша представленість жінок порівняно із чоловіками пояснюється тим традиційним становищем, яке відводиться жінці у виробництві, і може бути визначена як певна статистична тенденція, що підтверджена емпіричним матеріалом дослідження.

Наступною соціально-демографічною ознакою особи злочинця є вік. Вважається, що вік – певна, якісно своєрідна, обмежена у часі ступінь розвитку індивіда [103, с. 66]. Саме вік як суттєва характеристика особи визначає її якісну своєрідність, освітній рівень, зумовлює інтереси, потреби, життєві цілі, вибір середовища, місце у системі суспільного виробництва, соціальне та матеріальне становище. Безперечно, залежно від віку більш чи менш потужним є вплив зовнішнього соціального оточення. В сучасній науці існують різноманітні психологічні, демографічні, соціологічні методи розподілу масиву досліджуваних на певні вікові групи, оскільки дотепер численні спроби створення загальної вікової періодизації не увінчалися успіхом. У віковій характеристиці досліджуваного контингенту традиційно виокремлюють категорії неповнолітніх (діти та підлітки), осіб юнацького, молодіжного віку, осіб зрілого (середнього) покоління, осіб літнього (старшого) віку [104]. У кримінології аналіз вікових характеристик злочинців дозволяє зробити висновки щодо кримінальної активності представників різних вікових груп. Останніх серед контингенту засуджених злочинців ми вирізняємо десять: неповнолітні чоловічої статі у віці 14–18 років – 12, 3 %; у юнацькому віці 19–24 років – 20,7 %; у молодіжному віці від 25–30 років – 16,1 % та віком 31–35 років – 10,8 %; у зрілому віці три вікових групи: від 36 до 40 років – 8,4 %, у віці 41–45 років – 9,5 %, віком 46–50 років – 10,4 %; у літньому віці такі вікові групи: віком від 51 до 55 років – 5,7 %, у віці 56–60 років – 4,6 %; у віковій групі 61 і більше років – 1,5 %. Жінок у віці 14–18 років нема жодної; у юнацькому віці 19–24 років – 15,2 %; у молодіжному віці 25–30 років їх 6,5 % та віком 31–35 років – 10,6 %; збільшується частка злочинниць, що перебувають у зрілому віці: 36–40 років – 26 %, віком 41–45 років – 6,5 %, у віці 46–50 років – 15,7 %; у літньому віці в групі 51–55 років перебувають 15,2 % жінок, у віці 56–60 років – 2 %, у віковій групі 61 і більше років – 2 %. Пік кримінальної активності чоловіків припадає на віковий проміжок 19–24 роки, у жінок – на дещо більш пізній віковий період, а саме

у 36–40 років; друге місце посідає у чоловіків вікова група 25–30 років, у жінок 46–50 років; на третє місце у жінок висувуються одразу дві вікових групи: 19–24 років та 51–55 років, у чоловіків зберігає активність наймолодша вікова група 14–18 років; найменшу кримінальну активність проявляють чоловіки після 50 років і жінки після 56 років. Згідно з Законом України від 23.03.2004 р. «Про внесення змін до статті 1 Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”» особами молодіжного віку вважаються ті, хто знаходиться у віковій категорії до 35 років [105]. Аналіз наведених даних свідчить, що серед засуджених, які вчинили злочини у галузі ПЕК, 59,9 % чоловіків та 32,3 % жінок є особами молодіжного віку. Вік як важлива характеристика особи пов’язується зі становленням світогляду та формуванням людини, оскільки він значною мірою визначає її спрямованість, соціальний статус, оточення, шлюбний стан, навіть фізичне здоров’я людини. Значна кількість із досліджуваної групи перебувала у віці до 35 років, тобто це люди, становлення яких відбувається за умов трансформації суспільства в Україні. Сучасна молодь діє в просторі декількох нормативно-ціннісних систем із відсутністю спільного ціннісно-нормативного еталону. Як наслідок у їх суперечливій свідомості немає чітких уявлень про дозволене та недозволене, оскільки зруйновані традиційні форми суспільної моралі, а наявна економічна криза знецінює освіту, не дає можливості заробити гроші за умов обмеженості робочих місць. Утім, особи молодіжного віку, зокрема і ті, які вчинили злочини в галузі ПЕК, енергійні, винахідливі, здатні застосовувати фізичну силу, якщо виникне потреба, схильні до нерозважливих та ризикованих вчинків. Діапазон їх кримінальної діяльності обмежено переважно крадіжками майна або електричних мереж, кабельних ліній зв’язку та їх обладнання (ст. 185 та 188¹ КК). Особи більш старшого вікового масиву досліджуваних притягуються до відповідальності за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою (ст. 192 КК), вчинення злочинів, пов’язаних з виконанням ними професійних обов’язків, таких як привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК), злочинів у сфері господарської або службової діяльнос-

ті. Вчинення цих злочинів ускладнене без певної професійної підготовки та статусної позиції, тому злочинці зрілого віку мають життєвий досвід, високий рівень освіти, є професіоналами високої якості у своїй сфері діяльності, мають розвинений професійний та соціальний інтелект, обіймають статусні посади, які надають їм можливість використовувати владу та статус для незаконного збагачення. За результатами дослідження можна робити висновок щодо зростання кримінальної активності жінок зрілого віку, які працюють на підприємствах галузі. Зазвичай вони є матеріально відповідальними особами, працюють бухгалтерами й економістами, тобто обслуговують матеріальні цінності галузі ПЕК. Завдяки своїй гіпертрофованій цільовій установці на збагачення жінки вдало поєднують у професійній діяльності законні і незаконні шляхи ведення справ на виробництві з урахуванням специфіки галузі.

Ще однією соціально-демографічною ознакою особи злочинця є професійно-освітній рівень.

Соціальне становище особи значною мірою визначається її професійно-освітнім рівнем, завдяки якому можлива успішна конкуренція на ринку праці, кар'єрне та професійне зростання. Освіта певним чином впливає на формування інтересів, життєвих установок та перспектив власного життя. Серед притягнутих до кримінальної відповідальності осіб, за даними проведеного дослідження, вищу освіту (повну чи базову) мали 11,2 % осіб, середню (повну чи неповну) – 66,3 %, професійно-технічну освіту – 21,5 % і початкову освіту 1 % (рис. 1).

Рис. 1. Загальноосвітній рівень осіб, які вчинили злочини в галузі ПЕК

Відповідно, у цих осіб освітній рівень порівняно із злочинцями інших категорій суттєво не відрізняється. За результатами аналізу освітнього рівня істотна частина злочинців має середню освіту, переважно це чоловіки майже всіх вікових категорій, які були або незадоволені своїм працевлаштуванням, розміром заробітної платні, або не працювали на час вчинення злочину. Професійно-технічну освіту мають чоловіки та жінки зрілого віку, серед них є і робітники, і службовці, що працюють у галузі. Зазвичай вони намагаються покращити своє становище, використовуючи всі «можливості» робочого місця, тобто їх матеріальні міркування є домінуючими, а в багатьох випадках єдиним мотивом професійної діяльності. Вищу освіту в галузі, як правило, мають чоловіки більш старшого віку, котрі обіймають керівні посади, виконують управлінські функції, а також створюють власні підприємства. І чоловіки, і жінки (які все ж таки підкоряють професійний Олімп), прагнуть ствердитися на досягнутому соціальному рівні будь-якою ціною, тому їх характерною особливістю є домінування професійних та службових статусів і ролей над іншими. Високий рівень освіти та професійної підготовки, розвинута інтелектуальна сфера, відповідний статус є не тільки перепусткою до еліти, а й дозволяє виступати їм організаторами економічних злочинів у галузі, детально розробляти та контролювати всі ланцюги злочинної діяльності.

Характерним для кримінальної ситуації в Україні є збільшення частки злочинців, які не займаються суспільно корисною працею, у всіх видах злочинної діяльності. За результатами дослідження 62 % осіб, які вчинили злочини в галузі ПЕК, узагалі не працювали, працюючих усього 4 % масиву досліджуваних. Це досить тривожні показники, оскільки непрацюючі громадяни, безробітні та особи, що не мають стабільних джерел доходу або свідомо самоусуваються від суспільного виробництва, відіграють провідну роль у криміналізації суспільства. Розподіл осіб, які вчинили злочини у галузі ПЕК, за соціальним становищем та родом занять є таким: мають деякий стаж роботи та певні професійні навички, тобто займалися раніше суспільно корисною працею майже третина респондентів, у тому числі: більшість з них працювало на робітничих посадах, це 17,7 % засуджених, були службовцями – 6 %, працювали у сільському господар-

стві – 1,6 %, займалися приватною підприємницькою діяльністю – 0,8 %, навчалися в різних закладах – 5,9 % і пенсіонерів відповідно – 1,6 %. Основними причинами незайнятості засуджені вбачають відсутність роботи, низьку заробітну платню, недостатній рівень професійної освіти, власну неконкурентну спроможність на ринку праці. Додамо, що особи, які тривалий час не працювали або займалися сезонною роботою чи перебивалися випадковим заробітчанством, мають невеликі матеріальні статки, тому у більшості засуджених легальні доходи були нижче прожиткового мінімуму. За результатами дослідження було встановлено, що 15,7 % засуджених вважають, що вчинили злочин унаслідок тяжкого матеріального становища; 2,8 % – зазначають, що відсутність заробітку стала поштовхом до злочину; 1 % – стверджують, що діяли в інтересах підприємства, а 2 % респондентів вважають, що гроші витрачали на потреби виробництва; 0,3 % – неналежно виконували обов'язки, більшість злочинців – 78 % ухилились від пояснень причин злочину. При такому стані справ майже кожен п'ятий засуджений мав нестійке матеріальне положення та був малозабезпеченою особою, котра не має можливості отримати за різних обставин (економічна криза, скорочення робочих місць) стабільний заробіток та поліпшити свій рівень життя. Матеріальне становище особи визначається, як правило, розміром заробітної плати у розрахунку на одного члена сім'ї. Звісно, що це не єдине джерело доходів. Водночас слід зазначити, що відомості про рівень матеріального забезпечення сім'ї звинувачених по справах зустрічаються дуже рідко. Тим часом цей показник для категорії справ, що аналізується, є дуже важливою обставиною, яка розкриває мотивацію вчинення злочинів і має враховуватися при призначенні покарання винним. На жаль, слідчі і судді недостатньо уваги приділяють цьому показникові характеристики особи. Особливо це недопустимо в умовах, коли значна кількість населення України знаходиться за межею бідності. А низький індивідуальний рівень життя є і однією з причин зростання злочинності [106, с. 111]. Цікавим є факт, що лише 9,4 % масиву досліджуваних під час вчинення злочину перебували у стані алкогольного сп'яніння, жодної особи не було встановлено в стані наркотичного сп'яніння, більшість з них – 90,6 % осіб перебували у тверезому стані. Отже, бажання змінити своє матеріальне становище на краще, в тому числі шляхом злочину, було свідомим.

Сім'я розглядається багатьма кримінологами як важливий профілактичний захід, інакше кажучи, соціально адаптована сім'я зазвичай відіграє роль стримуючого чинника, який перешкоджає здійсненню злочину. За вивченими нами матеріалами переважно більшість засуджених за вчинення злочинів у галузі ПЕК складають неодружені і незаміжні (61 %), у шлюбі перебували всього 36,5 %, відомості щодо сімейного стану відсутні стосовно 2,5 % респондентів. Такий значний відсоток осіб, які не перебували у шлюбних відносинах на момент вчинення злочину, пояснюється різними обставинами. У сучасному суспільстві громадська думка є суперечливою, в тому числі й щодо сім'ї та шлюбу. За даними Українського інституту соціальних досліджень, кожен шостий представник дорослого населення вважає, що шлюб є застарілою формою організації сім'ї. Незважаючи на доволі високий рівень стабільності цінностей благополучного шлюбу, відбувається певна зміна шлюбних орієнтацій серед молодшої генерації [107, с. 66]. Враховуючи, що серед засуджених, які вчинили злочини у галузі ПЕК, 59,9 % чоловіків та 32,3 % жінок є особами молодіжного віку, то наявний невисокий показник шлюбної активності є очікуваним. Нестійке матеріальне становище досліджуваних, з одного боку, і девальвація інституту сім'ї у суспільстві, з іншого боку, стає на заваді набуття ними шлюбного стану.

Кримінально-правова характеристика особи, що вчинила злочин, містить низку ознак, передбачених кримінальним законом. До них належать: ступінь суспільної небезпеки, форми вини (умисна і необережна); мотиви злочинної діяльності; питома вага рецидивної і групової злочинності, співвідношення груп злочинів за главами Особливої частини, частка найбільш поширених злочинів, роль у групі; тривалість злочинної діяльності, наявність судимості, спосіб вчинення злочину, предмет посягання, збиток від вчинення злочину, вид і розмір покарання та ін. Для осіб, які вчинили злочини у сфері ПЕК, не характерна рецидивна злочинність, лише 30,5 % осіб раніше були судимі (з них 6,3 % отримали третю і більше судимості, в силу ст. 89 КК визнані не судимими – 10,5 %). За думкою фахівців, злочинна кар'єра середньостатистичного рецидивіста триває, як правило, все життя і нараховує 5–6 засуджень [108, с. 256]. Таким чином, ці злочини вчинили не закоренілі злочинці, а пересічні громадяни, для яких скрутне матеріаль-

не становище виступає мотивують чинником злочинної поведінки. Дані рецидиву збігаються із відповідним показником загальної злочинності, де він коливається від 25 до 30 %.

У групі вчинили злочини 43,5 % засуджених, при цьому групи малочисельні (63 % – 2 особи; 21 % – 3 особи і 16 % – більше ніж 3 особи). Згідно зі ст. 27 КК України передбачається чотири можливі види співучасників: організатор, виконавець, підбурювач та пособник. Матеріали дослідження свідчать, що найбільш чисельними були виконавці, вони склали 94,8 %, пособники відповідно – 3,2 %, організатори злочину – 2 %, підбурювачів за вивченими матеріалами не виявлено. Наведені дані свідчать про те, що, по-перше, групи найчастіше складаються ситуативно, вони нестійкі і слабо організовані; по-друге, злочини, які вчиняються співучасниками, технічно не складні, не потребують ретельної підготовки чи подальшого маскування злочинної діяльності.

У сучасній кримінології та кримінальній психології вже традиційним є підхід до вивчення психологічних особливостей злочинців, заснований на дослідженні розбіжностей між злочинцями та законослухняними особами на рівні окремих психологічних рис особистості. Його використання дозволяє узагальнити кримінопсихологічні характеристики злочинців різної кримінальної орієнтації, але складно виявити типові особистісні та поведінкові особливості злочинців. Для вивчення психологічної складової характеристики злочинця, що вчиняє злочини у сфері ПЕК, нами було проведено тестування. Всебічний аналіз універсальних (базисних) рис особистості злочинців здійснено на підставі показників 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла (Sixteen Personality Factors Questionnaire 16 PF) [109, с. 70]. У тестуванні взяло участь 112 засуджених чоловіків, які були поділені на основну групу у кількості 62 особи та контрольну групу у кількості 50 осіб. До основної групи було включено засуджених, які відбувають покарання за злочини корисливої спрямованості, вчинені у сфері ПЕК, у трьох установах виконання покарань м. Харкова. Контрольна група була представлена засудженими Олексіївської установи виконання покарань м. Харкова, які засуджені за скоєння корисливих злочинів. Результати тестування наведені у табл. 6.

Таблиця 6

Розподіл результатів тестування характерологічних рис злочинців за методикою Р. Кеттелла (Sixteen Personality Factors Questionnaire 16 PF)

Назва фактору	Основна група	Контрольна група	Р
Інтелектуальні особливості			
В – Інтелект	4,1	4,6	
М – Практичність – уява	5,2	8,1	0,05
Q-1 – Консерватизм – радикалізм	8,6	8,8	
Емоційно-вольові особливості			
С – Емоційна неврівноваженість/ врівноваженість	7,2	7,4	
Г – Підвладність почуттям – нормативність поведінки	6,2	6,0	
І – Жорстокість – чутливість	7,6	7,4	
О – Упевненість у собі – тривожність	8,12	6,24	0,05
Q-3 – Самоконтроль низький /високий	6,2	6,4	
Q-4 – Розслабленість – напруженість	10,6	10,2	
Комунікативні якості			
А – Замкненість – товариськість	6,6	6,72	
Н – Полохливість – сміливість	5,8	6,68	
Ф – Стриманість – експресивність	7,26	8,02	
Е – Покірність – домінантність	5,68	6,4	
Q-2 – Конформізм – нонконформізм	4,8	6,92	0,1
Н – Прямолінійність – дипломатичність	7,0	7,4	
Л – Довірливість – підозрілість	9,4	9,2	
MD – Адекватність самооцінки	10,8	11,2	

Спираючись на одержані дані дослідження, можемо стверджувати, що в цілому особистісні риси злочинців обох груп дуже схожі, розбіжності є лише по двох факторах: практичність (М) та тривожність (О), тенденція до розбіжності за фактором конформізму (Q-2).

Характеризуючи інтелектуальну сферу злочинців обох груп, зазначимо, що рівень їх інтелекту достатній з деякою ригідністю та слабо розвиненим логічним мисленням, інколи в суперечливих або конфліктних ситуаціях може виникати емоційна дезорганізація мислення, тому вони віддають перевагу звичній або вже знайомій справі. Злочинці, що вчинили злочини в галузі ПЕК, достовірно прагматич-

ніше, практичніше орієнтуються на зовнішні обставини та задоволення власних корисливих інтересів, мають схильність до вимагаючої поведінки, про що свідчить показник фактора М – 5,2 бала. Безпосередній особистий досвід є їх єдиним критерієм оцінювання правильності рішень, ідей, вчинків, поведінки в цілому. Вирішуючи будь-які проблеми, вони прагнуть отримати якомога швидше конкретний результат, нехтуючи нормами моралі, закону. Незважаючи на рівень освіти, ця категорія злочинців виявляє обмеженість та професійну незатребуваність, слабкорозвинені трудові навички (працювало на момент скоєння злочину лише 4 %). Зосередженість їх уваги лише на поточних подіях, невміння своєчасно прорахувати життєву перспективу виявляє неналежний рівень інтелектуального контролю особистості. Слід зазначити, що наявні показники фактора В – 4,1 бала певною мірою залежать від інших характеристик особистості: тривожності, фрустрованості, загальноосвітнього рівня. Ще однією характерною рисою інтелектуальної сфери особи злочинця, що вчиняє злочини у ПЕК, є радикалізм (фактор Q-1 дорівнює 8,6 бала), тобто відсутність сталих принципів настанов, недовіра авторитетам, категоричність, невміння виносити адекватні оцінки та самооцінки, негативна установка щодо соціальної дійсності й оточення, сприймання нових поглядів та змін. Останнє пов'язане із поганою опірністю, критичністю та слабкорозвиненим соціальним інтелектом і як наслідок, невмінням знайти висококваліфіковану роботу з гідною платнею на ринку праці. Малокваліфікована, не престижна робота з невеликим розміром заробітної плати, що не дозволяє задовольнити потреби людини, вимагає часто емоційних та фізичних перевантажень і водночас не сприяє підвищенню інтелектуального рівня. Отже, її не цінують, можуть покинути і тому, за таких умов, джерелом засобів існування стають, наприклад, крадіжки за колишнім місцем роботи.

Емоційно-вольові особливості особистості злочинців, що вчинили злочини у сфері ПЕК, проявляються передусім у задовільному загальному рівні саморегуляції та самоконтролю, тенденції до емоційної стабільності, орієнтації на реальність. Показники за фактором G 6,0 балів свідчать, що злочинці цієї групи обізнані про стандарти соціально схвалюваної поведінки у суспільстві, але мають гранично

середній рівень нормативності поведінки, а саме: схильні до ігнорування загальноприйнятих моральних зобов'язань та нормативних приписів, безвідповідальні, проявляють гнучкість щодо сприймання, оцінювання та виконання соціальних норм. У них має місце недостатня сформованість внутрішніх нормативних регуляторів поведінки. Потреба у свідомому плануванні й програмуванні своєї поведінки недостатньо розвинена, тому часто у них виникає залежність від ситуації, думки оточуючих людей, труднощі при прийнятті рішень та виборі конкретних форм поведінки. Незадоволеність у професійній діяльності чи в різноманітних життєвих ситуаціях не викликає бажання змін та не псує їм настрою. Разом з тим, пластичність емоційної сфери забезпечує компенсацію низького рівня толерантності по відношенню до фрустрації, роздратованості, стомлюваності. Несподіваною яскравою рисою у цієї категорії злочинців є напруженість (фактор Q-4 дорівнює 10,6 бала), яка проявляється у збуджуваності, агресивності, почутті внутрішнього дискомфорту, порушенні рівноваги, дратівливості, низької стресостійкості особи. Імовірно, що домінантність цієї риси зумовлена дефіцитарними та стресогенними умовами відбування покарання, де людина відчуває почуття небезпеки в міжособистісних відносинах та необхідність бути завжди напоготові відстояти свій неформальний статус в ієрархічному середовищі засуджених. Напруженість як базова риса особистості злочинців, що вчинили злочини у галузі ПЕК, тісно пов'язана з тривожністю. Показник тривожності у групі досліджуваних вірогідно вище (значення фактора O становить 8,12 бала), ніж у контрольній групі. Одержаний показник фактора тривожності характеризує злочинців цієї категорії як нестійких, таких, хто відчуває напруженість у складних життєвих ситуаціях та часто переживає стан страху, зневіру у власні сили. Тенденції розвитку сучасного українського суспільства різко зменшили кількість та саму можливість життєвих успіхів людей у різних сферах життєдіяльності, насамперед у професійних. Невипадково тривожність, невизначеність, невпевненість стають значущими рисами особистості, викликають низку негативних змін у поведінці. Загальний аналіз тривожності як риси у цих злочинців виявляє їх егоцентричність, тривожну помисливість, заперечення активності, готовність поступатися соціальними потребами заради власного добробуту, від-

сутність почуття провини за скоєний злочин. Слід враховувати, що перебування у місцях позбавлення волі негативно впливає на психічний стан людини, зменшує адаптаційні можливості, згубно позначається на її психічному та фізичному здоров'ї, тому цілком природно, що одержані оцінки за фактором тривожності певною мірою мають ситуативне походження. Разом з тим, тривожність як універсальна риса особистості впливає на комунікативні якості й особливості міжособистісної взаємодії. Комунікативні особливості злочинців, що скоїли злочини економічної спрямованості в галузях ПЕК, полягають у неоднозначному ставленні до оточуючих, схильності до конфліктності, упертості (фактор Е – 5,68 бала), сторожкості, з одного боку, нерозсудливості та безтурботності у виборі партнера (фактор F – 7,26 бала) і бажання перекласти відповідальність за власні помилки на інших – з іншого. У стосунках з оточуючими надмірно вимогливі, до чужої думки ставляться байдуже. Взагалі носії цього психотипу схильні до індивідуальної діяльності, для приймання рішення їм потрібен неабиякий час, вони прагнуть спілкуватися та працювати нечисельною групою. Навіть у злочинній діяльності, за даними проведеного дослідження, 63 % груп склалися з двох осіб. Недостатньо розвинений соціальний інтелект та середній рівень комунікабельності впливає на оцінювання себе, оточення, поведінки в цілому, тому у засуджених діагностуються деформація оцінок та самооцінок. Показник фактора MD – 10,8 бала свідчить про наявність неадекватно завищеної думки про свою особу, недостатню самокритичність, схильність до самообману і врешті решт відображає незрілість особистості.

Таким чином, одержані за результатами дослідження базисні риси особистості злочинців, що скоїли злочини економічної спрямованості в цій сфері, дозволяють побудувати модель індивідуально-психологічних якостей особи злочинця, з великою часткою вірогідності прогнозувати реальну поведінку в певних життєвих ситуаціях, зокрема, передкримінальних, та розробити надалі дієві методики превентивного впливу на особу потенційного злочинця у паливно-енергетичній сфері.

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

3.1. Корпоративні інтереси фінансово-промислових груп та корупційні чинники в механізмі продукування злочинності у паливно-енергетичній сфері України

У системі детермінант економічної злочинності важливе місце посідають корпоративні інтереси фінансово-промислових груп і пов'язані з ними корупційні чинники.

Уже тривалий час питання вивчення зазначених факторів злочинності залишаються доволі активною сферою як емпіричних, так і теоретичних досліджень, які супроводжуються появою у вітчизняній і зарубіжній економічній і правовій літературі відповідних публікацій [110–117]. Більшість сучасних дослідників справедливо зазначають, що відстежити вплив фінансово-промислових груп (далі – ФПГ) на стан злочинності неможливо без аналізу їх природи і тенденцій розвитку. Деякі вчені пов'язують формування криміногенного характеру вітчизняних ФПГ насамперед зі структурними деформаціями у відносинах власності, що сформувалися в процесі приватизації [114, с. 326–334]. Домінування неформальної, тіншової приватизації перетворило первинне роздержавлення фактично у перерозподіл власності, яка переходила до приватних осіб. Відтоді сформувався принцип, який діє і дотепер: нелегальна власність створила можливість швидкого особистого збагачення без адекватної відповідальності за її ефективне використання [114, с. 329]. Тому не випадково базові галузі української економіки, в тому числі ПЕК, сьогодні втягуються в перманентний віртуальний перерозподіл власності, який не пов'язаний ні з персоніфікацією власності, ні з отриманням прибутку

за рахунок ефективного господарювання. До того ж механізми такого перерозподілу власності і механізми створення доданої вартості, капіталізації отриманих прибутків і нарощування основного капіталу не тільки органічно не доповнюють один одного, але й діють фактично в протилежних напрямках.

Значений принцип виступає економічною основою криміналізації сучасних ФПГ, яка проявляється, зокрема, в нинішньому напівкримінальному перерозподілі власності шляхом «рейдерства». А ознаками зростаючої криміногенності є багатоканальна система тінізації економіки, її корумпованість і олігархізація, а також кваліфікований механізм відповідного лобювання [114, с. 331].

Інші автори більш активно досліджують інституціональні аспекти утворення та генезису українських ФПГ [114, с. 532–538; 118, с. 42–43]. Зокрема, В. В. Дементьєв вважає, що деінституціоналізація влади і втрата соціального контролю над розподілом економічної влади в суспільстві відбувається перш за все через нерозвинутість політичних і економічних інститутів, а також механізмів примушення до їх дотримання. У таких умовах владна позиція визначається не формальним економічним чи правовим статусом суб'єкта економіки, а його доступом до нелегітимних (з позицій економічного порядку) джерел панування корумпованої державної, напівкримінальної та кримінальної влади. Крім того, суттєво зростає роль приватного примусу як джерела економічної влади [114, с. 533]. При перерозподілі власності, грошових потоків, в умовах контролю над ринками домінуючим джерелом влади стають доступ і готовність до застосування ресурсів примусу до конкурентів, причому примусу або суто кримінального характеру, або у вигляді приватного використання державного апарату примусу. Тим самим примус перетворюється на політичний і економічний ресурс [114].

Посилює потенційну криміногенність ФПГ ще один чинник. Формальна трансформація системи влади та її неформальний перерозподіл мають своїм наслідком відсутність рівноваги влади і стабільного «балансу сил». Така владна нерівновага існує як на інституційному, так і на персональному рівні. Жодний з учасників економічного процесу не має впевненості у збереженні владної позиції в економічній системі, і, відповідно, у збереженні своєї власності,

посад, доходів, заощаджень тощо. Цим зумовлено домінування короткострокових інтересів при використанні приватного капіталу: використання доступу до влади для максимізації приватних доходів у найбільш ліквідній формі й у максимально стислі строки [114, с. 533; 119, с. 27].

Зазначені позиції, безумовно, є не єдиними, але найбільш загальними в наукових дослідженнях економіко-правових характеристик ФПГ. Але, зважаючи на те, що ФПГ – це багатопланове системне явище, яке до того ж динамічно розвивається, існує багато інших його аспектів, і деякі з них у сучасних умовах суттєво модернізуються й актуалізуються.

Перш за все слід зазначити, що нинішній стан суспільного розвитку відбувається під знаком домінуючого впливу економічних і політичних еліт, до яких входять і провідні ФПГ. Фахівці вважають, що проблема якості еліти та її підвищення сьогодні для України є долею, і від її розв'язання залежить сценарій подальшого суспільного розвитку. На жаль, сучасна діяльність ФПГ України набула паразитичного характеру і стала сферою господарювання для обмеженого кола осіб, забезпечених олігархічними, політичними відносинами, корупційними зв'язками з вищими щаблями виконавчої та судової влади, правоохоронних органів, відсутністю політичної, економічної конкуренції у поєднанні з необмеженим доступом до найбільших ресурсів країни. Форма існування елітного сектору органічно набуває ознак організованих форм девіаційної діяльності, у тому числі злочинної – альтернативних тіньових центрів влади разом з тіньовим силовим забезпеченням [120, с. 235].

Особливо чутливим до такого стану стає ПЕК; адже, на думку вчених, сировинний ресурс є легко контролюваним вузькою владною групою, яка фактично виявляється монополістом влади і контролю над фінансовими потоками. А у країні, де домінує сировинний сектор, рухатися до правової держави можливо тільки за умови, що діє логіка «взаємостримування» бізнесу і влади [121, с. 16]. Узагалі, як свідчить історичний досвід, є тільки дві речі, які впливають на прийняття рішень сучасними елітними утвореннями, – це влада і ресурси.

Бізнес-інтереси ФПГ дуже глибоко інтегровані з процесами прийняття політичних рішень. Деякі автори навіть порівнюють націо-

нальну українську економіку з певного роду акціонерним товариством, у якому свої інтереси можуть лобіювати лише великі «акціонери» [122, с. 78]. В останніх публікаціях усе більше інформації про утворення олігархічно організованих політичних груп (далі – ОПГ), у яких взагалі вже немає потреби в державі як у джерелі і гарантові правил гри в економіці і суспільстві, оскільки їм потрібна саме «гра без правил». Їм просто потрібна влада, щоб забезпечити продовження розвитку «олігархономіки» [123, с. 8]. Про це свідчить діяльність української газової ОПГ на прикладі подій навколо «РосУкрЕнерго» (далі – РУЕ), які показують тривале й гостре протистояння між основними ФПГ разом з їх лобістами у владних структурах. При цьому інтереси держави і питання побудови цивілізованої моделі внутрішнього газового ринку враховуються в кращому випадку в останню чергу. Одні ФПГ орієнтовані виключно на РУЕ, лобісти якої успішно захистили свої позиції й у нинішній владі, інші намагаються всіляко замінити РУЕ на власного посередника. Про потужність позиції РУЕ (і, відповідно, української газової ОПГ, що представлена в цій компанії) свідчать підсумки численних спорів між РУЕ і НАК «Нафтогаз України», відображені у рішенні Арбітражного інституту Торговельної палати м. Стокгольма, що винесено 8 червня 2010 р., а також його швидка легалізація українською Фемідою в особі Шевченківського райсуду м. Києва й апеляційного суду столиці. І це при тому, що РУЕ мала припинити своє існування ще у 2006 р. відповідно до задекларованих «помаранчевою революцією» принципами прозорості і боротьби з корупцією: 50 % акцій РУЕ мали перейти до НАК «Нафтогаз України». Історія з «невмирущістю» РУЕ показує, що фінансові ресурси, які циркулюють поза державним і громадським контролем, мають дуже небезпечний потенціал, у тому числі корупційного характеру.

Поширюються випадки лобіювання і підтримки законодавцями програм та законів, потрібних для груп з особливими інтересами, а чиновники втілюють ці документи в життя, навіть коли вони неефективні, небажані в економічному і соціальному відношенні, ведуть до значних суспільних втрат і слугують криміногенним чинником. Потенціал розвитку України спрямовується на «зони зростання» конкретних ОПГ, і влада сприяє саме такому типу розвитку. Не випадково рейтингом індексу сприйняття корупції «Transparency International

2002–2011» Україна з 84-ї позиції у 2002 р. відійшла на 152 місце у 2011 р. серед 183 країн з індексом сприйняття корупції (від 0 – найвищий, до 10 – найнижчий) 2,3 [124, с. 24].

Корупція поширюється як неформальна альтернатива економічно неефективному регуляторному середовищу [125, с. 58]. Вона сприяє появі офіційних привілейованих структур, поряд з якими внаслідок правової слабкості держави неодмінно з'являються кримінальні злочинні структури. Останні не тільки займаються злочинними промислами, тіншовим бізнесом, пошуком і наданням конфіденційної інформації, а й координують можливості виходу на певні ринки тих, хто не може зробити це офіційно, зменшуючи при цьому трансакційні витрати. Кримінальні елементи завдяки тісним контактам з бюрократією одержали можливість легалізації тіншових доходів і участі в перерозподілі надприбутку. Фахівці зазначають, що групи, які тепер привласнюють право контролю над фінансовими і політичними ресурсами, мають ще більшу, порівняно з радянською системою, згуртованість і солідарність, усвідомлення своїх інтересів і механізми захисту [125].

Потужна соціальна активність і адаптація, раціональна діяльність усупереч легальним нормам господарювання відрізняють сьогодні вітчизняні ОПГ.

Так, демонструючи високу адаптованість до сучасних реалій, українська газова ОПГ постійно модернізує транснаціональну платформу для своєї поточної та майбутньої діяльності. Саме її транснаціональність є одним із пояснень феномену успішності функціонування газополітичного бізнесу. Якщо подивитися на персональний склад керівних органів ряду компаній, що утворюють базис ОПГ, там можна зустріти представників і України, і Росії, і європейських країн. Отже, представлені всі три компоненти газового бізнесу: видобуток – транспортування – продаж.

Таким чином, за допомогою владної підтримки на рівні держави і регіональних політичних еліт окремі ФПГ активно втручаються в економічні процеси, приватизацію, ініціюють поділ економіки на сфери свого впливу, створюють для себе преференції і відповідні протекції, пільгові умови функціонування.

Вражаючі приклади подібних дій можна знайти у ПЕК. Так, на ринку газу до 2012 р. чинним законодавством (зокрема, Законом України «Про трубопровідний транспорт») заборонялося відчуження майна й акцій держпідприємств магістрального трубопровідного транспорту, «Нафтогазу України», дочірніх і заснованих ним підприємств, а також встановилася заборона на передачу такого майна й акцій під контроль інших осіб. Отже, законодавчо діяв мораторій на приватизацію розподільних газопроводів. Однак, незважаючи на заборону, у сфері газорозподілу і внутрішніх поставок газу процес приватизації фактично тривав понад 15 років.

Підприємства з газопостачання і газифікації (обл- і міськгази) були створені через корпоратизацію й акціонування ще у 1995–1997 рр. Контрольні пакети акцій газопостачальних компаній, які раніше входили до складу об'єднання «Укргаз», мали бути спрямовані до статутного фонду НАК «Нафтогаз України». Але після створення НАК у травні 1998 р. з'ясувалося, що передавати практично нічого. Держпакети акцій підприємств з газопостачання і газифікації фактично продавалися в ході ваучерної приватизації і за пільговими схемами, внаслідок чого держава не отримала в бюджет ні копійки і втратила контроль над створеними ЗАТ.

Нині в Україні працює 55 ЗАТ з газопостачання і газифікації. При цьому в жодному з них частка держави не перевищує 51 % акцій. А в 13 крупних облгазах держава не має навіть контрольного пакета [126, с. 2]. Натомість ФПГ Д. Фірташа (власник Group DF і співвласник РУЕ) через офшори контролює 75 % облгазів і є монополістом на ринку розподілу газу. Загальний дохід Group DF у 2008 р. перевищив 5 млрд дол. [127, с. 8]. Попередні уряди намагалися повернути державі контроль над цією сферою. Так, «Нафтогаз України» в серпні 2009 р. на виконання рішення Уряду № 775 від 10.06.2009 р. завершив створення ДК «Нафтогазмережа», якій планували передати в управління державні газорозподільні мережі обл- і міськгазів. Однак Мінпаливенерго 13.04.2010 р. своїм наказом припинило діяльність ДП «Нафтогазмережа» шляхом його реорганізації і приєднання до компанії «Газ України». У свою чергу, НКРЕ анулювала з 01.05.2010 р. ліцензію «Нафтогазмережі» на постачання газу за нерегульованим тарифом. Нарешті, 05.07.2010 р. Кабмін

постановою № 547 узагалі визнав такою, що втратила чинність, постанову № 775 від 10.06.2010 р., фактично відновивши нелегітимний статус обл- і міськгазів.

Досі не вирішено проблему обліку газопроводів низького і середнього тиску. Він фактично не здійснюється. Це проблема виникла, коли за домовленістю № 76 від 04.02.1991 р. Фонд держмайна передав функції з оперативного управління майном газотранспортного комплексу НАК «Нафтогаз України». НАК, у свою чергу, передала їх ДК «Укртрансгаз» і ДК «Газ України». Водночас газорозподільні мережі, якими управляли регіональні спеціалізовані підприємства з газопостачання, були залишені на балансі новостворених корпоративних підприємств – ЗАТ з газопостачання і газифікації. Передача майна відбувалася без експертної оцінки, без складання балансів передачі і пооб'єктного переліку. До того ж фахівці зазначають, що порушенням є сам факт передачі держмайна в тимчасове користування і використання його для забезпечення транспортування і постачання природного газу. Така форма, як «передача в оперативне управління господарським товариствам» законодавчо не визначена. Як результат – майже третина газопроводів низького і середнього тиску не прийняті на постійний або оперативний облік. При цьому значна частина неврахованих газомереж побудована за рахунок місцевих бюджетів і населення.

Але навіть те держмайно, що є на обліку, використовується обл- і міськгазами безоплатно. Зокрема, газопроводи, що побудовані за останні роки за рахунок фінансування «Нафтогазу України» і на основі його розпоряджень дочірніми компаніями, НАК і ДК «Газ України» вважають власним майном і вони експлуатуються їхніми комерційними структурами без укладання угод про користування.

Усе це призвело до утворення величезної заборгованості обл- і міськгазів за отриманий від «Нафтогазу України» газ, яка складала на 01.07.2010 р. близько 10 млрд грн. За п'ять років вітчизняний нафтогазовий монополіст НАК «Нафтогаз України» все більше стає джерелом збагачення правлячої еліти і поступово перетворюється на банкрута. Якщо у січні 2006 р. заборгованість по кредитах НАК дорівнювала 8,2 млрд грн, то у 2009 р. уже перевищувала 35 млрд грн. Дефіцит бюджету НАК – 33 млрд грн – уже перевищує дефіцит держ-

бюджету кризового 2009 р. (31 млрд грн), а дефіцит платіжного балансу досяг 45 млрд грн (4 % ВВП) [128, с. 2].

Звісно, такі наслідки монопольної діяльності ФПГ на ринку газу суттєво загострюють криміногенність цієї сфери. У 2009 р. головне управління податкової міліції ДПАУ розкрило махінації на газопостачальних підприємствах у 4 областях. Перевірка встановила, що керівники обл- і міськгазів реалізовували великі обсяги газу не на пряму промисловим, комунальним підприємствам, бюджетним закладам і населенню, а продавали підприємствам-посередникам, які збували кінцевим споживачам газ за значно завищеною ціною. Отриманий прибуток відмивався через конвертаційні центри. Збитки склали 350 млн грн [129, с. 1].

Аналізуючи діяльність ФПГ на ринку електроенергії, доцільно згадати реформи в електроенергетиці 90-х років минулого століття, коли розділили традиційно існуючу вертикально регульовану державну монополію і виділили генерацію електроенергії та її роздрібний продаж в окремі сфери. Отримавши відносну свободу в умовах масових неплатежів, електростанції добивалися квот на право «адресної реалізації» електроенергії тим підприємствам, які оплачували для них пальне, обладнання і послуги. Після чого відразу ж бралися збувати електроенергію за заниженими цінами посередникам, кількість яких стрімко зростала і вже в 2000 р. вони займали третину ринку. Звісно, зберігався продаж і за «традиційними» каналами – через обленерго. Але в цьому сегменті ринку великі підприємства фактично не платили за електроенергію або затягували з оплатою, що в умовах високої інфляції робило цю оплату частковою. Це робилося зовсім безкарно; навпаки – державу, як не дивно, влаштовувала така ситуація: підприємства-боржники ставали більш конкурентоспроможними на зовнішніх ринках, приносили Нацбанку валюту, а бюджету податки. Це породжувало ланцюг неплатежів: електростанції не платили за пальне, шахтарі лишалися без зарплат тощо.

З 2000 р. ситуація поволі почала змінюватися через впровадження у 2007 р. «ринку двосторонніх договорів» паралельно з існуючими і навіть «ринку двосторонніх договорів через аукціони» в межах квоти 10–20 % у 2009 р. Утім справжнього конкурентного середовища на ринку електроенергії створено так і не було. Незважаючи на

лібералізацію у 2009 р. експорту електроенергії, її експортують виключно держструктури, що підконтрольні Міненерговугілля: ДП «Укрінтеренерго», НАЕК «Енергоатом», яка експлуатує АЕС, і «Енергоринок» – комерційний оператор енергоринку. Конкурує з ним лише лідер донецької ОПГ – Донецька паливно-енергетична компанія Р. Ахметова. Цей холдинг через своїх лобістів провів у парламенті законопроект, який передбачає конкурсний відбір експортерів шляхом аукціонів з продажу права доступу до міждержавних ліній електропередачі. Але, як і раніше, в Україні електроенергію для подальшого експорту можна придбати тільки у ДП «Енергоринок».

Присутність ФПГ на ринку електроенергії підтверджує пряму залежність монополізації енергоринку з його криміналізацією. Перевірки податківців Сумської області на початку 2010 р. підприємств-монополістів, що працюють на ринку енергоресурсів, підтвердили висновки оперативного-економічного аналізу про використання на підприємствах схем ухилення від сплати податків та нецільового використання коштів. Установлені факти взаємовідносин енергетичних компаній із фіктивними фірмами, рахунки яких використовувалися для перекачування у тінь десятків мільйонів гривень. Результатом перевірок стало порушення двох кримінальних справ, за якими загальна сума збитків становить близько 6 млн грн.

Ще одну кримінальну справу в тій же області порушено за фактом ухилення від сплати податків у особливо великих розмірах посадовими особами одного з енергопостачальних товариств. Для заниження податкових зобов'язань посадовці проводили фіктивні операції з ремонту електромереж та основних засобів. Для розрахунків за тіньовими схемами використовувалися кошти споживачів, які посадовці вміло «розчиняли» на рахунках сумнівних підрядників. Таким чином, із легального обороту виведено у тінь близько 7 млн грн, що призвело до несплати до бюджету 2,4 млн грн податків: 1,1 млн – ПДВ, 1,3 – податку на прибуток.

Подібні схеми виявлені й на інших підприємствах галузі. Під час перевірки одного з теплоенергетичних підрозділів області податківці встановили факти проведення незаконних операцій, які завдали бюджету збитків майже на 3 млн грн. Так, з метою штучного збільшення витрат на рахунок одного з київських інститутів тепловико пере-

рахували близько 18 млн грн за виконання аудиторських робіт та отримання підприємством сертифікату відповідності міжнародним стандартам. При цьому з'ясовано, що вищевказаний інститут зареєстрований на підставних осіб, не має жодних дозвільних документів, а всі роботи виконує один працівник. Установлено також, що реальна вартість, яку підприємство сплатило легальному підряднику, становила лише 116,4 тис. грн. За цим фактом прокуратура області порушила кримінальну справу за ч. 3 ст. 212 КК України (ухилення від сплати податків в особливо великих розмірах), ч. 1 ст. 366 (службове підроблення), ч. 1 ст. 358 (підроблення документів) [130, с. 5].

Вугільна галузь також потерпає від свавілля вітчизняних ФПГ. Ручне управління ними ринком вугілля через владні структури проявилось і в шахрайській приватизації, коли у приватну власність за непрозорими схемами були передані за безцінь найбільш рентабельні шахти і об'єднання; і в політиці «подвійних стандартів», коли Кабмін Ю. Тимошенко в 2009 р. звільнив державні вугільні підприємства від сплати зборів у Пенсійний фонд і фонди соціального страхування, грубо порушивши Закон України «Про захист економічної конкуренції»; і в багатомільйонних дотаціях і списаннях боргів для державних шахт, тоді як приватні платять за електроенергію для видобутку вугілля на чверть більше, ніж бюджетники. Формування цін на вугільну продукцію законодавством не врегульовано, а підзаконні акти, як указувалося в рішенні РНБО України (серпень 2008 р.), часто лише погіршують ситуацію. Як зазначив прем'єр-міністр України М. Азаров в доповіді про відповідальність Кабміну на засіданні Верховної Ради, вугільну галузь відкинуто на рівень 1996 р. У ній процвітає корупція і розбазарювання державних коштів. За свідченням колишнього міністра вугільної промисловості Ю. Яценка, на 1 вересня 2010 р. борги вугільних підприємств перевищили 12 млрд грн [131, с. 4]. Під час проведення на каналі «Інтер» передачі «Велика політика» прозвучало, що невідомо скільки шахт вугільної промисловості працюють і в якій власності вони перебувають, що призводить до того, що обсяг тіньового вугілля складає близько 5 млн тонн (приблизно 7 % від загального видобутку) [132]. За таких умов криміналізація ринку вугілля поширюється кількісно і якісно. Вугільна галузь є об'єктом пильного інтересу з боку злочинних угруповань.

Аналіз діяльності організованих злочинних груп на об'єктах вугільної промисловості свідчить про те, що їх інтереси зосереджені на маніпулюванні коштами державної підтримки, передаванні майна прибуткових підприємств у власність підконтрольних тіньових структур. Здійснення специфічних і масштабних протиправних схем можливе тільки за умови участі посадових осіб керівної ланки вугільних підприємств і, щонайменше, при поінформованості їхніх перших керівників.

Використовується безліч злочинних схем. Утім найбільш витончені схеми розкрадань, засновані на «іграх» із якісними показниками вугілля, застосовуються зловмисниками у високих кабінетах. Йдеться про використання відходів вуглезбагачення (шламів), породи, некондиційного вугілля. Такі механізми використовували, зокрема, посадові особи однієї з шахт Луганської області, які, маніпулюючи з кількісними і якісними показниками добутого кондиційного вугілля, змішуючи його зі шламом, створювали невраховані надлишки «чорного золота», які реалізовувалися від імені суб'єктів підприємництва. У такий спосіб незаконно витрачалася майже 150 тонн вугілля щодня. За сім місяців за цією схемою із шахти зникло вугільної продукції майже на 2 млн грн.

За інформацією прес-служби управління СБУ в Луганській області, щорічно правоохоронці виявляють на вугільних об'єктах краю десятки кримінальних структур, інколи декілька на одному підприємстві. Так, у 2009 р. порушено 28 кримінальних справ за фактами злочинів економічної спрямованості, виявлених на об'єктах галузі, у бюджет держави повернуто 53 млн грн [133, с. 10].

За даними Управління державної служби по боротьбі з економічними злочинами ГУ УМВС України в Донецькій області, за 2009 р. у сфері надкористування порушено 75 кримінальних справ, з яких 65 за ст. 240 КК України «Порушення правил охорони надр». Виявлено діяльність 45 організаторів «копанок», серед яких три посадовці державних вугільних підприємств, які сприяли незаконному користуванню надрами. Однак організатору незаконного видобутку вугілля загрожує лише символічна відповідальність. Приміром, у 2009 р. фігуранти 43 розглянутих у суді кримінальних справ отримали по-

карання в розмірі 1000–1500 грн. І знов продовжують працювати, знаючи, що штраф вони відпрацюють за півдня.

ГСУ МВС узагальнило результати розслідування кримінальних справ, порушених за фактами вчинення корисливих злочинів на підприємствах вугільної галузі України. Аналіз засвідчив, що слідчі підрозділи міліції розслідували 410 справ, які стосувалися вселяючих незаконних об'єктів на об'єктах сфери видобування вугілля. Найпоширенішим видом наживи на українському антрациті став доволі популярний у нинішніх злодіїв спосіб – крадіжка, зумовлена зловживанням службовим становищем. Таких випадків більше половини з розслідуваних фактів, дві третини з яких вже стали предметом судових слухань. Також вугільна галузь страждає від хабарництва (42 кримінальні справи) і службової недбалості (21 справа). Збитки від згаданих вище порушень закону становлять майже 11,5 млн грн [134, с. 5].

Проведений аналіз переконливо доводить, що «олігархономіка» через корупцію фактично відключила імунну систему держави. У Законі України «Про основи національної безпеки» від 19.06.2003 р. зазначено, що основною реальною і потенційною загрозою національній безпеці України в економічній сфері, серед інших, є домінування в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними. Але це, на жаль, ігнорується державними структурами, тому що органи державної влади у сфері національної безпеки або мають у своїх вищих ешелонах представників ОПГ, або просто бездіють. Така ситуація погіршує економічний стан базових галузей народного господарства, зокрема, ПЕК, а також сприяє підвищенню їх криміногенності.

У такому ж напрямі діють і інші економіко-правові чинники:

– істотне відставання від вимог часу процесу визначення стратегічних орієнтирів для розвитку галузей ПЕК, пріоритетних сфер досягнення і підтримання конкурентоспроможності як у контексті внутрішньої соціально-економічної стратегії, так і у глобалізаційному вимірі;

– неадекватність інструментів формування і реалізації державної промислової політики у сфері ПЕК новим інституційним умовам, зокрема, динамічним змінам у структурі власності, появі нових цен-

трів економічної влади, що приймають рішення, керуючись власними корпоративними інтересами;

– незавершеність системних інституційних і ринкових перетворень як необхідних передумов ефективного функціонування та динамічного розвитку ПЕК (структура і захист прав власності, механізми державного регулювання, економічна і адміністративна інфраструктура тощо);

– суттєві суперечності між галузями, комплексами та виробництвами у сфері ПЕК, нові форми міжгалузевої конкуренції та гостре суперництво у законодавчому колі та владних структурах [135, с. 10];

– на великих підприємствах ПЕК встановлена разюча невідповідність структури акціонерного капіталу структурі реального капіталу [119, с. 35].

Потрібна корпоратизація існуючих сьогодні цілісних закритих бізнес-структур, які контролюють реальні господарські комплекси. Розв'язання цієї проблеми дозволить суттєво скоротити рівень концентрації економічної влади.

3.2. Тінізація ринку енергоносіїв та її вплив на злочинність у паливно-енергетичній сфері країни

Як підкреслює більшість учених, які займаються дослідженням стану тінізації економіки, вивчення її проблем потребує широкого застосування знань, напрацьованих в економічному, організаційно-управлінському і правовому блоках наук. Зокрема, це такі науки, як економічна теорія, теорія управління, управлінський і бухгалтерський облік, інформатика, фінансове право та інші галузі матеріального і процесуального права, банківська, страхова і митна справа, податкознавство, кримінологія та деякі інші науки, системи знань яких можуть бути застосовані в процесі пізнання, моніторингу і протидії феномену «тіньова економіка». Крім наведених наук, це, наприклад, можуть бути: статистика, документалістика як підгалузь криміналістики, математика, моделювання, ряд не згаданих вище правових та

інших наук, які можуть бути джерелами такої різноманітної системи знань, що вивчає проблеми детінізації [49, с. 46].

Зрозуміло, таке твердження підкреслює, що тінізація економіки в нашій країні досягла значного розмаху. Підтримуємо точку зору, що зміни після 1991 р. показали, що поки що головними методами утворення сучасної власності є корупційно-бюрократичний чи кримінальний метод використання коштів держави. На нелегітимність держави, що існувала до 1991 р., нашарувалася нелегітимність держави вже наших часів [120, с. 17]. Зрозуміло, що великомасштабний «тіньовий сектор» було сформовано ще до розбудови СРСР. Більшість учених вважали, що його розміри складають 40 % від валового внутрішнього продукту, а його обсяг коливався в межах від 60 до 500 млрд рублів за цінами 1991 р. [136, с. 15]. У кожній країні завжди існує офіційна і неофіційна (тіньова) економіки. Проблема полягає в їх співвідношенні. Тіньова економіка не повинна заважати існуванню держави. Якщо рівень неофіційної економіки не перевищує 5–15 % ВВП (як у більшості розвинутих країн світу), то ніякої загрози функціонуванню економіки країни не існує. Хоча останніми роками Всесвітнім економічним форумом (далі – ВЕФ) поширення тіньової економіки визнано одним із ключових глобальних ризиків майбутнього десятиліття [137].

На жаль, в Україні розмах неофіційної економіки сьогодні загрожує нормальному розвитку країни. Особливо це стосується рівня корупції в нашій державі, яка тривалий час стабільно в рейтингу корумпованості посідає місце поряд із африканськими країнами, як вже підкреслювалося раніше. Відповідно до розрахунків Міністерства економічного розвитку та торгівлі України, обсяг тіньової економіки в Україні в останні роки перебуває у межах від 28 % до 39 % ВВП. Органи Державної служби статистики вважають, що її обсяг знаходиться у межах від 15 до 18 % ВВП [138]. За оцінками Світового банку, рівень тінізації української економіки перевищує 50 % [139]. Вже наприкінці 2011 р., за різними підрахунками, тінізація економіки складає від 15 до 52 % ВВП [139].

Останнім часом у деяких галузях розпочалася боротьба з тінізацією економіки. Державна податкова служба зараз удосконалила методику протидії процесам тінізації економіки У лютому 2011 р.

запроваджена автоматизована система виявлення суб'єктів тіньової економіки, унаслідок чого за рік (за I квартал 2012 р.) сплата ПДВ цими підприємствами зросла удвічі [140].

Причини й умови тінізації суспільно-економічних відносин у нашій країні, як і в інших країнах, є численними як за причинно-наслідковими ознаками, так і за потенціалом свого впливу на відтворення тіньових процесів у тих чи інших секторах тінізації суспільно-економічних відносин. При цьому протидія процесам тінізації потребує врахування специфіки тієї чи іншої галузі господарства. Так, в Україні й досі не сформована оптимальна структура власності на об'єкти паливно-енергетичної сфери. Об'єкти перебувають у державній, комунальній та приватній власності, а також у спільній власності приватних осіб і держави. Це свідчить про те, що відносини власності в паливно-енергетичній сфері недостатньо впорядковані та систематизовані. У цілому, як зазначають деякі фахівці [141, с. 284, 286], рівень тінізації в Україні збільшився у 2008 р., останніми роками він істотно не зменшився, а відповідно до Програми економічних реформ на 2010–2014 рр. заплановано зниження частки тіньової економіки на 30 % у 2014 р. порівняно з 2010 р.

Уважається, що рівень забезпеченості України власними природними ресурсами складає 47 % (паливними – 37 %). Потреба народногосподарського комплексу країни за рахунок власних ресурсів нафти та газу задовольняється на 10–20 %, а вугілля – на 80 % [142, с. 99]. Більшість найбагатших українців свої перші мільярди заробили завдяки нафтогазовій галузі.

Будь-яка з галузей паливно-енергетичної сфери керується своїм окремим законом та прийнятими на його виконання підзаконними актами. Прийняття численних підзаконних актів різними органами влади зумовлюється загальністю у формулюваннях багатьох положень цих законів. Так, лише у вугільній галузі кількість підзаконних актів перевищує 600, діяльність електроенергетичної галузі регулюється 115 нормативно-правовими актами. Такий підхід до правового регулювання створює умови для неоднакового застосування вимог законів та відповідно недосягнення або неповного досягнення передбачених ними цілей та завдань. Наслідком цього є вчинення злочинів у зазначеній сфері.

Як уже підкреслювалося, галузі паливно-енергетичної сфери – це галузі «природних монополій», тобто тих, що використовують у виробничому процесі природні ресурси. Конкуренція, як механізм ринкових відносин, застосовується в цій галузі в обмеженому вигляді.

Вирішення проблем тінізації економіки, як відомо, залежить, насамперед від усунення прорахунків у податкових, монетарних та інших складових елементах економічної політики держави.

Згідно із Законом України «Про електроенергетику» від 16 жовтня 1997 р. (зі змінами) [143], який регламентує відносини, що виникають у зв'язку з виробництвом, передачею, постачанням і використанням енергії, державним наглядом за безпечним виконанням робіт на об'єктах електроенергетики незалежно від форм власності, безпечною експлуатацією енергетичного обладнання та державним наглядом за режимом споживання електричної і теплової енергії, гідравлічні і атомні електростанції, а також магістральні та міждержавні мережі не підлягають приватизації.

Історія української енергетики останніх десятиліть – фактично історія непрозорих схем, які замінювали одна одну. Період кінця 90-х – початку 2000-х рр. характеризується перерозподілом ринку. На початку 1997 р. Генеральна прокуратура України порушила кримінальну справу щодо розкрадання державних коштів у дніпропетровському радгоспі «Науковий». Перевірка показала, що за 2,5 року на рахунки закордонних банків надійшло 720 млн дол. Кошти надходили з київської фірми Enterprises Limited, якою керували Ю. Тимошенко, її чоловік Олександр та їх партнер по бізнесу О. Кравець [144, с. 14]. У цей час Військова прокуратура Росії порушила справу про зловживання під час поставок Єдиними Енергетичними Системами України газу для Міноборони Росії.

Починаючи з 2001 р. на ринку постачальників газу з'являються міждержавні посередники: Eural Trans Gas, RosUkrEnergo. Спочатку це був Eural Trans Gas, який був зареєстрований в невеличкій угорській місцевості. Після того як на міжнародному рівні спалахує скандал про його зв'язки з кримінальним авторитетом Семеном Могилевичем, цього посередника замінює RosUkrEnergo, якого вдається усунути з газового ринку лише у 2009 р., але одночасно Україна одер-

жує одні з найвищих у Європі тарифи на газ із найнижчими тарифами на транзит і нерівномірними умовами відповідальності.

Усе це підкреслює, що наша країна пішла хибним шляхом – необхідно було планувати реальне зменшення споживання електроенергії і шукати альтернативні джерела. Ми ж насправді прагнули знижувати ціну на газ, хоча усім відомо, що увесь західний світ пережив цінове потрясіння ще у 70-х роках ХХ ст. Це призвело до того, що в цьому секторі розвинулися й існують непрозорі схеми розподілу як газу, так і надприбутків.

На думку експертів, існує досить високий рівень корумпованості у сферах, які здійснюють постачання енергоносіїв. Тут існує значний розрив між ринковими і «відпускними» цінами на «продукцію» і відповідно можливість отримання надприбутків, що є джерелом хабарництва і «відкатів», з якими в енергетиці працюють 58 % фірм [145].

Особливо це стосується останніх років. Як відомо, Україною прийнята Енергетична стратегія України до 2030 року, яка й дотепер головну ставку робить на розвиток вугільної та атомної галузі, а частка енергії з відновлюваних джерел має сягнути 10 % лише у 2030 р. [90].

Першого лютого 2011 р. Україна стала повноправним членом Європейського енергетичного співтовариства (далі – ЄЕС). Подальша інтеграція України в єдиний енергетичний ринок відповідно до прийнятих зобов'язань вимагає щодо ринку газу: а) провести розподіл державної компанії «Нафтогаз» на три окремі компанії: виробництво, транспортування та зберігання; б) забезпечити рівні умови доступу до транспортування газу по території України; в) створити міцний незалежний регулятор для газового ринку, який буде незалежним від органів державної влади, місцевого самоврядування і яких завгодно організацій; г) привести газотранспортну систему у технічний стан, який відповідає європейським нормам (за даними, які наводяться на сайті Міністерства енергетики та вугільної промисловості, для реалізації цього завдання необхідно 6,5 млрд дол. США) [146]; д) у випадку виникнення проблем із поставками газу в інші країни – члени ЄЕС надати допомогу щодо стабілізації поставок газу. Щодо ринку електроенергії передбачено таке: модернізувати виробничі потужності електроенергетики, які знаходяться в критичному стані (особливо це стосується ліній електромереж); приєднатися до Європейської

мережі щодо координації передачі електроенергії (ENTSO-E); реформувати оптовий ринок електроенергії та перейти до конкурентного ринку двохсторонніх контрактів; до початку експорту електроенергії на європейський ринок підписати низку технічних угод з імпортерами і забезпечити якість енергії, що подається; збільшити тарифи на електроенергію для споживачів, тому що необхідно привести ціни на українську електроенергію до конкурентного європейського рівня; ввести конкуренцію на ринку енергетичного вугілля, забезпечивши можливість підприємствам теплоенергостанцій обирати постачальників палива. Щодо охорони навколишнього природного середовища і відновлюваних джерел енергії необхідно: вжити заходів щодо збереження звичайних видів перелітних птахів, приділяти особливу увагу захисту водно-болотяних угідь, включаючи угіддя міжнародного значення; провести екологічний аудит щодо забезпечення відповідної оцінки екологічного впливу державних та приватних проектів на здоров'я людей, якість життя, видового різноманіття і здібності екосистеми до відновлювання; знизити викиди діоксиду вуглецю внаслідок спалювання визначених видів рідкого палива; знизити і контролювати викиди в атмосферу з установок тривалого паління, тому що вони займають значне місце у загальному обсязі викидів діоксиду вуглецю і закису азоту (діапазон оцінки вартості складає від 8 до 20 млрд дол. для всієї теплової генерації України) [146]; ввести економічні стимули щодо зменшення викидів парникових газів; виконувати вимоги Кіотського протоколу – додатковий документ до Рамкової конвенції ООН зі змін клімату, прийнятий в Кіото, Японія, 11.12.1997 р. (Україна ратифікувала його 04.02.2004 р. (торгівля квотами на викиди парникових газів).

З огляду на це незрозуміло, чому лише 02.09.2011 р. Президент України доручив Уряду до 01.10.2011 р. подати на розгляд Верховної Ради законопроект «Щодо підготовки проекту програми реформування Національної акціонерної компанії “Нафтогаз України”» у зв'язку з приєднанням України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства, необхідністю адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Це відбулося через 2,5 року після підписання Брюссельської декларації щодо модернізації газотранспортної систе-

ми (23.03.2009 р.) і через півтора року після взяття на себе відповідних зобов'язань у межах приєднання до ЄЕС. Це ще раз підкреслює, що існуюча система в країні вкрай необхідна відповідним олігархічним кланам з метою одержання надприбутків.

Вочевидь, змагання між такими олігархами, як Ключев та Фірташ (точніше структурами, які пов'язуються з ними), досягли апогею. Це відслідковується у відсутності послідовного прийняття рішень владою. Така поведінка влади відлякує інвесторів і затягує розвиток і залучення альтернативних джерел енергії. При цьому російський газ іде на потреби великих підприємств, більшість з яких належать або підконтрольні олігархам. Тому вони зацікавлені у подальшому його споживанні, що дає змогу існувати тіншовим непрозорим схемам його розподілу й одержання ними відповідних надприбутків безконтрольно.

Економічна потужність тіншової сфери офіційної економіки є найбільшим і найпотужнішим потенціалом тінізації економіки. Кримінальний сегмент тіншової економіки, суб'єктом якої є діяльність професійних управлінців, як найбільш потужний за обсягом шкоди інтересам суспільства, економічній безпеці держави, утворює особливе явище – економічну злочинність.

Найбільшою проблемою залишається впровадження конкурентних засад у сфері функціонування природних монополій, особливо в енергетиці. Високі показники енергетики (її частки у валовій доданій вартості) свідчать переважно не про її динамічний розвиток, а про монопольне завищення цін. З точки зору фахівців, у електроенергетиці та газовому секторі останніми роками не відбувається ніякої тенденції до розвитку, реструктуризації, а навпаки, набирає силу регрес. На думку фахівців Інституту економічних досліджень і політичних консультацій, погіршення показників пов'язано з рядом причин. По-перше, влада не йде на підвищення тарифів за послуги підприємств-монополістів із тим, щоб вони були узгоджені з рівнем витрат виробника (що обумовлює існування розвинених тіншових фінансових схем для відшкодування збитків і отримання тіншового прибутку). По-друге, неучасть (або обмежена участь) невеликого приватного капіталу в галузях-монополістах не поліпшує якості послуг, що ними надаються. По-третє, Уряд не створює умов, необхідних

для введення нових учасників на цей ринок, створення на ньому конкурентно-ринкового середовища. Так, компанії-монополісти не надають доступу до інфраструктури, яку вони використовують (трубопроводи), іншим компаніям за цінами, що відповідають собівартості їх експлуатації. І нарешті, у більшості галузей відсутні незалежні регуляторні органи для проведення тарифної політики монополістів. А це дає можливість останнім використовувати своє домінуюче становище на ринку для виштовхування з нього реальних та потенційних конкурентів, диктувати власні дискримінаційні умови щодо споживання своїх послуг [135, с. 430]. Наслідком всього вищеперерахованого є зростання злочинності у паливно-енергетичній сфері.

Деякі автори [147, с. 135] підкреслюють, що в країні мають місце більш складні і прогресуючі схеми тінізації, що може призвести до остаточного руйнування економіки і її повного злиття з тіньовою економікою. Тому не зовсім зрозумілою є теза про те, що необхідно декриміналізувати всі діяння, які вчиняють найбільш активні національні тіньовики. Утім останнім часом ми спостерігаємо, що такі тенденції набирають обертів.

3.3. Недоліки правового регулювання у паливно-енергетичній сфері, що детермінують злочинність

Формування цілісної та дієвої системи економічного і правового регулювання в паливно-енергетичному секторі, розвиток конкурентних відносин на ринках енергоносіїв у рамках завдань Енергетичної стратегії України на період до 2030 р. [90] неможливі без визначення шляхів і створення умов для безпечного, надійного та сталого функціонування енергетики та її максимально ефективного розвитку. Щодо цього особливого значення набуває проблема захищеності об'єктів ПЕК як умова забезпечення енергетичної безпеки держави і водночас протидії тінізації економічних відносин у цій сфері та їх подальшої криміналізації.

Питанням захисту об'єктів і галузей ПЕК приділяється певна увага в публікаціях вітчизняних та зарубіжних економістів і юристів

[148; 149; 150; 151; 152; 153; 154; 155; 156]. В умовах ринку завжди існують загрози нормальному функціонуванню господарюючих суб'єктів. Це пояснюється, по-перше, загальними механізмами конкурентної боротьби, що відбувається в рамках дії економічних і правових законів; по-друге, широким застосуванням методів недобросовісної конкуренції в ринковому суперництві між окремими суб'єктами господарювання; по-третє, високою криміналізацією економіки, внаслідок якої потерпають передусім базові галузі ринкового господарства, зокрема, галузі ПЕК. Саме підприємства цієї сфери є об'єктами підвищеної уваги кримінальних і тіньових структур.

Конкурентна боротьба позначається на гласності проблеми безпеки, робить її латентною і є прикриттям для злочинців. Наприклад, нафтові компанії, приховуючи, посилаючись на комерційну таємницю, угоди, обсяги постачань, стан економічної безпеки об'єктів, йдуть на вимушені збитки. Але вони в конкурентній боротьбі, створюючи свої, окремі недержавні системи безпеки, намагаються самотужки протистояти організованій злочинності, не об'єднуючи зусилля з правоохоронними органами. У цьому полягають їх прорахунки та недоліки. Разом з тим цей факт обґрунтовує актуальність проблем захисту ПЕК, відставання правової бази від проявів нових видів злочинної діяльності [156, с. 362].

Небезпека, що виходить від недобросовісних конкурентів, злочинців, шахраїв, набуває форм порушення прав або форм злочинів, що виявляється у втраті власності, майна, доходів, статусу фірми тощо. Особливістю економічної злочинності в наш час є активне використання інституційних органів і установ, яке виявляється в зрощенні кримінальної економіки з державними структурами, головним чином – корумпованим чиновництвом. Крім цього, небезпека може виходити безпосередньо від цих органів і внаслідок некомпетентних рішень з регулювання господарської діяльності [157, с. 167–168].

Особливої актуальності ці питання набувають у зв'язку з реформами в галузях ПЕК [90; 158]. Ефективність реформування передусім залежить від досконалості нормативно-правової бази реформ, від того, наскільки дієво регламентовані правові норми захищають господарські структури, їх майно, права та інтереси. Причому, як свідчить практика, рівень захищеності господарсько-майнового комплексу

є обернено пропорційним темпам зростання умов, що сприяють відтворенню злочинності в паливно-енергетичній сфері.

У існуючій правовій та управлінській системах регулювання ПЕК достатньо недоліків, які дозволяють корумпованим структурам використовувати майно і кошти підприємств з особистою корисливою метою. Значна частина нормативних актів, що регулюють діяльність галузей ПЕК, має переважно рамковий або відсильний характер, що зумовлює правові колізії і обмеження правового регулювання внаслідок відсутності достатніх і завершених правових механізмів реалізації відповідних положень.

Так, наприклад, у Законі України «Про засади функціонування ринку природного газу» в основному зафіксовані правові принципи регулювання відносин у газовій галузі і передбачено, що конкретні норми мають бути додатково розроблені і прийняті на підзаконному рівні [159].

Постановою № 999 від 03.11.2010 р. «Про визначення критеріїв віднесення об'єктів державної власності до таких, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави» Кабмін переглянув критерії віднесення об'єктів держвласності до стратегічних і фактично виключив з них теплові енергогенеруючі й обласні енергозабезпечуючі (обленерго) компанії, чим суттєво полегшив їх приватизацію [160].

Тепер до стратегічних відносять підприємства ПЕК, частка продукції яких за основним видом діяльності на загальнодержавному ринку товару перевищує 20 %, тоді як раніше до стратегічних належали всі підприємства об'єднаної енергосистеми. Сьогодні жодна з теплових енергогенеруючих компаній і обленерго не займають понад 20 % ринку.

На розвиток цієї позиції в лютому 2011 р. Кабмін приймає постанову, згідно з якою теплові енергогенеруючі компанії «Дніпроенерго» (Запоріжжя), «Західенерго» (Львів), «Центренерго» (Київська область) і «Донбасенерго» (Донецьк), 19 обласних енергопостачальних компаній («Вінницяобленерго», «Волиньобленерго», «Дніпрообленерго», «Донецькобленерго», «Закарпаттяобленерго», «Криворіжяобленерго», «Львівобленерго», «Миколаївобленерго», «Одесаобленерго», «Полтаваобленерго», «Прикарпаттяобленерго», «Сумиобленерго», «Тернопільобленерго», «Харківобленерго», «Хмельницькобленерго»,

«Черкасиобленерго», «Чернігівобленерго») і «Київенерго» виключені з переліку підприємств, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави. Офіційно оголошено про приватизацію чотирьох теплогенеруючих компаній у першому півріччі 2011 р. Їх вартість оцінена у 9,5 млрд грн [161]. Ураховуючи перспективу приватизації зазначених об'єктів ПЕК шляхом використання панівних тінювих схем, важко сподіватися на зміцнення енергетичної безпеки держави.

Як уже підкреслювалося, це рішення Кабміну не узгоджується із Законом України «Про електроенергетику», ст. 6 якого зазначає, що «не підлягає приватизації майно, що забезпечує цілісність об'єднаної енергетичної системи України» [143].

Останнім часом на вітчизняному ринку виробництва й розподілу електроенергії поширюється принципово нова схема передачі підприємств, контрольний пакет акцій яких належить державі, у приватну власність. Механізм її полягає в тому, що спочатку купується буквально декілька акцій на користь підконтрольних осіб. Це не є проблемою, оскільки акції багатьох енергетичних компаній обертаються на фондовій біржі. Потім завдяки голосуванню представників НАК «Енергетична компанія України» нові міноритарії обираються до вищих органів управління енергетичних компаній.

Утім основна маса міноритаріїв у корпораціях, як правило, не бере участі в управлінні, відсторонена від розподілу прибутків, не має доступу до оперативної інформації. Саме наявність невдоволених міноритарних акціонерів разом із сумнівною приватизацією об'єктів створюють передумови для фінансових поглинань і силових захоплень (рейдерських захоплень), які в переважній більшості випадків мають ознаки організованої злочинності. Науковці вважають, що сьогодні в Україні під загрозою поглинання потенційно можуть бути передусім підприємства, що мають у своєму складі земельну частку та об'єкти нерухомості на балансі [162, с. 40]. Отже, рейдерство як потенційна загроза завжди існує в ПЕК. Основні проблеми, пов'язані з цим явищем, – це втрати для акціонерів, негативні наслідки репрофілювання або зупинки підприємств, які супроводжуються втраченою робочих місць і деформацією галузевої структури. Унаслідок рейдерських конфліктів погіршується інвестиційний клімат, порушуються принципи корпоративних відносин, а головне – руйнується віра

підприємств та інших членів суспільства у дієвість інститутів державної влади та у захищеність власності [162, с. 38].

Ураховуючи поширення тіньових тенденцій у приватизаційних процесах, важко сподіватися на захищеність об'єктів НАК «Нафтогаз України», про можливість часткової приватизації якої було заявлено на найвищому рівні. Нині активно обговорюються варіанти можливого публічного розміщення акцій газового монополіста України на фондовій біржі (цей процес позначають англійською аббревіатурою IPO). Підготовка до IPO була завершена до 2012 р. Причому всі варіанти IPO передбачають передачу частки акцій «Нафтогазу» за кордон (або на зберігання шляхом випуску глобальних депозитарних розписок, або у власність іноземного холдингу шляхом опосередкованого IPO). Однак спеціалісти зазначають, що така передача не зовсім узгоджується зі ст. 7 Закону України «Про трубопровідний транспорт», який забороняє будь-яке відчуження основних фондів і акцій «Нафтогазу» і його дочірніх структур (крім випадків, коли результатом таких дій є створення держпідприємств з 100 % державною власністю) [163].

Крім того, відчуження майна, що перебуває в державній власності (зокрема, шляхом передачі акцій «Нафтогазу» у власність іноземного холдингу для провадження опосередкованого IPO), вважається приватизацією і повинно відбуватись згідно із Законом України «Про приватизацію державного майна». При цьому ст. 5 цього Закону прямо забороняє приватизацію об'єктів, які мають загальнодержавне значення (забезпечують виконання державою своїх функцій, обороноздатність держави, її економічну незалежність, а також майно, що є матеріальною основою суверенітету України). До вказаних об'єктів безпосередньо належать, зокрема, магістральні нафто- і газопроводи та магістральний трубопровідний транспорт, а також підземні нафто- і газосховища [164].

До того ж закордонні аналітики вважають, що в наш час розміщення акцій «Нафтогазу» на зарубіжних біржах абсолютно нереалістичне. Компанія являє собою проблемний актив зі значним дисбалансом доходів і витрат. Її існування неможливе без постійних державних фінансових дотацій. Чистий збиток «Нафтогазу» за 2010 р., за офіційними даними, досяг 21,5 млрд грн, дефіцит фінансових ресурсів

складав 60 млрд грн, а сума боргових зобов'язань – 36 млрд грн [161].

Спрощення доступу до об'єктів ПЕК з перспективою їх тіньового використання демонструє вищезгаданий Закон України «Про засади функціонування ринку природного газу». До прийняття Закону будь-яка діяльність у газовій галузі (виробництво, транспортування, зберігання, розподіл і поставка газу), незалежно від її масштабів, підлягала ліцензуванню. Тепер Законом передбачено, що ліцензуванню підлягає господарська діяльність на ринку природного газу, в якій використовується природний газ в обсязі, що перевищує рівень, установлений ліцензійними умовами. Отже, діяльність із видобутку, транспортування, розподілу, зберігання і поставки природного газу в незначних обсягах може відбуватись без ліцензії НКРЕ. При цьому поняття «незначний обсяг» у Законі не уточнюється і віднесено на розсуд НКРЕ [165, с. 9].

Прорахунки організаційного характеру як на етапах розробки та складення програм і угод, так і на етапах прийняття управлінських рішень створюють проблеми для об'єктів ядерної енергетики. Державний концерн «Ядерне паливо» і компанія ТВЕЛ (Росія) узгодили проєкт засновницького договору щодо створення спільного україно-російського підприємства з виробництва в Україні ядерного палива за російськими технологіями. Але щоб цей завод вартістю кілька сотень мільйонів доларів не був збитковим, він повинен бути повністю завантажений вже у 2015 р., тобто з часу введення його в експлуатацію. А це неможливо в умовах довгострокового контракту з ВАТ «ТВЕЛ» на поставку російського палива до 2020 р. До того ж статутний фонд концерну поки що практично порожній. Щоб його сформувати і мати первинні кошти для виконання Державної цільової програми «Ядерне паливо України», потрібно залучити галузевий резерв уранового концентрату, цирконію та гафнію. А це вже стосується особистих і корпоративних інтересів багатьох «гравців» на ринку сировини для ядерного палива. Крім того, сама Державна програма, за свідченням аудиторів ГоловКРУ, не визначає, хто конкретно виконуватиме передбачені нею заходи та з яких саме інших небюджетних джерел надходитимуть кошти. А це 67 % її загального грошового забезпечення. Сумнівним є визначений у паспорті Державної про-

грами «Ядерне паливо України» обсяг залучення протягом 2012–2013 рр. 9,2 млрд грн з «інших джерел» (у тому числі коштів підприємств ядерної галузі), адже провідні підприємства цієї сфери перебувають у важкому фінансовому стані [166, с. 9].

Спеціалісти слушно вважають помилковим при утворенні НАК «Вугілля України» та державних підприємств «Донецька коксівна компанія» та «Донецька вугільна енергетична компанія» позбавлення шахт, які входять до їх складу, статусу юридичних осіб, а їх керівників – права самостійно розпоряджатись фінансовими ресурсами підприємств [148, с. 14]. Така структура підприємств вугільної промисловості фактично унеможливила визначення роботодавця, розмила обсяг його відповідальності і суттєво ускладнила можливість визначення його вини у скоєних протиправних діях. Тому щорічно виявляються численні порушення з боку службових осіб підприємств вугільної галузі. У 2010 р. за фактами розтрата і зловживання службовим становищем СБУ було порушено 23 кримінальні справи на об'єктах вугільної промисловості Донеччини. До бюджету повернено 15 млн грн [167, с. 4].

Недосконалість законодавства і методів правового регулювання доповнюється ще й безкарністю дій посадовців, що в умовах корупційності чиновницької сфери вже стало звичайним явищем. Аудитори Рахункової палати виявили, що отримані в кінці 2008 р. і на початку 2009 р. урядом України кредити від Всесвітнього банку і ЄБРР в розмірі 1 млрд грн так і не використовувалися за призначенням – на будівництво ліній електромереж. Більше того, близько 20 млн грн вже використані на обслуговування кредитів і на оплату «послуг іноземних консультантів». Натомість кошти, отримані за рахунок підвищення тарифів для внутрішніх споживачів, в подальшому використовувалися Міненерговугілля і їх головним розпорядником – ДП НЕК «Укренерго» – «безгосподарно і з численними порушеннями рішень самого Кабміну» [168, с. 3]. Тільки явних недоліків і нестиківок у використанні коштів «Укренерго» аудиторів виявили на суму 43,8 млн грн, або 46 % урядових асигнувань у цей період [168, с. 3].

За даними перевірки Держгірпромнагляду ВАТ «Укрнафта» встановлені факти руху вуглеводнів від свердловин до переробних заводів

поза офіційним обліком. На більшості перевірених свердловин видобуток нафти занижений. Лише у 15 випадках із 100 фіксується правдива цифра. За 2007–2009 рр. поза обліком пройшло 11 тис. т нафти вартістю 10 млн грн. Відхилення обсягів видобутку нафти від проєктів експлуатації зафіксовано на 85 % родовищ [165, с. 9]. Контроль за обліком покладено на самі структури «Укрнафти», які використовують застаріле контрольно-вимірвальне обладнання, а на деяких об'єктах його взагалі немає.

Інший спосіб розкрадання вуглеводнів – документальний їх пропуск через спільні підприємства. Сьогодні «Укрнафта» експлуатує 36 високоєфективних нафтових свердловин за договором про спільну діяльність. Разом з тим у нафтогазодобувних управліннях «Укрнафти» відсутні дані, скільки видобуто і реалізовано продукції під час сумісної діяльності і який технічний стан «спільних» свердловин [165, с. 9].

В Україні зафіксовано зростання нелегального видобутку вугілля. У той час, коли на шахтах Міненерговугілля видобуток скорочується, за інформацією Незалежної профспілки гірників України, приблизно на 6 тис. шахт-копанок 60 тис. нелегалів підіймають на-гора приблизно 5 млн т вугілля на рік [169, с. 2]. Тільки у 2010 р. працівники УБЕЗ України в Донецькій області ліквідували понад 210 нелегальних копанок. Вилучено 1400 т незаконно видобутого палива, 79 одиниць різноманітного обладнання та механізмів, а також 45 одиниць важкої спецтехніки. Порушено низку кримінальних справ, більшість з яких за ст. 240 КК України. За розглядом кримінальних справ у судах винесені рішення про накладання штрафів на загальну суму 225 тис. грн [170, с. 6]. Але такі покарання не зупиняють розкрадачів. За день з однієї копанки видобувають 5–20 т вугілля. У 2008 р. за 1 т палива бригада копачів отримувала по 100 грн, нині – 45–60 грн. Це вугілля продають на шахтні майданчики по 400–500 грн/т. Кожен день з однієї «нори» організатори знімають близько 10 тис. грн. А в одному ряду може бути до 40 копанок [169, с. 2]. Тому лише штрафами в розмірі 510–1700 грн цю діяльність припинити неможливо.

Кардинальне розв'язання проблеми можливе лише в разі застосування владних повноважень органами місцевого самоврядування із залученням правоохоронних органів. Адже згідно зі ст. 10 Кодексу України про надра обмеження незаконної діяльності підприємств,

установ, організацій і громадян у сфері гірничих відносин належить до компетенції міських та районних рад народних депутатів.

ПЕК України втрачає свої об'єкти також шляхом банкрутства. Показовим щодо цього є приклад ДП «Полтаванафтогазгеологія». З моменту створення НАК «Надра України», до складу якої увійшли науково-дослідний інститут і 13 геологорозвідувальних інститутів з усім своїм майном, прибуток ДП «Полтаванафтогазгеологія» за угодами про спільну діяльність став осідати на рахунках НАК «Надра України». У самому ДП він скоротився з 45 до 1–5 %. До того ж незабаром у ДП відібрали з порушенням законодавства 8 ліцензій на розвідані ними родовища нафти і газу і передали комерційним структурам (у тому числі й на розробку відомого Сахалінського родовища в Харківській області вартістю покладів 3 млрд дол.). 16 лютого 2009 р. було укладено договір купівлі-продажу № 25/10-02-93 про передачу права на використання додаткової геологічної інформації по Сахалінському родовищу комерційній структурі ЗАТ «Добувна компанія “Укрнафтобуріння”». У результаті фірма, не вклавши жодної гривні в геологорозвідувальні роботи, отримала ліцензію на промислову розробку 15 млрд куб. м газу. У свою чергу, ДП за два роки зазнало збитків по газу – 241 млн грн, по газовому конденсату – 957 тис. грн і не отримало прибутку на 600 млн грн [171, с. 5].

Щоб позбавити ДП законної ліцензії під виглядом погашення штучно створеної заборгованості, почали методично руйнувати виробничу базу підприємства. Через аукціон було продано всі труби (прямо в свердловинах) 24 діючих нафтогазових свердловин. Причому труби кожної із свердловин продавались за ціною 90–100 тис. грн, тоді як реальна вартість однієї свердловини складає майже 100 млн грн. Паралельно комісія з НАК «Надра України» прийняла рішення щодо списання 11 діючих бурових установок з балансу ДП «Полтаванафтогазгеологія» вартістю 100 млн грн кожна. Обладнання розбили на 650 позицій, списали і перетворили на металобрухт, визначивши загальну ціну в 3 млн грн [171, с. 5].

Недостатня захищеність господарсько-майнового комплексу і пов'язані з нею великі промислові втрати у сфері ПЕК є серйозною загрозою енергетичній безпеці держави. Причому рівень захищеності об'єктів ПЕК обернено пропорційний темпам зростання сприяючих умов відтворення злочинності в енергетичних галузях.

3.4. Соціальна незахищеність і матеріальна незабезпеченість працівників паливно-енергетичного комплексу та її вплив на мотивацію вчинення злочинів економічної спрямованості

Заходи держави щодо впровадження в Україні виваженої політики доходів зумовлені політичними та економічними чинниками. Зростання доходів населення сприяє збільшенню платоспроможності на внутрішньому ринку, це, у свою чергу, виступає вагомим стимулом до подальшого розвитку національного виробництва. Зростання матеріального добробуту населення та рівня його соціального захисту є критерієм демократичної спрямованості реформ, що проводяться в суспільстві. Загальна декларація прав людини зазначає, наприклад, у ст. 22, що кожна особа як член суспільства має право на соціальне забезпечення і здійснення необхідних для підтримки її гідності та вільного розвитку особистості прав в економічній, соціальній і культурній сферах як наслідок спільних зусиль і міжнародного співтовариства й відповідно до структури та ресурсів кожної держави [172, с. 13]. Важливими є також статті 23–25, які закріплюють за кожною людиною життєво необхідні для неї соціальні права. Так, ст. 25 закріплює право на достатній життєвий рівень, що включає їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, для підтримки здоров'я і добробуту людини, її сім'ї, право на забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, настання старості чи іншого випадку втрати засобів до існування з незалежних від неї обставин [173, с. 13–14]. У сфері соціального захисту та охорони праці в ПЕК створена необхідна законодавчо-правова база, існують джерела правового регулювання, а саме: закони України: «Про пенсійне забезпечення», «Про загальнообов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням», «Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві

та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», «Про страхові тарифи на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, які спричинили втрату працездатності», «Про охорону праці». Окрім цього чинними є постанови Кабінету Міністрів України щодо соціального захисту та охорони праці в ПЕК [174].

Зазначимо, що у Концепції енергетичної стратегії України наголошується на необхідності вдосконалення нормативно-правової бази та створення комплексу організаційно-правових засад розвитку і функціонування ПЕК на принципах поєднання ринкових відносин і державного управління, у тому числі регулювання, з метою забезпечення стабільного економічного, соціального розвитку, національної енергетичної безпеки України, а також урахування вимог часу щодо адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Утім дотепер не створена дієва система соціального захисту працівників галузі ПЕК, яка би враховувала специфіку його галузей при створенні низки правових, економічних та соціальних заходів [174, с. 102].

У працях І. Антипова, В. Коновалока, Ю. Левченко, В. Леня, Є. Марценка, О. Титаренко та інших науковців, які вивчали деякі аспекти протидії злочинності в паливно-енергетичній сфері, питання стану соціальної захищеності працівників фактично є лише поверхово означеними. Правове регулювання соціального захисту працівників галузі ПЕК досліджується українськими правниками фрагментарно, що зумовлено наявністю відповідної практики. До основних недоліків регулювання суспільних відносин у межах існуючого нормативно-правового поля щодо соціального захисту та охорони праці в ПЕК можна віднести:

- невідповідність чинного законодавства України конвенціям та рекомендаціям Міжнародної організації праці;
- законодавче обмеження умов добровільного пенсійного забезпечення підприємствами своїх працівників;
- непомірне навантаження нарахувань на фонд оплати праці і, як наслідок, недосконалу соціальну політику підприємств;
- високі тарифи на страхування від нещасних випадків на виробництві;
- відсутність механізмів рефінансування боргів за регресними виплатами;

- неефективність державного нагляду в галузі охорони праці;
- недостатнє використання превентивного потенціалу адміністративної та кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері охорони праці.

За умов радикальних економічних реформ та інтеграції України у світове співтовариство необхідне перетворення системи соціально-економічних відносин, зокрема в галузі ПЕК, яка належить до базового сектору економіки. На відміну від економіки, де створюються матеріальні засоби життя, у соціальній сфері відновлюється саме соціальне життя в різноманітних формах: речовій (гроші, товари, послуги), інституційній (організації та соціальні ролі людей), знаковій (інформація), біосоціальній тощо. Основними складовими соціальної сфери є: по-перше, весь комплекс професійної діяльності, тобто можливість працевлаштування, умови праці, оплата праці, гарантії життєдіяльності; по-друге, реальна участь в управлінні виробництвом на підприємствах різних форм власності; по-третє, можливість навчання, підвищення кваліфікації і, як наслідок, посадове (професійне) просування із покращенням матеріального стану; по-четверте, побутові умови життя, організація дозвілля, відпочинку, доступність культурних благ та послуг.

Соціальна захищеність – це вельми складне поняття, яке складається з певних норм соціального забезпечення, що існують у державі, а саме: медичне забезпечення, пенсійне забезпечення, допомога з безробіття, а також гідна заробітна плата, можливість професійного зростання та вільного розвитку особистості. Зауважимо, що умови праці у галузі ПЕК мають свої специфічні особливості. Більшість виробничих процесів та операцій так чи інакше пов'язані із природним середовищем, хімічними та шкідливими речовинами, вагомим є кліматично-погодний фактор. Так, колегія Міністерства енергетики та вугільної промисловості України, розглядаючи стан промислової безпеки та охорони праці на підприємствах паливно-енергетичного комплексу, констатувала, що не відповідає вимогам нормативних актів забезпеченість працюючих засобами індивідуального захисту, що виявлено перевітками Держінспекції з експлуатації електричних станцій і мереж (Запорізький та Дніпропетровський МЕМ Дніпровської ЕС та інші підрозділи ДП НЕК «Укренерго»). Незважаючи на те,

що у 2011 р. підприємствами проведено атестацію 24 тис. робочих місць, на що витрачено 765 тис. грн (у 2010 р. – 1,9 млн грн), на сьогодні діють застарілі типові переліки робіт зі шкідливими і важкими та особливо важкими умовами праці, що не враховують негативні чинники, присутні на виробництві. А якщо зважити на низький або недостатній рівень механізації виробничих процесів, значну частку фізично важких робіт, то зрозуміло і рівень задоволеності працею робітниками галузі, і проблему плинності кадрів. За таких умов питання повернення заробітній платі функції мотиваційного чинника в стимулюванні до високопродуктивної праці залишається відкритим.

Одним із критеріїв соціальної захищеності є охорона здоров'я в галузі ПЕК, гарантії життєдіяльності, запобігання нещасним випадкам і профзахворюванням на виробництві, а також медичне обслуговування працівників галузей та членів їх родин. Безперечно, ці питання є важливими, тому вони систематично вивчаються та заслуховуються на нарадах і колегіях Міністерства енергетики та вугільної промисловості України. Але відсутність у ПЕК ефективної медицини праці вкрай негативно впливає на стан здоров'я працівників. Так, станом на червень 2011 р. більше ніж на 400 підприємствах галузі функціонувало всього 15 медчастин і 276 медпунктів. На підприємствах електроенергетики та нафтогазового комплексу на одного медпрацівника припадає майже 600 працівників підприємств, що унеможливорює надання належної медичної допомоги та забезпечення якісного обслуговування. У 2011 р. на підприємствах ПЕК унаслідок серцево-судинної недостатності померло 18 працівників, переважно віком від 20 до 50 років, хоча, за висновками медичних комісій, вони не мали протипоказань для виконання робіт, що свідчить про поверховість медичних оглядів, їх неповноту та викликає справедливе нарікання на якість медичного обслуговування. Недостатньо уваги приділяється профілактиці захворювань та оздоровленню працівників. На колегії Міністерства енергетики та вугільної промисловості України зазначалося, що із 46 санаторно-оздоровчих установ електроенергетики та нафтогазової галузі 12 взагалі тривалий час не працюють. Не мають власних оздоровниць такі підприємства, як: АЕК «Київенерго», ВАТ: «Вінницяобленерго», «Кіровоградобленерго», «Львівобленерго», «Полтаваобленерго», «Прикарпаттяобленерго»,

«Чернівціобленерго», «Сумиобленерго», «Херсонобленерго», «Чернігівобленерго», АЕС «Київобленерго», «Рівнеенерго», ТОВ «Східенерго».

Відсутність ефективної системи медицини праці та оздоровлення не сприяє зниженню рівня професійної захворюваності, що є високим. Лише за 2011 р. виявлено та встановлено профзахворювання у 36 працівників [172].

Суттєвим показником соціальної захищеності працівників є комплекс заходів щодо запобігання виробничому травматизму, навчання персоналу правилам особистої і колективної безпеки, створення безпечних і нешкідливих умов праці, оскільки в галузі ПЕК стабільно спостерігається виробничий травматизм. Так, у першому півріччі 2011 р. на підприємствах ПЕК (за винятком вугільної промисловості) сталося 70 нещасних випадків із працівниками на виробництві (за той же час у 2010 р. – 69), з них 5 випадків – зі смертельними наслідками (2010 р. – 7 випадків), в електроенергетиці – 34 (2010 р. – 49 випадків), у нафтогазовому комплексі – 31 (2010 р. – 15 випадків), в атомно-промисловому комплексі – 5 (2010 р. – 5 випадків). Найбільше серед енергетичних компаній таких випадків (19 з 34) на підприємствах, пакети акцій яких передані до статутного фонду НАК «Енергетична компанія України» (11 з 19). У 5 відкритих акціонерних товариствах: «Запоріжжяобленерго», «Центренерго», «Донецькобленерго», «Тернопільобленерго», «Харківобленерго» допущено 2 і більше нещасних випадків.

Згідно зі статистичними відомостями Міністерства енергетики та вугільної промисловості України, суттєво погіршилася ситуація на підприємствах нафтогазової галузі, де виробничий травматизм збільшився вдвічі (з 15 випадків до 31). Усього від нещасних випадків у цій галузі за перше півріччя 2011 р. постраждало 79 працівників (за перше півріччя у 2010 р. – 73), у тому числі 5 – смертельно (2010 р. – 7). За факторами травмування найбільше падінь з висоти – 10 осіб (1 – смертельно), ДТП – 9 (1). Майже удвічі зменшилось постраждалих від уражень електричним струмом (3/1). Травмування працівників (10 осіб / 1 – смертельно) при виконанні робіт на висоті стались через їх падіння з електроопір, автовишок та інших підйимальних устаткувань (ВАТ «Центренерго», ВАТ «Запоріжжяобленерго», ВАТ «Полта-

ваобленерго», ДП Схід ГЗК, ДК «Укрнафта», ВАТ «Донецькміськгаз», Запорізька АЕС). Причини виробничого травматизму різноманітні – незастосування засобів індивідуального захисту, порушення правил виконання робіт на висоті, формальне ставлення керівництва щодо безпеки праці, порушення технологічної дисципліни. Окремі нещасні випадки сталися через неналежний контроль відповідальних за виконання робіт керівників, а саме у ВАТ «Запоріжжяобленерго» та ВАТ «Прикарпаттяобленерго». Розглядаючи питання травматизму, колегія Міністерства енергетики та вугільної промисловості України, яка відбулася 24.06.2010 р., звернула увагу на те, що серед смертельно травмованих працівників у енергетичних компаніях були оперативні працівники з достатнім досвідом і кваліфікацією. Через власну особисту необережність під час пересування (18 осіб), неправомірні дії сторонніх осіб (8), укуси тварин (6) та за інших обставин отримали травми 51 працівник галузі ПЕК. Погодимось з думкою фахівців, що одним із чинників високого рівня виробничого травматизму є неналежне фінансування суб'єктами господарювання заходів з охорони праці, оскільки тільки половина підприємств виконує вимоги закону. Наприклад, за відомостями Міністерства енергетики та вугільної промисловості України у 18 з 35 енергетичних компаній не дотримуються обсяги відрахувань на зазначені цілі у розмірі не менше 0,5 % від суми реалізованої продукції.

Важливою складовою системи управління охорони праці є навчання працівників. У ПЕК відсутня система безперервної ступеневої підготовки фахівців, немає єдиного порядку відбору абітурієнтів для цільового навчання, не налагоджено співпрацю з навчальними закладами щодо організації та проведення виробничої практики студентів та їх працевлаштування. Лише окремі підприємства атомно-промислового комплексу на підставі угод, наприклад ДП «НАЕК «Енергоатом»» із Севастопольським національним університетом ядерної промисловості, забезпечують підготовку та добір молодих спеціалістів. У сфері управління Міненерговугілля близько 100 підприємств чисельністю менше за 1 тис. осіб, керівники, спеціалісти служб охорони праці та члени комісій з перевірки знань яких зобов'язані проходити навчання у галузевих навчальних центрах. Однак сьогодні міністерство не має власного галузевого навчального

центру, окремі працівники взагалі не охоплені навчанням. За таких умов персонал навчається у різних навчальних закладах, за різними навчальними програмами, на що витрачаються значні суми коштів.

Отже, за умов проведення економічних реформ та інтеграції України у світове співтовариство необхідне творче перетворення всієї системи соціально-економічних відносин, зокрема в галузі паливно-енергетичного комплексу, який належить до найвпливовішого сектору промисловості держави. Особливої уваги потребує соціальна сфера, оскільки розбудова основ ринкового господарства не гарантує розв'язання суспільних чи виробничих суперечностей, реальну участь у управлінні виробництвом працівників на підприємствах різних форм власності та вирішення питань соціальної захищеності. Негаразди у соціальній сфері країни ускладнюють вирішення питань соціального захисту працівників галузі ПЕК, а ситуація, що склалась у галузі щодо охорони здоров'я працівників та їх соціального захисту, потребує докорінних змін у ставленні самих керівників до збереження життя і здоров'я працівників, створення безпечних і нешкідливих умов праці, відпочинку та оздоровлення, забезпечення відповідальності за недотримання вимог охорони праці, правил особистої і колективної безпеки.

При установленні меж заробітної платні мають ураховуватися комплекс умов праці, кваліфікаційний рівень працівника (службовця), можливість професійного й посадового просування, оскільки заробітна платня забезпечує право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його родини. На відміну від європейських країн, де оплата праці є не єдиним засобом заробітку, оскільки велику частину грошових доходів населення займають доходи від власності, цінних паперів тощо, в Україні заробітна платня є єдиним джерелом доходу більшості населення. За результатами фінансово-господарської діяльності підприємств ПЕК середньомісячна заробітна плата має тенденцію до зростання: в електроенергетичній галузі у 2009 р. – 2848 грн, у 2010 р. – 3072 грн, у 2011 р. – 3826 грн; в атомно-промисловому комплексі відповідно у 2009 р. – 4409 грн, у 2010 р. – 5310 грн, у 2011 р. – 5687 грн; у нафтогазовому комплексі у 2009 р. – 2966 грн, у 2010 р. – 3310 грн, у 2011 р. – 4565 грн; у вугільній промисловості у 2011р. – 4385 грн. Разом із тим, за даними статистичного спостереження, заборгованість з виплати заробітної плати за 2009 р. дорівнює

881,3 тис. грн, за 2010 р. становить 6637 тис. грн, за одинадцять місяців 2011 р. по галузях: в електроенергетичній галузі – 1965 тис. грн, в атомно-промисловому комплексі відповідно 2633 тис. грн, у нафтогазовому комплексі 1023,8 тис. грн, у вугільній промисловості 33 431,3 тис. грн. Причиною тому є низька платіжна дисципліна споживачів, лише за 2010 р. рівень оплати, наприклад, за природний газ усіх категорій споживачів складає 80,7 % [175].

Отже, заборгованість з виплати заробітної плати призводить до посилення розбіжностей між номінальною та реальною заробітною платою, також треба враховувати сплески інфляції, що знецінюють доходи працівників та обмежують можливість задоволення їхніх потреб. Узагалі під потребами для нормальної життєдіяльності людини розуміються такі, що забезпечують необхідні умови життя. Якщо тривалий час людина не може задовольнити свої базові потреби та бажання або задовольняє їх частково, може виникнути стан фрустрації, тобто людина відчуває занепокоєння, розпач, психічне напруження, тривогу, страхи, пов'язані з переживанням реальної або уявної небезпеки своєї життєдіяльності. На думку вчених Ю. М. Варія, Я. І. Гілінського, Г. В. Ложкіна, такий стан найчастіше викликає економічну депривацію. Економічна депривація полягає у реальній відсутності матеріальних засобів чи їх обмеженні для нормальної чи уявної життєдіяльності людини [176, с. 40]. Економічну депривацію з позицій психології можна поділити на: базову, нормативну і відносну. Базова економічна депривація полягає у відсутності або обмеженні можливості задоволення базових потреб (їжа, тепло, гігієна тіла) внаслідок відсутності певного набору продуктів харчування, одягу, житла, побутових умов та ін. Нормативна економічна депривація – це відсутність або обмеження можливості задоволення потреб у належній освіті, медицині, технічних і транспортних засобах та ін. Відносна економічна депривація виявляється у неможливості задоволення матеріальних потреб, які вимагає і на які претендує людина або в силу свого соціального статусу, або внаслідок порівняння себе з іншими, більш успішними членами суспільства. Дослідження фахівців свідчать, що економічна депривація насамперед виявляється у відсутності або недостатній кількості:

- матеріальних засобів, необхідних для нормального харчування;
- матеріальних засобів, необхідних для придбання одягу, у тому числі за модою;

- матеріальних засобів для забезпечення гідних житлових умов;
- матеріальних засобів для забезпечення побуту;
- матеріальних засобів, необхідних для засвоєння творів літератури і мистецтва, духовної культури;
- матеріальних засобів, необхідних для отримання освіти, необхідної для людини постіндустріального суспільства;
- матеріальних засобів, необхідних для відпочинку, відновлення фізичного здоров'я, лікування;
- технічних матеріальних засобів, необхідних для людини сучасного суспільства (комп'ютера, телевізора, телефону, холодильника та ін.);
- можливості заробити гроші за умов обмеженості робочих місць;
- суб'єктивного відчуття задоволення матеріальних потреб.

У психологічному плані економічна депривація насамперед залишає свій «слід» в індивідуальній свідомості людини (свідомості та самосвідомості). Насамперед ідеться про економічну свідомість, під якою слід розуміти здатність людини до рефлексії економічної сфери, адекватного відображення економічних процесів і станів у державі, організації (підприємстві, установі, закладі) та в особистому житті, до їх оцінювання й визначення ставлення до них. Економічна самосвідомість виявляється у здатності людини усвідомити свої матеріальні потреби, своє економічне становище, свої місце і роль в економічних відносинах [177, с. 25–26]. Економічна депривація, діючи через самосвідомість, у частини, особливо молодих людей, які ще не мають кваліфікації, чи безробітних, формує занижену самооцінку особистості, що негативно впливає на їхню активність і спрямованість, а також на оцінку своїх позитивних і негативних якостей. Унаслідок економічної депривації особа ставиться до себе, як до особистості, слабкої за характером, наділяє себе слабкою волею, низькими здібностями тощо. Якщо депривація є довготривалою, то така психопрограма закріплюється у підсвідомості [174, с. 201–306].

Погодимось з думкою Ю. М. Варія, що внаслідок впливу економічної депривації часто формується девіантна поведінка, яка серед іншого виявляється у вживанні алкоголю, агресії, вчиненні злочинів та ін. Делінквентна поведінка внаслідок впливу економічної депривації виражається у крадіжках з місця роботи, у тому числі грабежах і вбивствах з метою заволодіння матеріальними цінностями, вимаган-

ні, розповсюдженні наркотиків, контрабанді, шахрайстві, хабарництві, розбійних нападах тощо [177, с. 27]. Корисливі мотиви, котрі спонукають до такої поведінки, можна поділити на особистісні (реалізація конкретних індивідуальних потреб), егоїстичні (задоволення власних потреб за рахунок інших). Переживання економічної депривації є вагомим чинником, який може впливати на бажання людини добитися гідного соціального захисту. Економічна депривація викликає в особистості поганий настрій, тривогу, психічне напруження, страх, незадоволення, розпач та інші почуття й емоції. Тривога в людини виникає внаслідок тривалої наявності незадоволених економічних потреб. У будь-якої людини є вищі та нижчі потреби, що спираються на інстинктивну природу і розміщуються в ієрархічному порядку: фізіологічне благополуччя, безпека, соціальна залежність, повага і самоактуалізація. За думкою А. Маслоу, мотиви поведінки особистості визначаються потребами декількох рівнів, адже природа насичення потреб різноманітна. Якщо тривалий час не задовольняються або задовольняються частково базові потреби, то у зв'язку з цим виникає стан гострого занепокоєння, оскільки це пов'язується із загрозою для життя. На основі цього в людини виникають страхи, пов'язані з переживанням нею реальної або уявної небезпеки для здоров'я, життя тощо. Зростає психічне напруження, накопичується негативний психоенергетичний потенціал. При тривалій економічній депривації (2–7 років) може виникнути фрустрація – людина визначає для себе реальну або уявну перешкоду на шляху забезпечення економічних потреб. Незадоволена потреба є виток пошукової активності: ведеться пошук предмета, спроможного задовольнити потребу. Отже, бажання задовольнити навіть мінімально необхідні життєві потреби може стати стимулом для вчинення злочину. Зауважимо, що за результатами проведеного дослідження домінантною мотивацією у масиві досліджуваних, незважаючи на різноманіття злочинних корисливих спонукань, є споживацька. Таким чином, матеріальна незабезпеченість, тобто реальна відсутність матеріальних засобів чи їх обмеження для нормальної чи уявної життєдіяльності людини, може виступати одним із мотиваторів злочинної поведінки працівників галузей паливно-енергетичного комплексу країни.

3.5. Недоліки державного управління паливно-енергетичною сферою, що детермінують злочинність

Посилення прямого і непрямого впливу держави на економічні процеси є визначальною рисою сучасного забезпечення економічного зростання на інноваційно-інвестиційній основі. За таких умов особливого значення набуває досконалість форм і методів державного регулювання, які далеко не завжди бувають адекватними визначеній меті.

Недостатня ефективність економічної політики держави гостро відчувається у найбільш вразливих галузях і сферах економіки, до яких належить ПЕК. Недоліки і прорахунки державного управління об'єктами ПЕК фахівці пов'язують як із загальними проблемами трансформаційного періоду, так і з впливом суб'єктивних чинників [178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187]. Разом із тим, на наш погляд, потребують більш детального аналізу першопричини тривалих негативів у сфері управління ПЕК, які в сучасний період характеризуються розширеним відтворенням і стають детермінантами тінізації і криміналізації ПЕК.

Урядове регулювання ПЕК відбувається за такими напрямками [188, с. 223]:

– інституційне забезпечення ринку енергоносіїв. Воно передбачає контроль уряду за діяльністю правових інституцій, що сприяють роботі ринкового механізму, керування фінансовими потоками, забезпечення дотримання законодавства про ринкову конкуренцію, яка має за мету запобігання нечесним методам ведення бізнесу (шахрайству) і виникненню монополій або регламентування їх діяльності;

– регулювання розвитку державних інститутів, узгодження інтересів виробників енергоресурсів і держави. Ураховуючи, що діяльність підприємств ПЕК відбувається в макроекономічному просторі, а продукція ПЕК має ознаки суспільних благ, ринкове саморегулювання енергетичної сфери не може бути самодостатнім. Ринок неспроможний самостійно задовольняти потреби у цих суспільних благах. Необхідність активного державного втручання в сучасних

умовах зумовлюється також неспроможністю ринку розв'язувати проблему вимірювання та компенсації зовнішніх екстерналій (втрати від ринкових трансакцій, що відображені в цінах); недосконалістю інформації, що обумовлює значні втрати та ризики учасників трансакцій; циклічною формою відновлювального процесу в ринковій системі (кризи, спади виробництва, безробіття, інфляція);

– регулювання соціальних питань ПЕК. Проблеми соціального захисту доповнюються подальшим посиленням антропогенного навантаження на навколишнє середовище, погіршенням і без того несприятливої економічної ситуації внаслідок високої ресурсо- і енергомісткості виробництва. Значної уваги потребують старопромислові регіони (особливо Донбас) щодо вирішення питань реструктуризації галузей, безробіття, соціальної інфраструктури тощо.

На жаль, розрив між цілями і завданнями, з одного боку, і конкретними заходами – з другого, є головною ознакою сучасного регулювання галузей ПЕК. Спеціалісти вбачають основну причину цього стану в тому, що переважна частина програмних завдань, як правило, знеособлена і не має конкретних суб'єктів – як відповідальних за реалізацію в особі органів влади, так і заінтересованих у реалізації в особі суб'єктів господарювання [153, с. 54].

Це накладає свій відбиток і на особливості формування і реалізації державної програми управління ПЕК, серед яких вчені виділяють насамперед [135, с. 10]:

– істотне відставання від вимог часу процесу визначення стратегічних орієнтирів для розвитку ПЕК, пріоритетів у досягненні й підтриманні конкурентоспроможності як у контексті внутрішньої соціально-економічної стратегії, так і в площині геоекономічних і геополітичних інтересів держави;

– неадекватність застосування і реалізації державного управління ПЕК новим інституційним умовам, серед яких – динамічні зміни у структурі власності, поява нових центрів економічної влади, що приймають рішення, керуючись власними інтересами, що, як правило, не збігаються із суспільними;

– незавершеність системних інституційних і ринкових перетворень як необхідних передумов для ефективного функціонування і динамічного розвитку ПЕК (вони стосуються структури й захисту

прав власності, механізмів державного регулювання, економічної інфраструктури тощо);

– серйозні суперечності між окремими галузями ПЕК та виробництвами, а також пов'язані з ними міжгалузева конкуренція та гостре суперництво у законодавчому полі та владних структурах;

– збереження суперечностей між загальнонаціональними, регіональними та локально-груповими інтересами у ПЕК, відсутність ефективних і суспільно «прозорих» форм взаємодії бізнесу, держави й суспільства, а також – як наслідок – вирішальний вплив політичного контексту та лобіювання на ухвалення рішень щодо розробки і реалізації промислової стратегії;

– відсутність єдиної суспільно-політичної платформи та політико-економічної волі щодо дій з реформування енергетичного сектору економіки, збереження високого рівня ідейно-концептуального протистояння при вирішенні принципових питань – приватизації (наприклад, великих промислових об'єктів або стратегічних підприємств), залучення іноземних інвестицій, визначення вектора і глибини економічної інтеграції тощо;

– неконтрольованість державою внаслідок системної кризи державного управління деяких факторів, які істотно впливають на процеси та результати діяльності галузей ПЕК в Україні, причому не тільки зовнішніх (що певною мірою є об'єктивним), а й внутрішніх.

Дослідники звертають увагу на неефективне використання державних коштів у галузях ПЕК. Аналіз структури державних видатків на економічну діяльність, а також обсягу і структури державних інвестицій в основний капітал показує, що ПЕК за деякими пріоритетами економічної політики держави спускається з першого місця (2001 р.) на друге (2004 р.) і сьогодні перебуває на сьомому. Більша частина бюджетних коштів (66–80 %), що виділяються на підтримку ПЕК, потрапляє у вугільну галузь [185, с. 28]. Вуглевидобуток фінансується державою постійно, хоча частка бюджетних витрат на нього має тенденцію до зниження. Крім того, прямі бюджетні видатки заповнюються непрямими формами їх фінансування (податкові пільги, неплатежі до бюджету і державних соціальних фондів, списання та реструктуризація боргів, надання державних кредитів, державні гарантії по іноземних кредитах тощо).

Натомість саме ця галузь має у своєму активі найбільшу кількість нормативних актів з регулювання її діяльності, які передбачають реалізацію не тільки відповідних галузевих програм, проведення економічних експериментів, а й надання численних пільг, списання заборгованості, у томі числі перед бюджетом, визнання особливої престижності праці її працівників з подальшим наданням соціальних пільг тощо. Це є результатом потужного галузевого лобізму, ренто-орієнтованої поведінки владних структур [118, с. 42].

Тому не випадково постійно змінювалася організаційна структура управління галуззю. Функції Мінвуглепрому передавалися Мінпаливенерго; шахти як технічні одиниці об'єднувалися в шахтоуправління або ж виводилися з їх складу; створювалися холдингові компанії, котрі потім ставали державними підприємствами, і т. д. Широко застосовувалася практика позбавлення господарської самостійності шахт із подальшою їх грабіжницькою приватизацією.

Структурна перебудова галузі, розпочата ще у 1996 р., по суті звелася лише до ліквідації глибоко збиткових, безперспективних шахт, де собівартість видобутку в 2–4 і більше разів є вищою за ціну реалізації вугілля. На таку «реструктуризацію» витрачаються чималі кошти, і цьому процесу немає краю внаслідок розпорошення, а нерідко, і значних розкрадань бюджетних грошей. Із переданих під закриття 137 шахт мають бути ліквідовані на теперішній час 133, але з державного реєстру виключено лише 27.

Рахункова палата неодноразово наголошувала на фактах привласнення і нецільового використання бюджетних коштів. Строки ліквідації шахт постійно переносяться, а кошторисна вартість проектів вже зросла до 1,5 млрд грн. Подальше затягування строків призведе до зростання витрат бюджету ще на 3,7 млрд грн [167, с. 4]. Складається враження, що «реструктуризація» затягується штучно, щоб зберегти доступ до бюджетних коштів.

Протягом 10 років велися пошуки дієвого варіанта державної підтримки збиткових шахт. У серпні 2003 р. Кабінет Міністрів України затвердив порядок надання держпідтримки вугледобуваючим підприємствам за рахунок коштів держбюджету на часткове покриття витрат на собівартість продукції і на будівництво та технічне переобладнання підприємств з вугледобутку. Ці кошти повинні були використовуватися для зменшення собівартості і підвищення продуктивності праці.

Порядок держпідтримки постійно змінювався, але основний принцип – розподіл коштів на часткове покриття витрат за собівартістю пропорційно збиткам шахт – зберігався. Це абсолютно не стимулює пошук резервів, підтримує намагання зберегти збитковість, щоб мати право на держпідтримку, і, звісно, не сприяє покращенню показників галузі. Часто кошти використовують на інші цілі: погашення боргів по зарплаті, на оплату кредитів, використаної електроенергії тощо. До того ж держпідтримка на технічне переозброєння залежить і від масштабів галузевого лобізму.

У ПЕК України досі на законодавчому рівні не врегульовано формування цін на вугілля, а підзаконні акти, як зазначалося в рішенні РНБО (травень 2008 р.), часто лише погіршують ситуацію [189].

У травні 2008 р. Кабінет Міністрів України схвалив чергову «Концепцію реформування вугільної промисловості», яка теж базується на принципах раніше прийнятих програм. У ній акцентується увага на проблемі приватизації шахт [158], здійснити яку поки що неможливо головним чином через відсутність законодавчого вирішення проблемних питань, пов'язаних із передачею збиткових шахт у приватну власність. Більш-менш рентабельні шахти були приватизовані ще в часи перших «хвиль» приватизації.

Фахівці вказують на негативні наслідки державної підтримки вугільної промисловості на сучасному етапі:

– державні кошти спрямовуються переважно не на розвиток галузі, а на забезпечення її поточної діяльності, а також на вирішення проблем без усунення причин їх виникнення. До того ж безмежність і безстроковість державної фінансової підтримки не спонукають до вирішення власних базових проблем. Це дозволяє нерентабельним підприємствам не банкрутувати, а рентабельним – не опікуватися проблемами підвищення ефективності виробництва;

– дотації на покриття збитків вуглевидобувних підприємств, на часткове покриття собівартості вугілля не стимулюють їх на поліпшення господарських і фінансових показників своєї діяльності;

– відсутність ефективного контролю за використанням державних коштів призводить до їх нецільового використання і розкрадання [190, с. 28].

Недосконалість державного управління яскраво проявляється і в інших галузях ПЕК. Так, незважаючи на те, що підприємства, які ви-

робляють, транспортують і постачають теплову енергію для населення, отримують імпортований газ за ціною, значно нижчою за закупівельної, тарифи на теплову енергію, які встановлюються місцевими органами влади в більшості регіонів, не покривають навіть вартість природного газу в загальній собівартості виробництва теплової енергії і відповідно не забезпечують джерел для розрахунків за нього. При цьому підприємства ПЕК повинні своєчасно виплачувати заробітну плату, утримувати виробничі об'єкти і виконувати поточні податкові зобов'язання.

В останній час проблема компенсації різниці в тарифах так і не була вирішена у повному обсязі, що не дає можливості підприємствам, які виробляють, транспортують і постачають теплову енергію, розраховуватися за природний газ.

Подібна ситуація склалася і у підприємств газопостачання і газифікації. У них також є значна заборгованість за природний газ унаслідок неефективності тарифної політики і несвоечасного і неповного фінансування відповідних компенсацій, що фактично позбавило ці підприємства можливості повністю розраховуватися.

До того ж зазначені підприємства для своїх виробничо-технологічних потреб використовують імпортований природний газ, ціна на який постійно зростає, а тарифи на послуги з постачання і транспортування природного газу, які встановлює НКРЕ, не покривають витрат на його придбання і переглядаються несвоечасно, що призводить до зростання заборгованості.

Крім того, обл- і горгази зазнають значних збитків унаслідок втрат певних обсягів газу при його постачанні споживачам, оскільки отримують від останніх плату відповідно до показників лічильників, а розраховуватися по договорах повинні за весь обсяг придбаного для споживачів газу.

Аналізуючи причини виникнення боргів в електроенергетичній галузі, фахівці зазначають [190, с. 4], що основна їх частина виникла в період структурної перебудови економіки держави, коли облэнерго виконували свої зобов'язання з постачання електроенергії без належної і своєчасної оплати. Більш того, тарифи, що встановлювала НКРЕ, не покривали повністю фактичні витрати на виробництво, постачання і передачу електроенергії. Потрібно враховувати й існування пільгових споживачів, які передбачені законодавством і по яких

з боку держави не були встановлені джерела фінансування. Були допущені прорахунки і в подальшому регулюванні електроенергетичної галузі. Так, оподаткування наднормативних витрат електроенергії без урахування особливостей виробничого процесу поставок і вимог податкового законодавства щодо формування витрат на основі наявних первинних документів призвело до штучного збільшення оподаткування електропостачальних компаній на суму близько 1 млрд грн. Це зумовило неможливість своєчасної виплати зарплати робітникам, скорочення персоналу, погіршення технічного стану електромереж, неможливість їх належної експлуатації, зниження надійності електрозабезпечення споживачів і навіть загрозу його припинення.

Таким чином, борги підприємств ПЕК склалися як унаслідок недобросовісного виконання ними своїх договірних зобов'язань (у першу чергу перед населенням), так і в результаті недосконалості тарифної і податкової політики держави.

Оскільки, на думку спеціалістів, у нинішніх умовах недоречно для погашення цих боргів збільшувати тарифи або вводити цільові надбавки до тарифів (зросте ціна на енергоносії для кінцевих споживачів, у тому числі і для підприємств, що фінансуються з держбюджету), було прийнято рішення про списання заборгованості підприємств ПЕК перед бюджетом на суму понад 24 млрд грн відповідно з прийнятими 12 травня 2011 р. Верховною Радою законами «Про деякі питання заборгованості за спожитий природний газ і електричну енергію» № 3319-VI і «Про внесення змін в Податковий кодекс України щодо питань оподаткування природного газу і електричної енергії» № 3320-VI.

Більшість аналітиків сходиться на думці, що ці закони не вирішують проблем заборгованості у ПЕК. Тимчасова нормалізація діяльності основних господарських суб'єктів енергетичної сфери водночас означає абсолютне зменшення надходжень у державний та місцевий бюджет. Закони також не містять чітко визначених сум заборгованості, що пропонується списати у форматі конкретних податків та зборів. До того ж виникає загроза того, що впровадження механізму списання податкової заборгованості буде стимулювати суб'єктів господарювання до невиконання своїх зобов'язань, послаблення договірної і платіжної дисципліни в ПЕК. При цьому відповідно до ч. 2 ст. 25

Господарського кодексу України органам державної влади забороняється приймати акти або вчиняти дії, які визначають або ставлять у нерівне становище окремі категорії суб'єктів господарювання.

Зазначені закони не повністю узгоджені з чинними, раніше прийнятими, що зберігають чинність. Ще 25.06.2005 р. був прийнятий Закон «Про заходи, спрямовані на забезпечення постійного функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу», який визначив спеціальну процедуру погашення заборгованості підприємствами ПЕК, строк дії якої не перевищував дев'яти місяців. Ураховуючи об'єктивні обставини практичної реалізації такої процедури, її дія неодноразово пролонговувалася відповідними законами у 2006–2011 рр. і залишається до 01.01.2013 р. У цьому зв'язку прийняття нових окремих законів з питань погашення заборгованості підприємств ПЕК виглядає недостатньо коректним у правовій площині.

Неможливість реалізації в ПЕК позитивних структурних змін вчені пов'язують також із впливом на галузь політичних чинників і політичної кон'юнктури. Непримиренна політична боротьба за здобуття влади в наступному політичному циклі, що підтримується конкуруючими бізнес-угрупованнями, кардинальні розбіжності у погляді політиків на економічну модель країни зумовлюють постійну невизначеність перспектив ПЕК. Відсутність компромісів у політичних опонентів призводить до того, що прихід нової владної команди супроводжується прямим скасуванням або призупиненням виконання значної кількості рішень, ухвалених попередниками, у тому числі й тих, що визначали формування поточної та перспективної ситуації в ПЕК [153, с. 55].

Порушення регулятивних функцій управління ПЕК, що зумовили хибну політику проведення реформ, стали головною детермінантою криміналізації цієї сфери і поширення економічної злочинності.

По-перше, реформи, що мали забезпечити системну трансформацію ПЕК, по суті не були системними. Інструментальні перетворення і заходи щодо фінансово-економічної стабілізації проводились без відповідної структурної перебудови галузей ПЕК, спрямованої на економічне зростання, при забезпеченні стабільності виробництва, інвестицій і соціальної сфери.

По-друге, була неправильно оцінена здатність ПЕК до самоорганізації, у зв'язку з чим швидкими темпами здійснювалося скорочення обсягів державного регулювання.

По-третє, не була продумана система фінансових структур, що мала забезпечити фінансування ПЕК в умовах транзиції.

По-четверте, були прорахунки при проведенні приватизації. З одного боку, проводилась фактично безоплатна передача держмайна в руки нових власників, а з другого – самоусунення держави від відповідальності за подальшу долю приватизованих об'єктів.

По-п'яте, домінуючою установою в поведінці господарюючих суб'єктів стало негайне і масштабне збагачення, часто незаконним шляхом, що заблокувало довгострокові інвестиції, структурну перебудову й економічне зростання.

Невід'ємною функцією державного управління у паливно-енергетичній сфері є контроль, який включає в себе систему спостереження за ходом процесів у об'єктах управління, сукупність методів порівняння величин параметру, що контролюється, із заданою програмою, систему заходів з виявлення відхилень при досягненні поставленої мети, а також визначення місця, часу, причин і характеру допущених помилок у роботі.

Спеціалісти поділяють державні органи, що здійснюють контроль на об'єктах ПЕК, на дві групи. До першої групи відносять митні і податкові структури, органи прокуратури, Антимонопольного комітету, Рахункову палату України, Контрольно-ревізійне управління, установи Пенсійного фонду та Фонду соціального страхування; до другої – державні органи, які опосередковано здійснюють контрольні функції в межах своєї компетенції: органи Міністерства фінансів, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, Нацбанку України, Міністерства енергетики та вугільної промисловості, Фонду державного майна України, Державного казначейства України, місцевих органів виконавчої влади та деякі інші органи, які мають контрольно-наглядові функції.

Незважаючи на численні заходи податкового, фінансового та інших видів державного контролю в ПЕК, якими встановлюються факти багатомільйонних фінансових порушень, незаконного витрачання, недостачі і розкрадання бюджетних коштів та матеріальних

цінностей і за результатами яких матеріали перевірок передаються до правоохоронних органів для відшкодування завданих збитків, притягуються до дисциплінарної і матеріальної відповідальності, а також звільняються із займаних посад посадові особи, – у цілому державний контроль у ПЕК не можна вважати ефективним.

Працівники контролюючих органів часто не володіють важливою інформацією щодо діяльності ключових галузей і об'єктів ПЕК України, які повинні забезпечувати енергетичну безпеку країни. Так, наприклад, жоден із контролюючих органів не знає достеменно, скільки Україна платить Росії за тимчасове зберігання та переробку відпрацьованого ядерного палива з вітчизняних АЕС. За відсутності офіційних даних спеціалісти на початку 2000-х рр. наводили приблизну цифру в 100–120 млн дол. З трибуни парламенту наприкінці 2011 р. заступник міністра енергетики та вугільної промисловості зазначив лише, що вартість послуг російських спеціалізованих підприємств щодо зберігання та переробки відпрацьованого ядерного палива має стійку тенденцію до зростання щороку і за останні 10 років зросла майже вчетверо. А в пояснювальній записці до проекту Закону України «Про поводження з відпрацьованим ядерним паливом» (лютий 2012 р.) за підписом вже іншого керівника того ж міністерства фігурує інша цифра: «У період з 2001 по 2011 рр. вартість цих послуг зросла майже у 3,4 рази» [191, с. 8].

До того ж, за свідченням директора Інституту ядерних досліджень академіка І. Вишневського, усі продукти переробки відпрацьованого палива з АЕС України росіяни залишають собі [191, с. 8]. Виникають питання: ураховується їх вартість (за світовими цінами) у тарифах на постачання Україні свіжого ядерного палива чи закладається в ціну на вивезення, зберігання, переробку відпрацьованого палива? З приводу цього посадовці НАК «Енергоатом України» посилаються на існування відповідного контракту з грифом «таємно» або суворой конфіденційності. Така непрозорість у звичайних комерційних справах наводить на думку: а чи не завуальовано в таких документах чийсь персональні чи корпоративні інтереси? На ці запитання контролюючі органи відповіді не дають.

Натомість повз їх увагу проходять резонансні факти контрабанди, корупції, обладок за тіншовими схемами на багатомільярдні суми. Достатньо згадати списання Верховною Радою боргів ПЕК напри-

кінці 2011 р. без обов'язкового витратного списку в сумі 8,5 млрд грн. У тому ж році були організовані аукціони з продажу скрапленого газу за зниженими «державними» цінами окремо вибраним компаніям, які потім реалізовували його на вільному ринку, маючи щомісячну маржу у 240 млн грн і сумарний річний дохід у 2,5 млрд грн. Приписи Анти-монопольного комітету були проігноровані без будь-яких наслідків. Сюди можна додати відому закупівлю в 2011 р. двох бурових установок за 800 млн дол. при ціні максимум 500 млн дол., контрабанду бензину через Феодосійський порт на суму понад 1 млрд грн та багато інших фактів [192, с. 4].

Неефективність державного контролю у ПЕК пояснюється насамперед недооцінкою його ролі в системі державного управління взагалі. Навіть у нормативних актах щодо регулювання діяльності об'єктів ПЕК і відносин у цій сфері далеко не завжди міститься розділ чи навіть стаття стосовно контролю за здійсненням викладених заходів. У кращому випадку про контроль згадується дуже загально і формально. Лише в окремих законах в останній час з'явилися позитивні зрушення в цьому плані. Так, у Законі України «Про особливості приватизації вугледобувних підприємств» ст. 15 не тільки визначає контрольні заходи, а й вказує порядок їх здійснення [193, с. 12]. Якщо така новація стане тенденцією, то це дає деяку впевненість у подальших змінах на краще у сфері державного контролю у ПЕК.

Деякі фахівці слушно, на наш погляд, виділяють і досліджують енергетичний аудит як один із спеціальних видів контрольної діяльності у ПЕК з метою підвищення її ефективності. Пропонується навіть сформувати спеціальний орган з енергетичного аудиту та чітко визначити його місце в загальній структурі ПЕК України [194, с. 11].

3.6. Недосконалий механізм протидії злочинності у паливно-енергетичній сфері

Існування та розвиток паливно-енергетичної сфери в нашій країні неможливий без створення надійного механізму протидії злочинності у цій сфері господарювання. Недосконалий механізм протидії злочинності з боку контролюючих інстанцій та органів кримінальної

юстиції призводить до тінізації економічних відносин у ній, подальшої криміналізації та існування значної кількості вчинених злочинів у цій сфері.

У нашій країні створена розгалужена система контролюючих органів, які повинні чітко виявляти всі факти протиправної діяльності, ухвалюючи відповідні документи. Згідно із законодавством України до системи державних правоохоронних органів, які беруть участь у протидії злочинності, входять:

- спеціальні державні органи, які в межах покладених на них повноважень безпосередньо здійснюють протидію злочинності;
- державні органи, які беруть участь або здійснюють певні функції щодо протидії злочинності в межах виконання покладених на них інших основних функцій.

Відповідно до нормативно-правових актів основними напрямками протидії злочинності з боку правоохоронних органів є:

- виявлення злочинів, проведення оперативно-розшукових заходів, здійснення дослідчої перевірки матеріалів щодо фактів порушення чинного законодавства з подальшим проведенням по них досудового розслідування кримінальних справ із притягненням винних до відповідальності;
- аналіз та відстеження криміногенних процесів у державі, виявлення та усунення або нейтралізація негативних явищ і процесів, що породжують злочинність чи сприяють їй;
- організаційне, матеріально-технічне, кадрове, інформаційно-аналітичне забезпечення системи боротьби зі злочинністю.

До суб'єктів запобіжної діяльності належать державні органи, службові особи, громадські організації, соціальні групи, окремі громадяни, наділені відповідною компетенцією, правами і обов'язками, діяльність яких відповідно до чинного законодавства спрямована на розроблення і реалізацію заходів, пов'язаних з випередженням, виявленням, обмеженням і усуненням криміногенних явищ та процесів, що породжують злочини. До них належать:

- а) органи, що керують системою спеціально-криміногенного запобігання злочинам, визначають основні напрями, завдання, форми запобіжної діяльності (політику протидії злочинності), планують, спрямовують, координують і контролюють її (органи державної вла-

ди та управління; органи місцевого самоврядування; виконавчо-розпорядчі органи; інформаційні органи, які постачають необхідні статистичні дані суб'єктам профілактики);

б) державні органи, які здійснюють спеціальне запобігання злочинам у силу свого статусу, і ця діяльність віднесена до основних їх завдань і функцій (МВС, СБУ, прокуратура, суд, контролюючі органи);

в) органи та організації, діяльність яких опосередковано впливає на запобіжні процеси; органи загального і господарського управління; навчальні, медичні, культурно-виховні установи, для яких спеціальне запобігання не є однією з функцій діяльності;

г) представники громадськості, які беруть участь у діяльності органів, що здійснюють спеціальне попередження: трудові колективи, сім'я, громадяни.

В основу такого поділу суб'єктів запобігання злочинності покладено функціональну ознаку. Можливі й інші класифікації суб'єктів. Наприклад, суб'єкти, які:

а) розробляють кримінологічну політику держави, здійснюють управління у сфері запобігання злочинності, аналітичне забезпечення попереджувальної діяльності;

б) виявляють криміногенні чинники, вживають заходів щодо їх усунення і захисту соціальних цінностей;

в) виконують запобіжні функції в рамках господарської, виховної чи іншої суспільної діяльності;

г) неформально реалізують свій громадський обов'язок.

Серед суб'єктів спеціального кримінологічного запобігання злочинності важливе місце займають місцеві органи влади та їх виконавчо-розпорядні органи, які уповноважені здійснювати організаційно-управлінські функції із запобігання злочинності, організувати і координувати роботу суб'єктів запобігання злочинності, контролювати виконання ухвалених рішень на підвідомчій території. З метою посилення протидії злочинності вони можуть утворювати як постійні, так і тимчасові органи. Активну роль у запобіганні злочинам відіграють різні громадські організації, трудові колективи, службові особи, окремі громадяни (товариство захисту прав споживачів, екологічний рух та ін.).

Окремі громадяни реалізують профілактичні заходи як у рамках виконання певних громадських обов'язків (виховання дітей) і суспільного доручення (партійного, профспілкового), так і в порядку особистої ініціативи, протидіють різним злочинам, сигналізують компетентним органам про криміногенні явища та криміногенних осіб.

Навіть у самій паливно-енергетичній сфері ще 31.01.2007 р. наказом № 36 було затверджено Положення про комісію Міністерства палива та енергетики України з питань запобігання корупційним діянням та План заходів запобігання корупційним діянням у центральному апараті Мінпаливенерго. Хоч як не дивно, але за всі роки діяльності цієї комісії не було виявлено жодного факту існування корупції. Хоча на сторінках електронного сайта, створеного цим міністерством, робиться вигляд, що щось робиться в цьому напрямі. Так, на виконання доручення Кабінету Міністрів України від 31.10.2007 р. № 44855/1/1/-07 до листа Секретаріату Президента України від 23.10.2007 р. № 02-02/2243 щодо заходів, які вживаються з виконання антикорупційного законодавства, Міністерство палива та енергетики України повідомляє, що на офіційному веб-сайті Мінпаливенерго запроваджено рубрику «Запобігання проявам корупції», де здійснюється робота з оновлення інформації щодо антикорупційної діяльності з метою посилення відомчого контролю за додержанням принципів прозорості та відкритості діяльності органів виконавчої влади. Мінпаливенерго щомісячно надає інформацію Міністерству юстиції України про виконання рекомендацій GRECO, наданих Україні за результатами спільних першого та другого раундів оцінювання на 32-му пленарному засіданні. Питання додержання антикорупційного законодавства перебувають у Мінпаливенерго на постійному контролі, створено антикорупційний портал і всі дані наочно свідчать, що ніякої корупції в Міністерстві палива та вугільної промисловості не існує [195].

Реалізація всіх напрямів діяльності у сфері протидії злочинності потребує здійснення комплексу заходів щодо організаційно-функціональної перебудови створеної за радянських часів системи правоохоронних органів у напрямі більшої централізації і спеціалізації діяльності, а також значного покращання умов матеріально-технічного забезпечення їх функціонування. А це потребує карди-

нального реформування всієї системи правоохоронних органів [196, с. 88–91]. Хоча попри бюджетний дефіцит видатки на утримання силовиків щороку зростають ледь не на половину [197, с. 32].

Сучасну, далеко не оптимальну систему правоохоронних органів не можна вважати задовільною, оскільки вона недостатньо ефективно виконує покладені на неї обов'язки в умовах формування нового типу економічних відносин. У правоохоронних органах утворено різноманітні підрозділи, діяльність яких спрямована на протидію окремим видам злочинів, але вони, на жаль, неспроможні зупинити їх неухильне зростання. Це обумовлено не тільки політичними та організаційно-управлінськими факторами, а й недостатнім рівнем координації у діяльності підрозділів щодо боротьби з окремими видами злочинів, недостатньою матеріальною базою, відсутністю чіткого нормативного регулювання оперативної діяльності, конкуренцією між різноманітними підрозділами, службами, які належать до різних відомств. Постійно слід мати на увазі, що інтереси забезпечення економічної безпеки країни потребують надійного забезпечення координації всієї діяльності, спрямованої на організацію протидії злочинності. Як підкреслюють фахівці, нагальною є проблема перерозподілу і чіткого розмежування функцій та повноважень правоохоронних органів, а також створення механізму координації їх діяльності відповідно до визначеної компетенції. До того ж необхідно вести мову не тільки про координацію між правоохоронними органами, але і про координацію останніх з державними контрольними органами [198]. Окремі форми такої координації вже мають місце. Наприклад, 28 листопада 2006 р. підписано спільний наказ Державного комітету фінансового моніторингу України, Державної податкової адміністрації України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України за № 240/718/1158/755, який зареєстрований у Міністерстві юстиції України 15 грудня 2006 р. за № 1312/13186, яким передбачено механізми взаємодії правоохоронних органів та Держфінмоніторингу, у тому числі під час розгляду узагальнених матеріалів щодо підозрілих фінансових операцій та отримання інформації про їх опрацювання, та розслідування кримінальних справ відповідної категорії. Водночас Держфінмоніторингом України щоквартально проводиться звірка з правоохоронними органами даних щодо

стану розгляду узагальнених матеріалів, за результатами якої складаються акти звірок. Така взаємодія є необхідною через те, що схеми легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, становлять складний багатоланковий механізм, у якому задіяні сотні суб'єктів і проводяться тисячі найрізноманітніших операцій, які на перший погляд між собою не пов'язані. Це і операції зі зняття готівки, купівлі цінних паперів, розрахунки з нерезидентами з офшорних зон/юрисдикцій, фіктивні зовнішньоекономічні операції та незаконне відшкодування ПДВ з бюджету, фальсифікація документів, створення фіктивних фірм тощо [199].

Незважаючи на всі коливання динаміки злочинності, особливо у сфері економіки, які обумовлюються кардинальними соціально-економічними, політичними і правовими змінами в умовах соціальних перетворень, безперечно простежується тенденція до її збільшення як за абсолютними показниками і темпами зростання, так і відносно чисельності населення. Фактично криміногенна ситуація продовжує погіршуватися. І якщо вона не знаходить свого адекватного відтворення у статистичних показниках, то це обумовлено тією обставиною, що останніми роками відбулися суттєва декриміналізація, лібералізація покарання і правозастосовної практики. Слід указати також на неповне охоплення органами кримінальної юстиції всього масиву правопорушень. Через органи правопорядку проходить менше третини злочинів, передбачених чинним КК України. Необхідно зазначити і високий рівень латентності та корупції у правоохоронних і судових органах. Істотно змінити цю картину відображення показників кількості зареєстрованих злочинів повинен новий Кримінальний процесуальний кодекс, який набере чинності з листопада 2012 р.

Деякі західні кримінологи вважають, що сучасні тенденції зростання злочинності у світі – це свого роду плата за свободу і демократію. При цьому стверджується, що низький рівень злочинності, який був характерним для соціалістичних країн, обумовлений головним чином тотальною системою державного контролю й ідеологічного впливу. Указується на непропорційно високу чисельність у цих країнах, на відміну від Заходу, поліцейського апарату і низьку чисельність суддівського корпусу як атрибуту демократії.

Питання протидії злочинності турбують громадян навіть більшою мірою, ніж інші умови соціально-економічного характеру. Так, за даними Інституту соціології, при опитуванні громадян України в 2011 р. 42,0 % із них найбільш турбує зростання злочинності [200, с. 47]. Установлення основ правопорядку і законності, гарантування належних умов безпечної життєдіяльності суспільства і його громадян – це виключна прерогатива і найперший, найважливіший обов'язок держави. Вона не має права ухилятися від їх реалізації і перекидати на плечі інших інституцій суспільства вирішення цих завдань, не ризикуючи встати на шлях ліквідації державності.

У країні систематично розробляються і приймаються програми профілактики правопорушень. Жодна із цих програм боротьби (профілактики злочинності) не була виконана, оскільки не було належного фінансового і матеріального забезпечення, контролю. Крім того, і самим правоохоронним органам було завдано нищівного удару внаслідок їх недофінансування, слабкого ресурсного забезпечення і некомпетентного реформування.

Водночас за ці роки в Україні була зруйнована система взаємодії правоохоронних органів, перестали функціонувати багаторівневі структури вертикальних і горизонтальних зв'язків, керування якими здійснювали виконавчі органи влади в центрі і на місцях. Унаслідок цього діяльність державних органів стала мати виключно випадковий і формальний характер. Негативній трансформації підверглися контрольні-координаційні структури, які відстежували кримінальні процеси і розбудовували узгоджену систему їх стримування.

Однак, мабуть, найбільш дорогу ціну суспільство заплатило у зв'язку з новим демонтажем системи профілактики злочинності, згоранням багатомільйонного руху громадськості за зміцнення правопорядку і законності в країні. Утративши ці структурні компоненти і не створивши нічого нового, держава фактично неймовірно послабила свій профілактичний потенціал і провела ніби смугу відчуження між офіційною владою, правоохоронною системою та населенням. І, мабуть, однією з основних причин участі населення у так званій «майданній революції» було сподівання на реальні зміни у сфері протидії злочинності та корупції. Цю тезу підтверджує і той факт, що одним із гасел її було: «Бандити мають сидіти в тюрмі». Але,

як з'ясувалося у подальшому, ніяких ефективних заходів у сфері протидії злочинності нова влада не започаткувала. Більш того, питання економічної злочинності і корупції набуло політичного характеру, а проблема їх запобігання – виключно кримінально-правового. Запобігання злочинності та корупції так і не стало складовою частиною завдань реформування суспільства. Ідеологічне кліше «верховенства права» взагалі підірвало ідею попередження злочинності як одного з основних напрямів діяльності держави.

Навряд чи слід особливо доводити, що ефективна протидія злочинності має бути всеохоплюючою, заснованою на широкій підтримці громадянського суспільства.

На жаль, за ці роки держава не мала єдиної взаємозв'язаної концепції реформування судової і правоохоронної системи України. Розпочата реформа судових органів і постійна реорганізація в органах внутрішніх справ, прокуратури, служби безпеки, контролюючих органах носили непослідовний і спонтанний характер. Передусім це торкнулося органів досудового слідства і оперативних служб, органів прокуратури. Проблема запобігання злочинності навіть не ставилася у ході такого реформування.

Якщо навіть повністю абстрагуватися від української ментальності, яка не вважає за сором красти у держави, та своєрідності євразійських традицій і культури, однаково не можна відійти від головної труднощі – мінімізації злочинних проявів у сфері економіки, подолання негативних правоохоронних стереотипів поведінки.

Оптимізація моделювання правоохоронної системи у ракурсі запобіжної діяльності має величезне значення для реалізації кримінологічної політики держави, визначення стратегії і тактики протидії злочинності взагалі та окремим її видам, особливо економічній.

Слід зауважити, що злочинність у паливно-енергетичній сфері має корисливий характер і майнову спрямованість. Важливим чинником, що пояснює стійку тенденцію до зниження рівня злочинності в паливно-енергетичній сфері, є неповний облік злочинів, які вчиняються на об'єктах даної сфери. Усі галузі паливно-енергетичної сфери уражені злочинними виявами, найбільше уражена енергетична галузь. При цьому необхідно враховувати вкрай низьку фінансову дисципліну споживачів електроенергії. З метою зменшення заборго-

ваності державна інспекція з енергетичного нагляду за режимами споживання електричної енергії вдається до примусового відключення боржників. Однак у багатьох випадках це призводить до зворотного ефекту. При цьому слід звернути увагу на те, що налічується 20 нормативних актів, які регламентують діяльність Держенергонагляду України. Незважаючи на ці нормативні акти, заборгованість за спожиту електроенергію щороку лише зростає. Основними боржниками з оплати за спожиту теплову та електричну енергію залишаються підприємства Держжитлокомунгоспу (46,2 % від загального обсягу боргу), вугільної промисловості (15,6 %), хімічної та металургійної промисловості (8,3 %). Заборгованість споживачів за отриману електричну енергію за 2011 р. збільшилась на 1923,8 млн грн, або на 19,8 %, і станом на 01.01.2012 р. становила 11 654,9 млн грн [201].

Існуюча система реєстрації заяв та повідомлень громадян у системі органів МВС призводить до того, що цей орган зацікавлений у кількості зареєстрованих повідомлень. Пояснюється це тим, що вже при реєстрації або відмові в цій реєстрації працівники органів внутрішніх справ можуть у подальшому маніпулювати з відсотком розкриття злочинів. Реєстрація ж цих заяв і повідомлень не у повному обсязі викривляє загальну картину стану злочинності в країні. Зараз органи внутрішніх справ одночасно реєструють заяви та повідомлення громадян, реєструють порушені кримінальні справи, їх розслідують, звітують про розкриття злочинів, тому вони не можуть бути зацікавлені в об'єктивності інформації, а зацікавлені лише в одному – щоб інформація була вигідна для керівництва. Органи МВС завжди зацікавлені у викривленні реальних фактів під впливом якого завгодно зовнішнього фактора (стимулу). Оцінка ефективності діяльності правоохоронних органів до цих пір базується на кримінальній статистиці. Усі заяви, включаючи і чинного керівника МВС України, про те, що відсоток розкриття злочинів не є основним показником діяльності того чи іншого органу, – стереотип, що потребує осмислення. На практиці у кожному органі проводиться боротьба за підвищення цього показника.

З метою підвищення достовірності кримінальної статистики були запропоновані зміни функцій щодо реєстрації злочинів, передача їх із системи МВС до органів Державного комітету статистики [202, с. 79].

На сучасному етапі це питання знову піднімається, тому що статистичні дані щодо злочинності і результатів протидії їй є найважливішою і найбільш використовуваною емпіричною базою як для науки, так і для практики. І необхідність оптимізації діяльності правоохоронних органів актуалізує вимогу щодо роз'єднання процесів управління правоохоронною діяльністю і процесів формування статистичної звітності. Зараз ці функції об'єднані в системі органів МВС, що і призводить до тих негараздів, які відбуваються на практиці: виведення реєстрації злочинів із системи органів МВС дасть змогу цим органам не займатися функцією, яка не властива цим органам. У паливно-енергетичній сфері (особливо у вугільній промисловості) склалася парадоксальна ситуація, за даними статистичного обліку, «копанок» не існує зовсім і всі факти загибелі в них працюючих не реєструються; не існує чіткого встановлення кількості працюючих шахт (чітко відомо, що у державній власності залишилося 100 шахт) і 160 шахт перебувають на стадії закриття або вже закриті [132].

Здійснюючи нагляд за додержанням законів органами, що ведуть боротьбу зі злочинністю, прокуратурою вживалися протягом 2009 р. принципові заходи щодо скасування незаконних постанов, притягнення винних працівників до дисциплінарної та кримінальної відповідальності. Так, у 2009 р. було виявлено та поставлено на облік раніше не зареєстрованих 18 926 злочинів (проти 18 940 за 2008 р.), з них унаслідок скасування 18 291 (+0,9 %) постанови про відмову в порушенні кримінальної справи з одночасним порушенням. У 2009 р. у 3869 (-12,1 %) кримінальних справах скасовано постанови про їх порушення (у справах, що перебували в провадженні: слідчих прокуратури – 190, слідчих МВС – 2502, органів дізнання МВС – 891, податкової міліції – 171, Служби безпеки – 39, митних органів – 14, прикордонної служби – 13, органів дізнання МО – 43, органів дізнання МНС – 6) [203]. Це ще раз наочно свідчить, що виведення реєстрації злочинів із системи органів МВС дасть змогу цим органам не займатися функцією, яка не притаманна їм.

Крім того, потрібно враховувати, що ще існує значна частина кримінальних справ, які припиняються на стадії досудового слідства з різних підстав. На базі даних офіційної статистичної звітності цю кількість справ установити неможливо. Ця обставина порушує ос-

новний конституційний принцип рівності всіх громадян країни перед законом. У зв'язку із цим положенням у законодавчому порядку зараз обмежено право органів дізнання і досудового слідства припиняти з не реабілітуючих підстав порушені кримінальні справи. Органи досудового слідства можуть припиняти порушені кримінальні справи тільки за відсутністю події чи складу злочину в діях підозрюваних осіб. В інших випадках право припиняти порушені кримінальні справи надано судовим органам. Кількість скасованих постанов про закриття кримінальних справ становить 6214 в 2009 р. (зменшення на -13,4 % порівняно з 2008 р.) (слідчим прокуратури – 355, слідчим МВС – 5357, органом дізнання МВС – 328, слідчим податкової міліції – 133, Службою безпеки – 35, митними органами – 2, органами дізнання МО – 4). Скасовано 63 664 (+4,6 %) постанови про зупинення досудового слідства та дізнання (слідчим прокуратури – 912, слідчим МВС – 46 504, органом дізнання МВС – 15 697, слідчим податкової міліції – 365, Службою безпеки – 154, прикордонною службою – 30, органом дізнання МО – 2). Протягом 2009 р. прокурорами виявлено та поставлено на облік понад 18 тис. прихованих від обліку злочинів, понад 17 тис. з них – з одночасним скасуванням незаконних постанов про відмову в порушенні кримінальних справ. За результатами розслідування вже понад 5 тис. (5093) порушених кримінальних справ направлено до суду, а отже, особи, які вчинили злочини, встановлені, права потерпілих поновлено [203].

Як підкреслюють фахівці, сьогодні можна констатувати, що в складних умовах переходу до ринкової економіки нашої державі так і не вдалося забезпечити формування дієвої правоохоронної системи та правосуддя. Перманентні несистемні зміни у правоохоронній системі та системі правосуддя більше були спрямовані на те, щоб підпорядкувати правоохоронну систему та правосуддя інтересам правлячої політичної еліти [198]. Тому зараз усі вважають, що введення в дію нового КПК України в листопаді 2012 р. повинно істотно покращити ситуацію в країні.

Поки що реального механізму протидії злочинності у країні не існує, особливо це стосується паливно-енергетичної сфери. Суспільство може розраховувати на ефективну протидію злочинності лише тоді, коли в державі діють ефективна правоохоронна система і незалежна судова система.

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

4.1. Забезпечення енергетичної безпеки України як стратегічний напрям антикримінальної політики держави у паливно-енергетичній сфері

Організаційно-управлінські відносини в ПЕК, що виникають у процесі здійснення діяльності його суб'єктами та пов'язані з виконанням конкретних функцій відповідними державними органами, формуються сьогодні в умовах тотальної криміналізації економіки і політики. Тінізація енергетичного сектору, поширення в ньому економічної злочинності і корупції стають найважливішими дестабілізуючими чинниками в цій сфері і реальною загрозою енергетичній безпеці держави. Відповідно декриміналізація ПЕК має своєю основою забезпечення і зміцнення енергетичної безпеки як складової національної економічної безпеки.

Система енергетичної безпеки країни охоплює комплекс економіко-правових відносин щодо підтримки належного рівня захищеності суб'єктів економіки в ПЕК; протидії, запобіганню та усуненню наявних чи потенційних загроз у цій сфері. Головним знаряддям створення надійної протидії загрозам енергетичній безпеці, наповнення функції безпеки потенціалом захисту виступає розвиток регулятивної інфраструктури системи енергетичної безпеки. Регулятивна інфраструктура, узятя у взаємодії її функціональних елементів, утворює механізм забезпечення енергетичної безпеки [120, с. 65]. Головним призначенням його, на думку експертів Світового банку, є забезпечення стабільного виробництва і використання енергоресурсів за розумними цінами з метою сприяння економічному зростанню, вирішенню соціальних питань та безпосередньому поліпшенню якості життя населення шляхом розширення доступу всіх суб'єктів еконо-

міки до сучасних послуг у сфері енергетики [204, с. 8]. Зазначений механізм повинен підтримувати стан готовності ПЕК країни до максимального надійного, технічно безпечного, екологічно прийняттого, економічно ефективного та обґрунтовано достатнього енергозабезпечення держави й населення, а також гарантованого забезпечення можливості керівництва держави формувати та здійснювати політику захисту національних інтересів у ПЕК без зовнішнього і внутрішнього тиску [14, с. 32].

Питання забезпечення енергетичної безпеки набуло пріоритетності з перших років незалежності України. У сфері правового регулювання ПЕК у цьому плані особливу роль відіграв Указ Президента України Л. Кучми від 08.12.1994 р. «Про Національну комісію з питань регулювання електроенергетики (НКРЕ)», який започаткував формування єдиного регулятора на ринку електроенергії. З часом його компетенція (встановлення цін, тарифів на енергоресурси та послуги) поширилася на інші сегменти ПЕК. А згідно з Указом Президента від 04.04.1995 р. «Про структурну перебудову в електроенергетичному комплексі України» вітчизняна електроенергетика була реструктурована за функціональною ознакою замість територіальної. 16.10.1997 р. Президентом Л. Кучмою був підписаний Закон «Про електроенергетику», який визначив правові, економічні й організаційні основи діяльності в цій сфері. Електроенергія визначена як товар. Почав роботу Оптовий ринок електроенергії. Пізніше були визначені як товар нафта і газ згідно із Законом «Про нафту і газ» від 12.07.2001 р.

Нарешті, у березні 2006 р. Кабмін затвердив Енергетичну стратегію України на період до 2030 р. Експерти назвали цей документ першою справжньою спробою комплексного аналізу і прогнозу розвитку енергогалузі, і 01.02.2011 р. Україна приєдналася до Договору про Енергетичне співтовариство. Цим фактом наша держава офіційно визнала готовність запровадити на внутрішньому енергоринку європейські норми і правила.

Для функціонування підприємств ядерної галузі ключовим став Закон «Про використання ядерної енергії і радіаційної безпеки» від 08.02.1995 р. У наступному році згідно з постановою Кабміну № 1268 була створена НАЕК «Енергоатом» шляхом об'єднання п'яти атомних електростанцій у вигляді відокремлених підрозділів в єдине унітарне держпідприємство.

Знаковою подією в ПЕК стало створення 25.02.1998 р. НАК «Нафтогаз України». Об'єднання головних учасників ринків нафти та газу в одну монопольну структуру під неофіційним керівництвом Президента країни заклало початок для сучасної структури і схеми управління нафтогазовим ринком (вирішальні питання – у «ручному режимі»).

З метою диверсифікації зовнішніх джерел постачання енергоносіїв, збереження та ефективного використання імпортованих енергоресурсів, корпоратизації міжнародних енергетичних зв'язків держава активно розвиває зовнішній аспект енергетичної безпеки. Ще у 1994 р. створено російсько-українське СП «Укртатнафта» – перший проект з входженням російського нафтового капіталу в українську нафтопереробку. Пізніше, у 1999 р. «Лукойл» приватизує Одеський НПЗ, «Група Альянс» – Херсонський НПЗ, а в 2000 р. ТНК переможе в конкурсі з продажу Лисичанського АТ «ЛіНОС». Але міждержавні стосунки не завжди давали лише позитивні результати. Так, у результаті передачі в 1996 р. російській компанії «Транснафтопродукт» майнових прав та трубопроводів «Самара – Західний напрям» і «Грозний – Трудова – Лисичанськ», що проходять територією України, більшість трубопроводного обладнання було знищено, а решта втратила споживачів, які були вимушені переорієнтуватися на більш коштовний залізничний транспорт. У 1998 р. Фонд держмайна затвердив завідомо невідповідні умови конкурсу з приватизації ПО «Лисичанськнафтооргсинтез» («ЛіНОС»). У результаті перший негативний наслідок – цільова приватизація під заздальгідь відомого покупця унеможливила залучення до торгів європейських компаній – кредиторів підприємства (Total Mark Rich Co AG та ін.). Другий негатив – успішний досвід сумнівної приватизації «ЛіНОСа» дав владі модель для наступних аналогічних схем приватизації Херсонського і Одеського НПЗ під одного заздальгідь відомого покупця.

Кращих результатів очікували і від введення в експлуатацію нафтопроводу «Одеса – Броди» у травні 2002 р. Замість реалізації основної ідеї проекту – диверсифікації поставок нафти в Україну і транзиту каспійської нафти в Європу йому відвели роль розмінної монети у великій політичній грі. У 2003 р. Україна надала право користування нафтопроводом Росії, оператором маршруту стала компанія ТНК,

яка пролобіювала проект за сприяння керівництва НАК «Нафтогаз України», і нафта потекла з півночі на південь. За проектним напрямом нафтопровід запрацював лише у 2010 р., коли «Білоруська нафтова компанія» почала поставки азербайджанської і венесуельської нафти на Мозирський НПЗ. Подальша доля магістралі непрозора: поставки в Білорусь можуть припинитися після викупу білоруських НПЗ Росією, а інший потенційний партнер – Польща – не має поки що активного наміру витратитися на добудову українського нафтопроводу до своїх НПЗ.

Задля розвитку і модернізації газотранспортної системи (ГТС) України 10.06.2002 р. у Санкт-Петербурзі була підписана Спільна заява президентів України, Росії і канцлера ФРН про створення тристороннього консорціуму. Однак ця ідея так і не була втілена в життя. Натомість російська сторона трансформувала її у вимогу об'єднати активи «Нафтогазу України» і «Газпрому» (що означає, по суті, поглинання НАК російською газовою монополією).

23.03.2009 р. Уряд України, Єврокомісія, Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) та Світовий банк підписали спільну декларацію за результатами міжнародної донорської конференції відносно модернізації української ГТС (Брюссельська конференція). Кабмін України зобов'язався забезпечити у відповідності до міжнародних фінансових стандартів і практики прозорості позичальника, визначеного замовником виконання модернізації ГТС. Передбачалось також проведення системних реформ газового сектору. Але досі ця декларація так і залишається нереалізованою. У цьому плані показовим є прийняття 08.07.2010 р. Закону «Про засади функціонування ринку природного газу», який частково передбачає лібералізацію газового ринку України, як того вимагають євростандарти і зобов'язання України, зафіксовані в Брюссельській декларації. Але поки що цей Закон залишається «декларацією про наміри».

Особливо гостро в плані забезпечення енергетичної безпеки постають проблеми функціонування НАК «Нафтогаз України», яка об'єднує найбільші нафтогазодобувні підприємства країни, є монополістом по транзиту і зберіганню природного газу в підземних сховищах, а також по транспортуванню нафти трубопровідною системою територією України.

НАК «Нафтогаз України» виконує триєдину функцію – видобуток, транспортування і реалізацію вуглеводневої сировини через свої дочірні компанії – «Укргазвидобуток», «Чорноморнафтогаз», «Укртрансгаз», «Укртранснафта», «Газ України». У цьому холдингу концентруються і віддзеркалюються всі проблеми енергетичної безпеки країни. Видобуток нафти добувними підприємствами НАК в 2010 р. скоротився на 11,4 % (на 309,7 тис. т) порівняно з 2009 р. – до 2 млн 568,9 тис. т. Видобуток газу за той же період скоротився на 5,3 % (на 1 млрд 127,5 млн куб. м) – до 18 млрд 207,5 млн куб. м. Чистий збиток НАК у 2010 р. становив 21 млрд 431,345 млн грн. У 2009 р. він був приблизно на тому ж рівні – 22,701 млрд грн. З цього приводу цікаво подивитися на структуру собівартості газу. Так, наприклад, у «Чорноморнафтогазу» відрахування на геологорозвідувальні роботи становлять у структурі собівартості 3,8 %, а «інші витрати» – 45,62 %. В «Укргазвидобутку» відрахування на геологорозвідувальні роботи в 2010 р. відсутні, а «інші витрати» становили 36,7 % [205, с. 2]. Якщо до половини витрат ховається за статтею «інші витрати», то цілком зрозуміло, що вона є джерелом для так званих «відкатів» і надприбутків певного кола осіб, і, таким чином, завищення вартості природного газу власного видобутку починається вже на стадії самого видобутку.

Такий стан речей пояснюється також і тим, що не забезпечується своєчасний перегляд параметрів стандартів відповідно до рівня науково-технічного розвитку, які є основою для здійснення державної експертизи та контролю у сфері енергозбереження. Система нормування питомих витрат енергетичних ресурсів, яка свого часу вважалася перехідною до запровадження системи стандартів та ринкових механізмів енергозбереження, усе ще вважається основою державного регулювання ефективності використання енергетичних ресурсів на рівні окремого підприємства.

Не спрацьовує також такий фактор впливу на заінтересованість суб'єктів господарювання у підвищенні енергоефективності виробництва, як цінова політика. Існуюча практика відшкодування постачальникам енергетичних ресурсів шляхом перехресного субсидування одних споживачів (населення, окремих підприємств) за рахунок інших, більш платоспроможних, суттєво спотворює та нівелює по-

зитивний ефект від реалізації проектів енергоефективності, порушує ринковий баланс між видами енергоресурсів, негативно впливає на баланс платежів в енергетиці та на формування і виконання державного бюджету. Особливого загострення дана ситуація набула у житлово-комунальному господарстві, де через недосконалі методологію користування та механізми субсидування і бюджетного дотування створено умови гарантованого отримання постачальниками енергетичних послуг коштів з державного бюджету, чим знижено їх заінтересованість у підвищенні енергоефективності виробництва та виключено стимулюючий вплив споживачів послуг на діяльність зазначених підприємств.

Таким чином, не виконуються рішення РНБО України від 30.05.2008 р. «Про стан реалізації державної політики щодо забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів» і від 05.06.2009 р. «Про розвиток ринків паливно-енергетичних ресурсів в рамках реалізації Енергетичної стратегії України на період до 2030 р.», в яких наголошується на необхідності вжити в установчому порядку заходів щодо запровадження прозорого та об'єктивного державного регулювання цін і тарифів на паливно-енергетичні ресурси та скасування перехресного субсидування.

Більшість спеціалістів вважає, що проблемний стан НАК «Нафтогаз України» багато в чому зумовлений самою структурою цього вітчизняного монополіста. Концепція цієї структури була замислена як концентратор фінансових потоків ПЕК для їх непрозорого перерозподілу в інтересах правлячого кланово-політичного угруповання. При всіх президентах, урядах, міністрах тіньові схеми лише модифікувалися на незмінній основі. Зокрема, газовидобувники реалізують видобутий газ «Нафтогазу України» (фактично – апарату чиновників, які не мають жодного відношення до процесу видобутку газу). Далі газ передається ДК «Газ України», від неї – ВАТ по газопостачанню та газифікації (облгазам) і від них кінцевим споживачам. Саме в цьому ланцюгу у посередника («Нафтогазу України») осідає багатомільярдна різниця між економічно обґрунтованим рівнем ціни і визначеним чиновниками рівнем тарифів. Звідси – економічний парадокс: дочірні компанії НАК, як правило, прибуткові, а «материнська» балансує на межі банкрутства.

З метою залучення додаткових фінансових ресурсів НАК «Нафтогаз України» понад 9 років співпрацює із зарубіжними фінансовими установами. Кошти залучаються як шляхом двостороннього кредитування, так і шляхом розміщення цінних паперів власної емісії на міжнародних фондових ринках. У 2012 р. Україна планує залучити на модернізацію української ділянки газопроводу «Уренгой – Помари – Ужгород» 308 млн дол. Кредитні угоди планується укласти з ЄБРР і ЄІБ на 15 років з пільговим періодом – 3 роки.

Ураховуючи особливості діючого законодавства в ПЕК і той факт, що 100 % акцій НАК «Нафтогаз України» перебувають у власності держави, для забезпечення збереження за державою суттєвих важелів впливу в галузі ПЕК необхідно, на думку фахівців, створювати вітчизняну вертикально інтегровану енергетичну компанію на базі «Нафтогазу України». З цього приводу було прийнято декілька президентських указів. Зокрема, п. 4 ст. 2 Указу Президента від 18.05.2005 р. № 823/2005 «Про заходи щодо стабілізації ситуації на ринку нафти і нафтопродуктів» Кабміну було доручено вирішити питання про створення вертикально інтегрованої схеми управління корпоративними правами, які належать державі в статутних фондах нафтодобувних і нафтопереробних компаній. На сьогодні вітчизняні нафтодобувні і нафтопереробні підприємства організаційно розділені між собою. І тому значна частина прибутку залишається у посередників нафтового ринку, які отримують надприбутки від переробки так званої давальницької нафти на НПЗ країни.

У разі реструктуризації НАК «Нафтогаз України» з утворенням окремих компаній по видобутку, транзиту, продажу і купівлі газу із сучасним менеджментом, прозорою структурою управління і фінансів ЄБРР у травні 2011 р. заявив про готовність надати Україні кредит під модернізацію ГТС на 5 років. При цьому ЄБРР не виключає фінансову участь банку навіть у випадку створення консорціуму з участю російського «Газпрому». Усе буде залежати від структури консорціуму, від того, хто стане володіти контрольним пакетом і чи буде ЄС серед учасників. І така позиція Європи цілком зрозуміла. Варто згадати, що, по-перше, ГТС України разом із родовищами у шельфі Чорного і Азовського морів, для розробки яких не обійтись без іноземних інвестицій, є на сьогодні козирними картами у вирішенні

питань національної енергобезпеки; по-друге, характер проекту щодо створення міжнародного газотранспортного консорціуму виявився дійсно глобальним, а найбільш заінтересованими сторонами стали власник і споживачі природного газу; і по-третє, країна-транзитер сама стає залежною від поставок природного газу власника і рівень цієї залежності визначає її національну енергетичну безпеку, а це означає, що можливості України диктувати власні умови дуже обмежені.

Але замість вирішення цих безумовно ключових для енергетичної безпеки країни питань очільники ПЕК продовжують «вибивати» собі пільги і привілеї. Так, 16.11.2011 р. на засіданні Кабміну був розглянутий представлений керівниками Міненерговуглепрому законопроект, за яким пропонується створити на базі НАК «Нафтогаз України» безподаткового імпортера нафти і продавця нафтопродуктів. За підрахунками спеціалістів, у разі реалізації цього законопроекту держава недоотримає мінімум 30 млрд грн [206, с. 3]. Але це не єдині його можливі негативні наслідки. Якщо НАК отримає 20-відсоткову пільгу, він перетвориться у безальтернативного постачальника нафти і замкне на собі забезпечення всіх діючих сьогодні НПЗ – «Укртатнафти» (контролюється групою «Приват»), ЛНІК (ТНК – ВР), Одеського НПЗ («Лукойл»).

Нині Україна отримує нафтопродукти із півтора десятка внутрішніх і зовнішніх джерел, у тому числі із Литви, Польщі, Румунії, Білорусі, Угорщини, Болгарії, Туркменистану. У разі прийняття зазначеного закону дуже швидко, на думку експертів, залишаться три постачальники – «Приват», ТНК – ВР і «Лукойл». При цьому дві останні – російські компанії. Усе це несе в собі серйозні загрози енергетичній безпеці держави.

Одним із засобів зміцнення енергетичної безпеки держави уряд вважає приватизацію підприємств енергогенерації і енергопостачання, сподіваючись, що стратегічний інвестор ліквідує технологічний занепад цього сектору ПЕК і надасть йому належного розвитку. У НАК «Енергетична компанія України» підрахували, що загальний обсяг інвестицій тільки у теплову генерацію після приватизації об'єктів енергогенерації та енергопостачання за найближчі вісім років повинен становити від 18 до 20 млрд дол. З них 70 % піде на технічну реконструкцію і на будівництво нових блоків, понад 25 % –

на екологічні заходи і близько 5 % – на виконання умов інтеграції України в Євросоюз [207, с. 7].

У цьому плані спеціалісти слушно вважають, що реформування енергоринку потрібно поєднувати з реформою вугільної промисловості за такою схемою: енергокомпаніям після приватизації всі можливі кошти слід спрямувати на модернізацію виробництва; економія можлива і за рахунок відмови від імпортного газу (вугілля); гарантоване замовлення на вітчизняне тверде паливо дає змогу збільшити його видобуток і дає гірникам стабільні і значні кошти; отримані гроші вкладаються в модернізацію вугільного виробництва.

Такі плани може порушити загроза появи на приватизаційних конкурсах так званих «офшорних» інвесторів, які вже з'явилися в інших галузях економіки країни. Нині, окрім відомих українських ФПГ, що вже володіють міноритарними пакетами акцій у теплової мережі та обленерго, у купівлі вітчизняної енергетики зацікавлені і провідні російські компанії.

Реальною загрозою енергетичній безпеці держави стає те, що фінансування інноваційних технологій видобування, транспортування та економії енергетичних ресурсів не забезпечено власними коштами внаслідок поширення на внутрішньому ринку спекулятивних фінансових інструментів, спрямованих на максимізацію фінансових фондів тіньового капіталу, з їх подальшим відпливом до офшорних зон. Високий банківський процент не сприяє розвитку ПЕК, а відсутність національних інвестиційних інститутів та інноваційних фондів гальмує розробку і впровадження новітніх технологій в енергетиці. Водночас політика стягнення високого ПДВ, яка нав'язується Україні міжнародними кредиторами, спричиняє занепад галузей кінцевої продукції та сприяє розвитку галузей субпродуктів, чим зумовлює механізм зняття відповідної природоресурсної ренти. Завдяки цьому національна економіка безпосередньо залежить від імпорту енергоносіїв, фінансових засобів і новітніх технологій видобування, генерування і транспортування енергії [208, с. 82].

Суттєво поліпшити стан енергетичної безпеки держави здатне збільшення видобутку власного газу. У цьому плані перспективним вважається Чорноморський шельф України, прогнозовані ресурси якого становлять 1,5–2,3 млрд т у. п. Нині ступінь цього освоєння

близько 3 %, а добовий видобуток не перевищує 2 млн куб. м [209]. Однак перспективи розвитку нафтогазового видобутку в цьому регіоні пов'язані з освоєнням родовищ на глибині до 2200 м, що зумовлює значні фінансові і економічні ризики (запобігання ймовірності забруднення доквілля, займання і вибуху вуглеводнів тощо). Для збільшення видобутку газу до 20 млрд куб. м у найближчі 10 років потрібно не менше 25 млрд дол. У наступні роки для підтримки такого рівня експлуатації щорічні витрати становитимуть понад 2,5 млрд дол., а собівартість газу буде не менше 120 дол. за 1000 куб. м [210].

Сподіваючись на реалізацію зазначеного проекту, потрібно не забувати про ще одну проблему, яку потрібно вирішувати не в останню чергу. Технічний ресурс майже всіх вітчизняних підприємств ПЕК з традиційної генерації енергоресурсів практично вичерпаний і потребує термінової реновації, кошти на яку в держави відсутні.

За таких умов спеціалісти все більш пов'язують вирішення проблем енергетичної безпеки України з альтернативною енергетикою [210; 211].

Про альтернативну енергетику на державному рівні мова йшла ще в 90-х рр. ХХ ст. У 1994 р. був прийнятий Закон України «Про енергозбереження», у 1995 – створено Держкомітет з питань енергозбереження, у 1997 – затверджена Державна програма енергозбереження. Але все це ніяк не вплинуло на зниження енергоспоживання і заміни імпортованих енергоресурсів вітчизняними. Більш того, на фоні зниження споживання газу промисловістю збільшилось його використання на побутові потреби: 8,2 млрд куб. м у 1990 р., 14,8 млрд – у 2000-му, 17,5 млрд – у 2005-му, 27 млрд – у 2009-му [212].

Не вражають і результати введення в експлуатацію об'єктів альтернативної енергетики. До 2010 р. загальна потужність вітроелектростанцій мала становити 2000 МВт, малих і мікро-ГЕС – 590 МВт, сонячних батарей – 95,5 МВт. Потужність невеликих ТЕЦ на біомасі планувалося довести до 410 МВт, а виробництво біогазу – до 5 млрд куб. м на рік. На жаль, ці плани не реалізовано. На кінець 2009 р. потужність вітроенергостанцій становила лише 181,5 МВт (9 % плану), виробництво біогазу дорівнювало 4,8 млрд куб. м (менше 1 % плану). Сумарно тільки близько 1 % всієї енергії в Україні у 2009 р. було вироблено за допомогою відновлювальних джерел [212].

У той же час Євросоюз упевнено розвиває альтернативну енергетику, тим самим створюючи передумови для розвитку українського ринку альтернативного твердого палива, незважаючи на відсутність стимулів усередині країни. У 2009 р. обсяг цього ринку становив 300 тис. т. Більше 90 % своєї продукції українські виробники експортують у Європу. В Українську асоціацію виробників альтернативного твердого палива щотижня надходять 2–3 запити. Сьогодні на стадії запуску перебуває близько 50 проектів з виробництва палива із відновлюваних джерел енергії. До того ж сировини в Україні вдосталь: річний технічно досяжний ресурс альтернативного твердого палива становить 63 млн т. Продукція користується попитом у Європі. Як правило, за 1 т готової продукції трейдери платять не менше 100 євро, що дозволяє працювати з рентабельністю в 30–40 % [213]. Це говорить про те, що перспективи в українському ринку альтернативного твердого палива є. А з підвищенням цін на газ для населення для українських виробників, на думку практиків, відкриється і внутрішній ринок.

Прийняття на державному рівні національного проекту «Нова енергія» і двох ключових національних проектів – LNG-терміналу (скраплений природний газ – СПГ, англ. – LNG) і вітрових та сонячних електростанцій – повинно не тільки здешевити, а й диверсифікувати ринок енергоресурсів. «Будівництво на чорноморському узбережжі терміналу з приймання 10 млрд куб. м скрапленого газу (LNG-терміналу) повинно позбавити Україну від монопольного імпорту газу», – вважає керівник групи з підготовки національних проектів В. Каськів [214, с. 10]. А генеральний директор ТОВ «Нафтогазбудінформатика» Л. Униговський стверджує, що поставка скрапленого газу на теперішній час є єдиним оптимальним за вартісними показниками варіантом серед усіх гіпотетично можливих проектів диверсифікації поставок газу в Україну [215, с. 10].

З цим можна погодитися, пам'ятаючи про те, що бюджетних коштів для модернізації традиційної генерації енергоресурсів бракує (особливо при врахуванні міжнародних норм охорони довкілля), а недержавні інвестори не будуть вкладати кошти в генерацію, пов'язану з ризиками відносно поставок енергоресурсів.

Для України такими ризикованими для інвесторів галузями ПЕК є атомна і теплова на газі (російський імпорт). У вітчизняну вугільну

електроенергетику активного інвестування теж не очікується. Привабливими для інвесторів технологіями генерації електроенергії в Україні є регазифікація LNG, а також сонячна і вітрова енергетика. Про це свідчать дані табл. 7

Таблиця 7

Середні питомі інвестиції в різні види генерації

Технологія генерації	Середні питомі інвестиції, дол./кВт
Вітроенергетика	1208
ТЕС на вугіллі з очисткою викидів	1290
ТЕС на газі (комбінований цикл з очисткою CO ₂)	2134
АЕС	4100

Джерело: Мінпаливенерго (<http://mpe.kmu.gov.ua/>).

Що стосується обсягів виробництва альтернативної електроенергії, то тільки розвіданий вітропотенціал дозволяє побудувати в Україні ВЕС загальною потужністю 20.000 МВт.

В Україні також розроблена концепція програми «Видобуток і використання метану вугільних родовищ як альтернативного енергоресурсу». Мета програми вартістю близько 4 млрд грн – створення умов для розробки промислових технологій безпечного видобутку і використання метану, збільшення до 1 млрд куб. м на рік частки метану в структурі енергетичного балансу країни і виключення його викидів. Україна має значні запаси метану у вугільних родовищах – від 12 до 232 трлн куб. м. Однак значна його частка перебуває у зв'язаному стані і лише незначна кількість – у вільному або розчиненому. Тому дотепер обсяги видобутку і використання метану незначні – приблизно 900 млрд куб. м [209]. За даними Міненерговуглепрому, запаси шахтного метану Донбасу – 7–8 трлн куб. м, а собівартість його видобутку може становити близько 100–200 дол. за 1000 куб. м. На сьогодні на 62 шахтах використовують підземну дегазацію, але утилізується близько 80 млн куб. м метану, що становить 4 % загального газовиділення [209].

Таким чином, пріоритетними завданнями щодо забезпечення енергетичної безпеки України мають бути такі:

- забезпечення ефективної діяльності суб'єктів ринків паливно-енергетичних ресурсів шляхом створення системи конкурентних відносин;

- забезпечення системного підходу до формування та стабільної роботи ринків, подальшого їх розвитку з урахуванням інтересів споживачів і держави;

- забезпечення раціонального й ефективного споживання паливно-енергетичних ресурсів, підвищення енергоефективності і енергозбереження;

- упровадження систем обліку паливно-енергетичних ресурсів на всіх етапах їх транспортування, розподілу і споживання;

- забезпечення диверсифікації джерел, постачальників, маршрутів та способів транспортування природного газу;

- удосконалення механізмів державного регулювання у сфері природних монополій (насамперед тарифної та цінової політики);

- усунення перехресного субсидування певних категорій споживачів та регіонів;

- забезпечення дієвості державного контролю за діяльністю суб'єктів природних монополій, прозорості використання ними фінансових ресурсів, процедур проведення закупівель, які відповідають цілям залучення інвестицій в енергетичну галузь, у тому числі шляхом упровадження іноземного досвіду;

- усунення адміністративних бар'єрів (насамперед у тарифній і ціновій політиці) для залучення інвесторів до розбудови та модернізації газотранспортної системи України, а також розвідки та видобування вуглеводнів.

4.2. Протидія криміналізації ринку енергоносіїв та привласненню національного багатства

У результаті майже двадцятирічного етапу гіпертрофованої номенклатурно-трансформаційної приватизації в ПЕК і віртуального перерозподілу власності сформувався багатоканальна система тіні-

зації економіки енергетичного сектору, його корумпованості й олігархізації, а також досить кваліфікований механізм відповідного лобювання. Створилось певне коло суб'єктів господарської діяльності, яких фахівці відносять до паразитуючих фінансових напівлегальних рантьє і які не мають нічого спільного з позиціями цивілізованого національного капіталу і національної буржуазії, на формування котрих декларативно робилась ставка в процесі всього попереднього етапу реформ [114, с. 331]. Домінуюче становище в ПЕК зайняли адміністративно-олігархічні групи, які об'єднують у своїй діяльності представників держaparату, підприємницького сектору та криміналітету з виходом на міжнародну інтеграцію своєї діяльності з метою монополізації ринку енергоносіїв, привласнення національного багатства, реалізації інших спільних політичних та економічних інтересів.

Це призвело до того, що економічні відносини в ПЕК базуються переважно на неекономічному суперництві корпоративно-бюрократичних структур, зіткненні їх владного і регулюючого впливів, розколі енергетичної сфери на сильно і слабо корпоративовані сектори, де перший через монополізм насамперед у ринкових відносинах має вирішальні маси ресурсів, бюрократично-корпоративну владу, надприбутки, що невідомі за своїми масштабами світовій практиці, а другий (немонополізований) сектор – не має таких преференцій, прибутків і ледь животіє [216, с. 64–65].

Така ситуація активно сприяє поширенню тінізації ПЕК. Про її масштаби свідчать дослідження вчених, які виділяють шість основних видів джерел тіньових відносин у ПЕК за певними ознаками:

- види господарських операцій у ПЕК, щодо яких існує спеціальна заборона;
- види господарських операцій, щодо яких застосовується спеціальний порядок їх здійснення;
- правопорушення, що виникають із діяльності службових осіб щодо реєстрації, ліцензування, квотування, видачі спецдозволів, рішень, установлення цінового регулювання та порядку оплати;
- правопорушення, що впливають із контрольної діяльності службових осіб відповідних державних органів;
- правопорушення, що впливають із легітимності видів діяльності в ПЕК при здійсненні фінансово-господарської діяльності;

– правопорушення, пов’язані з діяльністю посадових осіб держпідприємств – суб’єктів господарювання ПЕК [194, с. 8].

Певне уявлення про розмах тінізації ПЕК можна отримати шляхом аналізу кореляції між зростанням ВВП і енергоспоживанням. У 1991 р. у нас і у Великій Британії було вироблено приблизно однакову кількість електроенергії – близько 300 млрд кВт/год. За роки незалежності ВВП України виріс, за офіційними даними, у 12–14 разів, а споживання електроенергії впало вдвічі. Сьогодні ми виробляємо 190 млрд кВт/год, а Велика Британія – 600 млрд. Отже, споживання електроенергії падає, а ВВП зростає – нонсенс! Щоб сподіватися, що це відбувається за рахунок енергозберігаючих технологій, слід бути надто наївним [217, с. 17].

Важливим чинником, що зумовив характер і принципи розвитку ПЕК в останні десять років, стали корпоративна революція в енергетиці, перехід прав власності на стратегічні підприємства у приватні руки і втрата державного керівництва не тільки гігантами ПЕК, а й підприємствами середньої ланки. Склалась абсурдна ситуація – реверс влади, коли вже не держава керує і спрямовує діяльність ПЕК у бажаному напрямі, а, навпаки, – власники підприємств ПЕК почали готувати і забезпечувати прийняття державних рішень на користь власних корпоративних інтересів, які здебільшого не відповідають національним інтересам. Результатом такої політики стало майже катастрофічне погіршення конкурентної позиції підприємств ПЕК, що автоматично відбивається на енергетичній безпеці держави в цілому.

Простежуючи генезис вітчизняних кланово-олігархічних груп, неможливо обійти увагою діяльність компанії «Укрспецюст», яка успішно функціонувала до 2006 р. і «виховала» ціле покоління українських олігархів. Свій перший капітал вони заробили завдяки корисним знайомствам із директорами великих держпідприємств. Наприклад, фіктивна угода щодо страхування чи надання консалтингових послуг просто з повітря створювала заборгованість, у рахунок погашення якої домовлялися про поставку товарів за штучно заниженими цінами. Потім поставка товарів раптово припинялася, і з’ясовувалося, що за це передбачена величезна пеня. Коли вона зростала до декількох мільйонів гривень, на «допомогу» приходив «Укрспецюст». Він накладав арешт на майно і виставляв його на відкритий аукціон.

Участь у ньому, як правило, брала тільки одна компанія. Інші просто не знали, тому що об'ява друкувалася в заводських багатотиражках накладом 100 примірників. Про всяк випадок і цей наклад не розповсюджувався.

Більше всіх зобов'язані «Укрспецюсту» в Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі та інших обласних центрах, куди у другій половині 1990-х рр. постачала газ сумнозвісна компанія «Єдині енергетичні системи України» (ЄЕСУ) під керівництвом Ю. Тимошенко.

Оплачували ЄЕСУ блакитне паливо не тільки ліквідними товарами, а й облигаціями, які компанія розраховувала використовувати на придбання високодохідних підприємств, у тому числі і в ПЕК. Але після відставки прем'єра П. Лазаренка ситуація докорінно змінилася. Рахунки ЄЕСУ були заблоковані податківцями, вони ж конфіскували із сейфа компанії боргові облигації на декілька мільярдів доларів. Поки прокуратура вела справу, почав діяти «Укрспецюст». Він продав облигацій за 1 % реальної вартості. Їх викупили самі підприємці-боржники. З'ясувалось, що за два роки прем'єрства П. Лазаренка промислові гіганти південного сходу України левову частку газу купували із скидкою 99 %. Приблизно за такими ж схемами відбувалась тіньова приватизація за участю «Укрспецюсту». Достатньо згадати, як три теплові станції, що входили до складу «Донбасенерго», були продані за 10 % ринкової вартості [218, с. 3].

Такими шляхами створювалися кланово-олігархічні групи, які сьогодні все більше монополізують ПЕК. Так, наприклад, Р. Ахметов в енергетичному секторі України належить «Донбаська паливно-енергетична компанія» (ДПЕК), яка об'єднує енергетичні активи корпорації System Capital Management (SCM) (Донецьк); ПАТ «Дніпроенерго» (частка ДПЕК становить у статутному капіталі 47,55 %); ПАТ «Київенерго» (46,82 %) і ПАТ «Західенерго» (25,06 %). Загальна встановлена потужність «Східенерго», «Дніпроенерго» і «Західенерго» становить 18,2 ГВт (приблизно 35 % від загальнодержавної потужності України). Р. Ахметов має також значні активи в електродистрибуції – його компаніям належить 30,59 % акцій «Донецькобленерго» і 12,49 % акцій «Крименерго», а також електропостачаюча компанія «ПЕС – Енерговугілля». Членом асоціації ДПЕК є ТОВ «Сервіс-інвест» (Донецьк), яке належить Р. Ахметову і постачає елек-

троенергію споживачам (переважно металургійним комбінатам) Донецької і Дніпропетровської областей. ДПЕК разом із ТОВ «Пауер Трейд» (що входить до структури ДПЕК) є ексклюзивним приватним оператором експорту електроенергії в країни Східної Європи. У 2010 р. компанії Р. Ахметова експортували 1,2 млрд кВт/год електроенергії [219, с. 9]. У грудні 2011 р. ДПЕК перемогла у конкурсі на отримання концесії держпідприємств вугільної галузі – «Ровенькиантрацит» і «Свердловантрацит».

У сфері нафтового бізнесу яскравим прикладом олігархізації є діяльність групи «Приват», початком якої стала реєстрація у 1993 р. в Дніпропетровську фірм «Авіас» і «Сентоза». На сьогодні «Приват» контролює близько 30 % продажів палива через АЗС; володіє 1558 станціями; в її управлінні перебуває 55 % нафтопереробних потужностей країни, 85 % потужностей з морської перевалки нафтопаливних вантажів і понад 90 % нафтовидобутку компанії «Укрнафта». З 2007 р. «Приват» активно впроваджується в систему державного управління галуззю і суттєво впливає на найважливіші рішення в цій сфері.

Утручання кланово-олігархічних груп у державну політику щодо ПЕК зумовлює зростання корумпованості державних органів влади. Це знаходить вираз, зокрема, у високій корупційності законодавства. Так, прийняття Закону «Про державно-приватне партнерство» у 2010 р. стало каталізатором нової експансії структур Р. Ахметова у вугільну промисловість. Саме через недосконалі механізми цього Закону у сферу впливу ДПЕК потрапили вже згадані «Ровенькиантрацит» і «Свердловантрацит», а також Донецька вугільна енергетична компанія. А об'єднання «Добропіллявугілля» віддано в оренду ДПЕК на 49 років.

Крім того, на думку фахівців, навіть енергетична стратегія України до 2030 р. приймалася під контролем монополістів ПЕК. Це багато в чому пояснює наявність у ній суттєвих недоліків, які змусили ставити питання сьогодні про її перегляд. Достатньо виділити такі моменти:

– усупереч світовим тенденціям енергостратегія України зосереджується на збільшенні потужностей енергопостачання, а не на енергоефективності та енергозбереженні;

– концентрації зусиль не на оптимізації споживання, а на збільшенні виробництва енергії;

– незважаючи на збитковість вугільної галузі, було поставлено завдання вдвічі збільшити видобуток вугілля. «Вугільні субсидії» вже досягли 3 % держбюджету. Причому лівова частка фінансування спрямована на компенсацію різниці між ціною продажів і собівартістю вугілля;

– діюча енергостратегія спрямована переважно на розвиток нових магістральних ліній електромереж з метою сприяння експорту електроенергії, а не на модернізацію низьковольтних розподільчих мереж. І це при тому, що втрати енергії в мережах перевищують споживання цілих секторів народного господарства.

Легко помітити, що всі зазначені прорахунки і створюють у сукупності те середовище, в якому поширюються і відтворюються кланові, корупційні, тінвові і злочинні відносини й осередки в галузях ПЕК.

До того ж такий стан речей спеціалісти пов'язують з ще однією загрозою. Дисбаланс в Об'єднаній енергосистемі України серед причин має те, що за період незалежності не було введено в експлуатацію жодного блоку на ТЕС, натомість були добудовані три блоки на АЕС (шостий блок Запорізької, другий Хмельницької і четвертий Рівненської АЕС). Це призвело до того, що на вітчизняні АЕС були покладені не властиві їй завдання. Збільшення потужностей на АЕС з одночасним зменшенням виробництва електроенергії на ТЕС призвело до вичерпання регулюючих потужностей енергосистеми. Унаслідок цього диспетчерська служба почала за допомогою атомних блоків регулювати частоту в електромережі, а АЕС використовувати не на повну потужність. Таким чином, забезпечення регулюючих потужностей в енергосистемі України стає важливим чинником безпечної експлуатації АЕС [219, с. 9]. А це вже питання не тільки енергетичної, а взагалі національної безпеки країни.

Отже, питання раціонального та ефективного використання енергії не є питанням вибору для України – це питання виживання. Як відомо, Енергетична стратегія України до 2030 р. була прийнята у 2006 р., кожні п'ять років її необхідно оновлювати. Вона повинна бути переглянута з урахуванням національних, а не виключно корпоративних інтересів. Але, на жаль, процес перегляду цього базового для ПЕК

документа почався традиційно – непрозоро і максимально закрито. Показово, що вперше в історії України його оновлення довірили недержавному закладу. За дорученням Кабміну координатором оновлення Енергетичної стратегії України до 2030 р. визначено фонд «Ефективне управління». Цей недержавний заклад створено за ініціативою і за рахунок Р. Ахметова, володаря SCM. Оновлення відбувається у закритому режимі, ні екологи, ні громадські організації не мають ніякого доступу до розробки нового документа. Той факт, що до процесу вдосконалення Енергостратегії не залучені провідні державні науково-дослідні структури, не проводиться навіть обговорення цього документа спеціалістами і експертами ПЕК, не говорячи вже про громадськість, свідчить про відверте лобіювання на державному рівні енергоінтересів саме SCM.

Використання олігархами ПЕК держави на свою користь триває і дотепер. Так, прийнята 04.04.2000 р. постанова Кабміну № 599 «Про впровадження аукціону з продажу нафти, газового конденсату, природного, скрапленого газу та вугілля», за якою державним компаніям і компаніям з державною часткою понад 50 % приписувалося виставляти всю енергопродукцію на відкриті торги, у 2008–2009 рр. остаточно трансформувалася в різновид легального розграбування держкомпаній олігархічними структурами при безпосередній участі чиновників ПЕК. Нафта компанії «Укрнафта» у 2009 р. продавалася на «відкритих» аукціонах часом за ціною в чотири рази нижчою за ринкову. Рекорд був зафіксований у продажах скрапленого газу компаніями «Укргазвидобуток» і «Укрнафта» в 2011 р.: у травні газ цих компаній був реалізований на півроку наперед за ціною 2130 грн/т, тоді як на момент продажу ринкова ціна становила мінімум 8000 грн/т, а в серпні зросла до 12 000 грн/т. За такими цінами недоотриманий прибуток держкомпаній до кінця 2011 р. становив понад 1,5 млрд грн [220, с. 9].

Таким чином, сучасна українська «еліта» виступає як сила, що паразитує на труднощах трансформаційної економіки; це найконсервативніша сила суспільства, для якої нестабільність, тіньові політичні та економічні механізми, криміналізація економічних процесів, консервація соціально-економічної нерозвиненості господарської системи, навіть її регрес створює найсприятливіше середовище самозбагачення.

Для подолання криміногенного, регресуючого, дестабілізуючого впливу кланово-олігархічних структур на національні інтереси слід у системі енергетичної безпеки вжити цілий ряд принципових заходів організаційно-економічного і правового характеру для посилення контролю за станом державного управління, протидії та обмеження в ньому тіньових механізмів, ліквідації умов монополізації адміністративного ресурсу як способу забезпечення паразитуючих вузькоелітарних інтересів.

Поки що всі спроби подібних заходів неодмінно долалися встале-ними механізмами тотальної безвідповідальності, кругової поруки, масштабними розкраданнями державного майна тощо. Щоб призупинити ці явища, необхідні дуже жорсткі заходи, і в першу чергу системна протидія корупції в ПЕК.

На думку фахівців, чинне антикорупційне законодавство певною мірою має безсистемний і недостатньо продуманий характер як за побудовою відповідних антикорупційних заборон, так і за характеристикою корупційних правопорушень і злочинів [221, с. 57]. У результаті ті обмеження, що спрямовані на створення механізмів запобігання і цілеспрямованої боротьби з корупцією в ПЕК, залишаються лише декларацією. На практиці вони абсолютно неефективні і створюють лише видимість боротьби з корупцією.

Аналіз антикорупційного законодавства свідчить про те, що до основних проблем, які потребують невідкладного вирішення, слід віднести:

- систематизацію законодавства за видами та суб'єктами відповідальності;
- уніфікацію підходів відносно визнання правопорушень корупційними, законодавчого опису їх ознак;
- усунення дублювання норм законів відносно адміністративної, дисциплінарної, цивільно-правової та кримінальної відповідальності;
- специфіку відповідальності окремих суб'єктів корупційних правопорушень: держслужбовців, працівників органів місцевого самоврядування, працівників зі спеціальним статусом тощо.

Принципове значення має вирішення нагальних організаційних, методологічних і тактичних завдань, що постають перед системою протидії корупції, а головне – наукова розробка та впровадження

нових раціональних, динамічних і збалансованих схем і структур управління системою протидії корупції, які б відповідали сучасним вимогам боротьби з нею. Вони повинні бути спрямовані на створення необхідних умов для суб'єктів системи протидії, адекватно й оперативно реагувати на криміногенні ситуації і впливати на фактори, що їх зумовлюють; забезпечити комплексність, всебічність, безперервність, цілеспрямованість профілактичних заходів, які здійснюються, а також ефективне використання всіх наявних можливостей, методів, засобів і форм впливу на об'єкти запобігання корупції і на суб'єктів корупційних дій.

Важлива роль належить також розробці і реалізації науково обґрунтованих, економічно доцільних загальнодержавних і регіональних антикорупційних програм, а також комплексних соціально-економічних і організаційних заходів, спрямованих на створення оптимальних цивільно-правових механізмів запобігання корупційним проявам. Практика свідчить, що просте посилення відповідальності за корупцію не ліквідує це явище, а робить його ще більш небезпечним. Оскільки в наших умовах господарювання відповідні закони практично неможливо застосувати у повному обсязі і належному масштабі, то самі закони вже стають жертвами корупції. Більш того, накопичення компромату посилює особисту владу керівників і підіймає роль неформальних зв'язків, тобто сприяє корупції всередині «клану».

Кримінологіко-економічний аспект проблеми запобігання корупції полягає у використанні методів та засобів кримінологіко-економічної та комплексної правової експертизи проектів нормативно-правових актів і програм. Її складовою є антикорупційна експертиза. Її призначення полягає в тому, щоб науково передбачити і врахувати всі можливі негативні процеси, явища і чинники, які можуть сприяти корупційним проявам, із тим щоб уникнути їх негативного впливу і досягти оптимального запрограмованого антикриміногенного результату [222, с. 58]. Таким чином, запобіжні заходи повинні здійснюватися на базі відповідної прогностичної оцінки і нормативно-правової основи з тим, щоб забезпечити необхідні соціально-економічні і правові передумови для реалізації суб'єктами системи своїх функцій.

Отже, специфіка протидії корупції в ПЕК потребує передусім нормативно-правового налагодження складної взаємоузгодженої

системи запобіжних заходів, які мають бути розроблені різними галузями законодавства: цивільним, фінансовим, господарським, адміністративним правом та ін. Поряд із цим потрібні також удосконалення і розширення системи кримінально-правових, адміністративних і фінансових санкцій.

Як відомо, корупція є провідною ланкою у передавальному механізмі між офіційною і тіньовою економікою, і тому в системі протидії консолідації зусиль кланово-олігархічних груп, корумпованих органів влади й організованих злочинних угруповань у монополізації ринку енергоносіїв та привласненні національного багатства обов'язково необхідні заходи щодо детінізації економічних відносин.

На думку вчених, детінізація відносин у ПЕК являє собою сукупність організаційних, управлінських, економічних, технічних, технологічних та правових заходів, спрямованих на усунення факторів відтворення тіньових відносин у ПЕК [194, с. 8]. Метою цих заходів є створення економічних передумов зацікавлено-ініціативного повернення у легальний капіталообіг взаємовідносин між суб'єктами ПЕК замість тіньового. Також вони спрямовані на побудову організаційно-правової інфраструктури превентивного впливу на усунення причин та умов, що сприяють відтворенню джерел тіньової економіки.

Ураховуючи специфіку ПЕК, слід окремо зазначити роль природних монополій (ПМ) у зазначених процесах. Практика регулювання ПМ у ПЕК України характеризується відсутністю системного підходу до вирішення таких проблем, як підвищення ефективності функціонування ПМ, стабілізація та оптимізація їх фінансового стану, контроль за підвищенням цін. Це дозволяє ПМ підвищувати ціни на свою продукцію темпами, що є набагато вищими за середні індекси зростання цін у ПЕК, за рахунок чого ПМ посилюють свою фінансову могутність.

Існують два різних підходи до регулювання діяльності ПМ [222, с. 5]. Перший – організація конкуренції за вхід у монопольний ринок (якщо неможливо організувати конкуренцію на певному ринку, то слід створити умови для організації конкуренції за право ввійти на цей ринок). Інший підхід базується на принципі організації регулювання саме на ринку ПМ та включає такі методи регулювання, як

ціноутворення способом «витрати плюс прибуток» (традиційне регулювання), а також різновиди стимулюючого регулювання, а саме: регулювання за диференційованою шкалою, регулювання верхньої межі доходу, регулювання верхньої межі тарифу, модель складання набору контрактів. Кожен із конкретних підходів має свої недоліки та переваги.

Проведення конкурсів за монопольний ринок є досить складним у процедурному відношенні, пов'язано з такими проблемами, як ризик появи картельної змови між учасниками, можлива невідповідність між еталонними та реальними характеристиками якості товарів та послуг, установлення оптимального строку дії контракту.

Регулювання норми прибутку має на меті обмеження питомих прибутків на одиницю витрат ПМ. Таким чином, підприємство підраховує понесені за певний період витрати, а регулятор встановлює обґрунтований рівень прибутку, який дозволяє інвестору отримати певний рівень прибутку на вкладений капітал.

При такій системі регулювання деякі аспекти діяльності ПМ – тарифи, інвестиції, прибутковість – підпадають під легальне правове регулювання з боку державних органів. Кожна країна має свій досвід вирішення цих питань, який залежить від особливості економічної моделі та правової системи країни.

4.3. Нормативно-правові заходи запобігання злочинності у паливно-енергетичній сфері

Нормативно-правові заходи запобігання злочинності у паливно-енергетичній сфері передбачають удосконалення законодавчої бази та механізму правового регулювання енергетичних відносин. Існуюча система та механізм правового регулювання господарських відносин у паливно-енергетичній сфері (енергетичних відносин) не забезпечують повною мірою формування нового типу ринкових відносин, не сприяють стабільному функціонуванню ринків енергоресурсів, нарощуванню виробничих енергетичних потужностей, не стимулюють раціональне споживання енергоносіїв, підвищення енергоефективності національної економіки та впровадження

енергозберігаючих технологій. Недосконалість правового регулювання, невисока якість нормативної бази – наслідок непослідовної політики держави, що впродовж двадцяти років незалежності експліцитно формувалася в бюрократично-корпоративних інтересах наближених до влади тіньових монополістів ринку енергоресурсів та їх ділових партнерів із апарату державного управління, кримінальних кланів і політичних сил. На переконання О. М. Костенка, ринкова конкуренція в Україні сьогодні перебуває на мінімальному рівні розвитку, при цьому максимально розвиненою є протиприродна експлуатація нововиявленими ділками-бізнесменами обездолених людей [223 с. 191–193].

Зумовлюють існування громіздкої і суперечливої законодавчої бази, що регулює енергетичні відносини, такі чинники:

- базування нормотворчого процесу на політико-кон'юнктурних і корупційно-комерційних підходах;

- невідповідність правового регулювання ринковим закономірностям економічного розвитку та загальносуспільним інтересам;

- надання права розробляти законопроекти суб'єктам їх виконання – міністерствам і відомствам, що значною мірою обслуговують корпоративно-бюрократичні інтереси державного апарату й наближених до влади кланово-олігархічних груп впливу і в останню чергу дбають про створення умов для реалізації та захисту економічних прав і свобод фізичних і юридичних осіб;

- неврахування при нормотворенні кодифікованої системи галузевого законодавства, що породжує колізії правових норм, порушує принцип системності законодавства;

- невисока якість юридичної техніки, недосконала конструкція правових норм, неоднозначність законодавчих приписів, що зумовлює існування прогалин законодавчого регулювання, а також відсутність наукової експертизи законопроектів, прогнозування наслідків прийняття нормативно-правових актів, їх впливу на соціально-економічну і криміногенну ситуацію в країні;

- незабезпечення законів та інших нормативно-правових актів дієвими механізмами реалізації і контролю;

- нестабільність законодавчої бази, фрагментарність правового регулювання, велика кількість поточних (тематичних) нормативно-правових актів, законів спеціальної дії, підзаконних нормативно-правових актів;

– невпорядкованість відносин власності у паливно-енергетичній сфері, оскільки об'єкти ПЕК перебувають у державній, комунальній та приватній власності, а також у спільній власності приватних осіб і держави.

Зазначене свідчить про непрозорість правової регламентації господарської діяльності і закладення в неї великої кількості корупційних ризиків, створює умови для неоднакового застосування вимог закону, дискримінації різних суб'єктів господарювання, існування широких можливостей для надмірного адміністративного і контролюючого впливу органів влади й управління на колективну господарську діяльність тощо.

Особливо слід зазначити негативний вплив на нормотворчий процес та незадовільний стан законодавчої бази фінансово-промислових груп кланово-олігархічного типу, що є власниками засобів виробництва у паливно-енергетичному комплексі держави та тіньовими монополістами на ринку енергоносіїв. Останнім не вигідний цивілізований енергетичний ринок із його конкурентними принципами формування цінової і тарифної політики, прозорим оподаткуванням й обмеженими бюджетними дотаціями, не потрібне дієве антимонопольне й антикорупційне законодавство, що створює умови для усунення посередницьких структур та фіктивних підприємств, руйнує тіньові схеми розрахунків, сприяє захисту прав споживачів, розвитку громадського контролю та ін., бо це позбавить їх можливостей незаконного перерозподілу активів, стабільного незаконного надзбагачення, легалізації кримінальних капіталів, послабить впливовість та панівне становище в суспільстві. Провідним гравцям на енергетичному ринку необхідно законсервувати кланово-олігархічну модель володарювання енергетичними ресурсами держави та привласнення національного багатства, зберегти діючі позаправові механізми регулювання господарських і адміністративних відносин між учасниками ринку енергоресурсів, що передбачають нелегальні домовленості, корупційні схеми отримання привілеїв, дотацій, індульгенцій від кримінального переслідування. Паралельне функціонування неформальної системи взаємовідносин, особистих зв'язків та позаправових способів регулювання економічної діяльності дискредитують нормотворчу і правозастосовну функції держави, породжують розбіжності між правовими

приписами і реальною поведінкою господарюючих суб'єктів та створюють сприятливі умови для вчинення злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері, про що справедливо зазначає у своїй роботі А. М. Бойко [52, с. 290–292].

Пріоритетним напрямом державної політики розвитку паливно-енергетичного комплексу та протидії злочинним проявам у ньому є підвищення якості нормативного регулювання господарських і пов'язаних із ними управлінських відносин, забезпечення ефективності державно-правового впливу на криміногенні явища і процеси, що породжують та сприяють злочинності у паливно-енергетичній сфері й загрожують енергетичній безпеці держави. Насамперед це досягається шляхом удосконалення *позитивного регуляторного впливу* на господарську діяльність і ринкове середовище у паливно-енергетичній сфері з метою забезпечення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання, громадян і держави, усунення можливостей для здійснення протиправної діяльності в цій сфері. Збалансованість позитивного регулювання полягає в обмеженні сфери здійснення нелегальної (тіньової і кримінальної) господарської діяльності при одночасному розширенні можливостей для легальної господарської діяльності, отримання законних доходів, сплати податків.

Удосконалення правового регулювання пов'язано із систематизацією чинного законодавства у паливно-енергетичній сфері, виробленням уніфікованої термінології, перенесенням правового регулювання енергетичних відносин на рівень законів та зменшенням ролі підзаконних нормативних актів, закріпленням єдиного підходу до правової регламентації діяльності всіх учасників енергетичних відносин (як державних органів, так і суб'єктів господарювання) на засадах недискримінаційності, прозорості, взаємної відповідальності, виконання міжнародних зобов'язань України. На перспективу слід працювати у напрямі кодифікації діючих нормативно-правових актів у паливно-енергетичній сфері та започаткування енергетичного права України.

Розвиток законодавчого регулювання енергетичних відносин доцільно здійснювати за такими напрямами:

– визначення правових засад створення та функціонування конкурентних оптових ринків не тільки природного газу, але й нафти, вугілля і нафтопродуктів;

– нормативне закріплення єдиних для всіх учасників енергетичних відносин умов і порядку господарської діяльності та розрахунків за спожиту продукцію на ринку енергоносіїв;

– запобігання монополізації та захист конкуренції на ринках, суміжних із ринками, які перебувають у стані природних монополій (постачання природного газу, постачання електричної енергії, зберігання природного газу та ін.);

– упорядкування відносин власності, реструктуризації та приватизації в галузях паливно-енергетичного комплексу, особливо у сфері природних монополій;

– створення правових підстав для запровадження прозорих ринкових механізмів регулювання ціно- і тарифоутворення у сфері діяльності суб'єктів природних монополій;

– удосконалення системи оподаткування, спрямованої на підтримку підприємницької ініціативи, розширення капіталовкладень, легалізацію тіньових доходів, покращення умов інвестування в паливно-енергетичний комплекс;

– упорядкування умов та правил надання державної підтримки підприємствам паливно-енергетичного комплексу (бюджетного субсидування і дотування постачальників енергетичних послуг);

– створення правових підстав для економічного стимулювання модернізації енергетичних об'єктів та забезпечення розвитку енергозбереження;

– правове забезпечення розробки зведеного енергетичного балансу держави та галузевих паливно-енергетичних балансів;

– стандартизація і нормування питомих витрат і втрат енергоносіїв при виробництві, транспортуванні і постачанні;

– розвиток і вдосконалення нормативно-правових положень антикорупційного й антиконкурентного законодавства у паливно-енергетичній сфері;

– посилення охорони навколишнього природного середовища від наслідків господарської діяльності підприємств паливно-енергетичного комплексу;

– правове забезпечення інтеграції енергоринку України до європейського енергетичного ринку, адаптація вітчизняної законодавчої бази до енергетичного законодавства Європейського Союзу.

Окрім зазначених, правове регулювання може розвиватися й за іншими перспективними напрямками вдосконалення енергетичних відносин.

Кожен із запропонованих напрямів позитивного регулювання перешкоджає виникненню криміногенних явищ і процесів, що детермінують злочинність у паливно-енергетичній сфері, чи принаймні обмежує їхню дію, а тому заслуговує на окремий розгляд. Однак обмежений обсяг монографії не дозволяє це зробити. Тому вважаємо за можливе конкретизувати набір заходів впливу лише по окремих напрямках, що визнані центральними органами влади як стратегічні.

У рішенні РНБО України від 5 червня 2009 р. «Про розвиток ринків паливно-енергетичних ресурсів в рамках реалізації Енергетичної стратегії України на період до 2030 року» зазначається, що з метою вдосконалення функціонування оптового ринку електричної енергії необхідно передбачити укладення прямих договорів, розробити механізм забезпечення рівних можливостей доступу на ринок юридичних і фізичних осіб, ефективного і прозорого ціно- і тарифоутворення, а також створити правові підстави для інтеграції на європейські ринки електричної енергії [224]. У законопроекті «Про засади функціонування оптового ринку вугільної продукції» пропонується передбачити: закріплення виключно законами України видів і порядку надання державної допомоги підприємствам вугільної галузі; запровадження біржової торгівлі вугільною продукцією з можливістю укладення прямих договорів між виробниками і кінцевими споживачами. У законопроекті «Про засади функціонування ринку природного газу» доцільно закріпити правові підстави для незалежної діяльності операторів з видобування, транспортування та розподілу природного газу; забезпечити доступ суб'єктів ринку до газотранспортної мережі, сховищ газу на прозорих, комерційних умовах; визначити принципи та механізми формування економічно обґрунтованих тарифів на послуги суб'єктів природних монополій із відображенням дійсних понесених витрат та отриманих доходів [224].

Законодавче забезпечення розвитку енергозбереження бачиться у створенні сприятливих умов для ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР). Перш за все це нормування питомих

витрат ПЕР на одиницю продукції. Пропонується декілька шляхів удосконалення законодавства з нормування питомих витрат:

– здійснення заходів щодо стимулювання економічної зацікавленості суб'єктів господарювання в ефективному використанні ПЕР шляхом внесення змін до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» (ст. 5), що полягають у забороні відносити на валові витрати вартості ПЕР, спожитих платником податку понад норми питомих витрат, установлених відповідно до законодавства;

– розробка методик диференціювання показників норм питомих витрат ПЕР залежно від кліматичних умов, сезонних змін, природного середовища;

– запровадження системи сертифікації підприємств, установ, організацій, що мають право розробляти зазначені норми;

– передбачення фінансових санкцій для суб'єктів господарювання та адміністративної відповідальності для посадових осіб за порушення законодавства про енергозбереження;

– забезпечення енергоефективності засобами моніторингу та проведення державної експертизи з енергозбереження, а також розробкою обов'язкових енергетичних стандартів і проведенням державного контролю за їх дотриманням [90].

Профілактика розкрадання та неефективного використання енергоресурсів під час їх видобування, виробництва, постачання, транспортування, зберігання, використання, закупівлі полягає у правовій регламентації обліку ПЕР, зобов'язанні суб'єктів природних монополій та суміжних ринків (виробників та постачальників) упроваджувати процедури обліку цих ресурсів, а також передбаченні відповідальності за порушення законодавства у цій сфері суспільних відносин [90].

Поряд з удосконаленням позитивного регулювання господарських відносин у паливно-енергетичній сфері (енергетичних відносин) важливе превентивне значення має *охорона цих відносин адміністративно-правовими і кримінально-правовими заходами*. Специфіка охоронних норм права полягає у встановленні складів правопорушень (злочинів) і закріпленні відповідальності за їх вчинення. Як зазначає В. В. Коваленко, до адміністративно-правових засобів впливу на злочинність у сфері економіки належать: визначення системи суб'єктів виконавчої влади, на яких покладається обов'язок протидії адміністративним

проступкам у цій сфері; засоби позитивного стимулювання підприємницької ініціативи, здійснення легальної господарської діяльності; засоби адміністративного примусу, що застосовуються з метою профілактики і припинення правопорушень, забезпечення провадження у справах про адміністративні проступки і притягнення порушників до адміністративної відповідальності [230, с. 200–205]. На думку науковця, кримінально-правові заходи профілактичного впливу мають бути спрямовані на установлення кримінальної відповідальності за економічні злочини, встановлення виду та розміру покарання за відповідні діяння; удосконалення кримінально-правових норм, що визначають покарання за економічні злочини [225, с. 177]. У теорії кримінального права побутує думка про те, що цілісний механізм кримінально-правового регулювання включає позитивну (проспективну) і негативну (ретроспективну) кримінально-правову відповідальність. Перша полягає у виконанні нормативних вимог, що диктують правомірну поведінку, а друга – у виконанні приписів кримінально-правової норми в результаті державного примусу як реакції на вчинений злочин [226, с. 32]. В. К. Гришук, розглядаючи співвідношення вказаних видів відповідальності, зазначає, що негативна (ретроспективна) кримінально-правова відповідальність значною мірою виконує функцію специфічного методу забезпечення позитивної (перспективної) кримінальної відповідальності. Разом із тим позитивна кримінально-правова відповідальність за сферою поширення є домінантною [227, с. 32]. Ю. В. Баулін розуміє позитивну кримінальну відповідальність як загрозу покарання, визначену в санкції кримінально-правової норми, звернену до невизначеного кола осіб, що може бути реалізована у разі порушення кримінально-правової заборони [226, с. 35]. Розвиваючи ідеї авторитетних криміналістів, можемо зробити висновок, що існуючий перелік кримінально-правових заборон, характер установлених у них санкцій, визначена міра кримінальної відповідальності відіграють першочергову загальнопревентивну роль у протидії злочинності у сфері економіки, тоді як практика призначення кримінальних покарань впливає на запобігання повторній злочинній діяльності, а також на забезпечення ефективності дії загальнопревентивної функції відповідних кримінально-правових норм. У контексті викладеного не можна обійти увагою положення Закону

України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15.11.2011 р. Змістом цього Закону стала декриміналізація 16 статей розділу VII «Злочини у сфері господарської діяльності» Особливої частини КК України (зокрема, статті 202, 203, 207, 208, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 223, 225, 226, 228, 234 і 235), а також пом'якшення санкцій за низку інших господарських злочинів, що полягає у відведенні центрального місця штрафу як основному виду покарання за вчинення таких злочинів. Аналізуючи підстави декриміналізації зазначених господарських злочинів, А. В. Савченко називає такі: 1) низький характер і ступінь суспільної небезпеки; 2) доцільність адміністративно-правового регулювання перед кримінально-правовим; 3) фактичне незастосування декриміналізованих статей органами досудового слідства і судом та відсутність усталеної практики їх розслідування й судового розгляду; 4) продовження курсу на подальшу гуманізацію антикримінальної політики держави загалом і кримінальної відповідальності зокрема; 5) дотримання вимог євроінтеграції та запровадження ліберального режиму для ведення бізнесу в Україні, у тому числі і для підвищення інвестиційної привабливості країни [228, с. 29]. Із більшістю наведених підстав декриміналізації слід погодитися. Проте рішенню законодавця про декриміналізацію перелічених статей КК України бракувало диференційованого підходу до скасування кримінальної відповідальності за принципово різні за спрямованістю та наслідками для національної економіки протиправні діяння. Вельми сумнівно, що законодавець керувався виключно захистом економічних інтересів держави, коли, скажімо, декриміналізував ст. 218 «Фіктивне банкрутство», ст. 220 «Приховування стійкої фінансової неспроможності», ст. 221 «Незаконні дії у разі банкрутства», – адже відомо, що механізми фіктивного банкрутства широко використовуються суб'єктами господарювання, у тому числі тими, що знаходяться у монопольному становищі, для уникнення сплати боргу по податкових платежах, уникнення відповідальності за нецільове використання бюджетних коштів, виділених у вигляді дотацій, субвенцій, за бюджетними програмами фінансування, а також із метою неповернення кредитів, непогашення заборгованості по розрахунках за спожиті енергоносії, отримані то-

вари, надані послуги. Зрештою, процедура штучного банкрутства дозволяє безкарно заволодіти майном підприємств шляхом привласнення, розтрати, зловживання службовим становищем, а також безкарно заволодіти коштами вкладників банківських, фінансово-кредитних установ, страхових компаній і довірчих товариств, спеціально створених для збагачення шахрайським шляхом.

Навряд чи позитивно вплине на забезпечення енергетичної безпеки держави скасування кримінальної відповідальності за ст. 202 КК «Порушення порядку зайняття господарською діяльністю та діяльністю з надання фінансових послуг». Відсутність кримінально-правової охорони господарської діяльності, що підлягає обов'язковому ліцензуванню (наприклад, діяльність у сфері електроенергетики та використання ядерної енергії, транспортування нафти, нафтопродуктів, природного і нафтового газу трубопроводами, постачання природного газу, газу (метану) вугільних родовищ за регульованим та нерегульованим тарифом, зберігання зазначених газів в обсягах, що перевищують рівень, установлений ліцензійними умовами та ін.), а також непередбаченість кримінального покарання за порушення умов ліцензування, якщо це пов'язано з отриманням доходу у великих розмірах, сприятиме заподіяння шкоди державним інтересам у сферах виробництва, транспортування, зберігання та постачання енергоносіїв кінцевим споживачам. Не забезпечений засобами кримінально-правового примусу державний контроль за виробництвом, зберіганням і транспортуванням енергоносіїв у цілому негативно впливатиме на облік енергоресурсів держави, сприятиме збільшенню обсягу розкрадань під час їх транспортування, розширенню масштабів незаконного видобутку, тінювих ринків збуту тощо. Декриміналізація ст. 207 «Ухилення від повернення виручки в іноземній валюті», ст. 208 «Незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків» значно послаблює валютний контроль за експортно-імпортними і валютними операціями, що здійснюються під прикриттям зовнішньоекономічної діяльності, створює сприятливі умови для перерахування конвертованої валюти в офшорні зони з метою приховування її від оподаткування та розкрадання, сприяє відтоку іноземної валюти за кордон, усуває перешкоди на шляху до використання злочинних схем легалізації доходів, одержаних від не-

законної фінансово-господарської діяльності у паливно-енергетичній сфері. Виключення ст. 228 «Примушення до антиконкурентних узгоджених дій» не забезпечує кримінально-правової охорони суб'єктів господарювання і споживачів від недобросовісної конкуренції, відкриває можливості для зловживання монопольним становищем на ринку енергоносіїв.

Ураховуючи викладене, важко віритися у добродійність намірів законодавця, який нібито прагнув спростити порядок ведення господарської діяльності для середнього й малого бізнесу та покращити інвестиційний клімат в Україні. Напевно, тут не обійшлося без лобювання зацікавленими політичними силами корпоративно-бюрократичних інтересів фінансово-промислових груп, а фактично вітчизняної олігархічної еліти, з метою перерозподілу ринків енергоресурсів, нарощування тіньових капіталів, поглиблення кримінального монополізму у паливно-енергетичній сфері. У рішенні про декриміналізацію наведених статей КК також убачається завчасна підготовка своєрідного «плацдарму» для уникнення ймовірних кримінальних переслідувань на майбутнє у разі зміни політичної влади та пов'язаного з цим чергового перерозподілу внутрішніх ринків і сфер впливу. Тепер можна перейти до розгляду недостатньо продуктивного управлінсько-контролюючого впливу органів влади, місцевого самоврядування, правоохоронних структур на негативні явища і процеси, що породжують злочинність економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері.

4.4. Організаційно-управлінські заходи запобігання злочинності у паливно-енергетичній сфері

Організаційно-правові заходи запобігання злочинності у паливно-енергетичній сфері передбачають усунення недоліків державного управління у цій сфері. У рішеннях РНБО України «Про стан реалізації державної політики щодо забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів» від 30.05.2008 р., а також «Про розвиток ринків паливно-енергетичних ресурсів в рамках реалізації

Енергетичної стратегії України на період до 2030 року» зазначається про неефективність існуючих механізмів державного управління й адміністративного впливу на діяльність паливно-енергетичного комплексу [90]. Більш категоричні оцінки звучать із боку вітчизняних кримінологів. Так, В. І. Шакун ще на початку третього тисячоліття відверто заявляв про особливість становлення управлінської еліти в умовах сформованого у попередні роки первинного накопичення капіталу, здійснюваного на основі зрощування політики й бізнесу. Корумпований державний апарат і пов'язані з ним комерційні структури спільно протиправно збагачуються шляхом перманентного розкрадання коштів із державного і місцевих бюджетів [229, с. 402–403]. Підтверджує гостроту проблеми зрощення влади з бізнесом А. М. Бойко. На його думку, таке зрощення полягає у злитті ресурсів й активів влади та бізнесу, утворенні тіньових фінансово-бюрократичних груп, які поділили між собою сфери економічних інтересів і впливу [52, с. 303–304]. О. Г. Кальман вказує на системні зв'язки корупції та економічної злочинності [46, с. 153], а В. М. Дрьомін прийшов до висновку щодо кримінальної трансформації національної економіки та інституціоналізації економічної злочинності [230, с. 404]. Ніби резюмуючи викладене, О. М. Литвак застерігає про можливість переродження держави у свою протилежність – злочинну корпорацію владних структур унаслідок втрати атрибутів демократії, відсутності громадянського контролю, вільної преси [231, с. 74].

Наведені оцінки фахівців і раніше висловлені судження авторів цієї монографії свідчать про існування затяжної кризи державного управління економікою загалом та паливно-енергетичною сферою зокрема. За роки незалежності державна служба вибудувала надмірно розгалужену, бюрократично-корупційну модель управління економікою, що передбачає заврегульованість господарської діяльності відомчим адмініструванням, наявність численних бар'єрів на шляху ведення легальної господарської діяльності, громіздку систему звітності та отримання дозволів, невпорядковану контрольну і наглядову діяльність, недосконалий механізм виконання судових рішень, притягнення службових і посадових осіб до дисциплінарної й адміністративної відповідальності, відшкодування шкоди фізичним і юридичним особам. Використовуючи зазначену бюрократично-корупційну мо-

дель, службові й посадові особи органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, з одного боку, сприяють злочинним проявам у паливно-енергетичній сфері і таким чином отримують основне джерело корупційних доходів, а з другого боку, безпосередньо здійснюють активну злочинну діяльність із метою незаконного збагачення на сталій основі.

Існуюча система управління паливно-енергетичним комплексом формувалася спонтанно, діяла переважно в корпоративно-бюрократичних інтересах корумпованих владних структур та вузького кола тіньових монополістів ринку енергоресурсів, унаслідок чого держава втратила важелі впливу на економічну діяльність провідних підприємств галузі, а також контроль над активами у паливно-енергетичній сфері. Основними суб'єктами державного управління паливно-енергетичним комплексом є: Кабінет Міністрів України, галузеві міністерства і відомства (Міністерство палива та енергетики України і Міністерство вугільної промисловості), Державний комітет ядерного регулювання, Національне агентство України з питань ефективного використання енергетичних ресурсів, Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики, Національна комісія регулювання електроенергетики України (НКРЕ), національні комісії регулювання природних монополій.

До повноважень Кабінету Міністрів України як вищого органу управління належать виконання законів України у сфері ПЕК, затвердження енергетичної політики та умов управління державними енергетичними активами, удосконалення системи управління ПЕК. До повноважень міністерств належить безпосереднє державне управління у галузях відповідно до затверджених Кабінетом Міністрів України засад. Національна комісія регулювання електроенергетики є центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, підконтрольним і підзвітним Президентові України. Згідно із Положенням про Національну комісію регулювання електроенергетики України основними завданнями комісії є: участь у формуванні та забезпеченні реалізації єдиної державної політики щодо розвитку і функціонування оптового ринку електроенергії, ринків газу, нафти та нафтопродуктів; державне регулювання діяльності суб'єктів природних монополій в електроенергетиці та нафтогазовому комплексі; координація діяль-

ності державних органів щодо питань регулювання ринків енергоносіїв; видача суб'єктам підприємницької діяльності ліцензій на виробництво електричної енергії в обсягах, що перевищують рівень, який установлюється умовами та правилами здійснення підприємницької діяльності з виробництва електричної енергії (ліцензійними умовами), передачу та постачання електричної енергії, зберігання природного газу в обсягах, що перевищують рівень, який установлюється ліцензійними умовами, і постачання природного газу, транспортування нафти та нафтопродуктів магістральними трубопроводами, транспортування природного і нафтового газу трубопроводами [232].

Наведемо перелік найбільш типових форм правопорушень і злочинної діяльності з боку осіб, уповноважених на виконання функцій держави та місцевого самоврядування.

На рівні міністерств і відомств (Мінпаливенерго, Мінвуглепром), підпорядкованих їм підрозділів (департаменти енергетики, нафтогазового та вугільного комплексу), центральних компаній (НАЕК «Енергоатом», ДП «Енергоринок», НАК «Нафтогаз України», облгазів, обленерго) корупційні правопорушення і службові злочини вчиняються у процесі здійснення владних і службових повноважень по відношенню до структурних підрозділів, виробничих підприємств та суб'єктів підприємництва. Найчастіше вони пов'язані із виконанням дозвільно-розпорядчих і контрольних функцій, а саме:

- здійснення контролю за виконанням умов та правил підприємницької діяльності на ринку енергоресурсів, визначення цін і тарифів та алгоритму розподілу коштів за електроенергію та газ (створення окремим підприємствам пільгових умов діяльності та занижених тарифів при купівлі і, навпаки, завищених при реалізації енергоносіїв, а також надходження коштів при розрахунках і їх розподілі, надання ліцензій за фальсифікованими документами про свою неплатоспроможність претендентам на їх отримання);

- здійснення контролю за реалізацією нафти власного видобутку та нафтопродуктів, виділених із Держрезерву (у випадках реалізації поза аукціонами);

- підготовка та надання матеріалів до центральних органів влади і управління щодо пільгових умов діяльності й оподаткування для окремих підприємств або звільнення від обов'язкових платежів до

бюджету та державних фондів (у випадках фальсифікації таких документів або зазначених у них фактів про платоспроможність підприємств);

– визначення переможців на аукціонах, біржах та конкурсах з продажу майнових об'єктів (приватизації), матеріальних цінностей, електроенергії, нафти, газу та нафтопродуктів (через маніпуляцію цінами та за «вказівками», а не через перемогу цих претендентів за відповідними критеріями відбору та вимогами до них);

– розпорядження державними і бюджетними коштами при фінансуванні окремих цільових програм;

– управління державним майном (надання в оренду приміщень, майнових об'єктів та матеріальних цінностей за заниженою вартістю, незаконне списання майна і майнових об'єктів під час реорганізації та ліквідації підприємств ПЕК);

– надання дозволів (ліцензій) на видобування корисних копалин, передачу в тимчасове користування родовищ тощо.

У місцевих органах влади й управління та підпорядкованих їм підрозділах службові злочини вчиняються при здійсненні взаємозаліків з платежів до бюджету та відшкодування ПДВ, визначенні оптових постачальників енергоносіїв та закріпленні їх за найбільш платоспроможними споживачами, особливо за тими, хто може розраховуватись високоліквідною продукцією, визначенні операторів нафтопродуктів та регіонального ринку їх збуту тощо.

У контролюючих органах (фінансових, податкових інспекціях, контрольно-ревізійних відділах, інспекціях із цін, енергонагляду, газу, службах санепідемстанції, стандартизації, екології, захисту прав споживачів) службові зловживання найчастіше полягають у вчиненні таких дій:

– фальсифікації підсумків перевірки фінансово-господарської діяльності суб'єктів підприємництва щодо неповного нарахування та сплати податків, використання та збереження матеріальних цінностей (коштів) тощо;

– приховування виявлених порушень при перевірці підприємств, які здійснюють діяльність з енергоносіями щодо забезпечення технічних, безпечних, екологічних та стандартних умов, стосовно теплоенергозабезпечення, газопостачання і газоспоживання, водопостачання і водовідведення, зберігання та відпуску нафтопродуктів тощо;

– невідображенні в актах перевірок викритих порушень, що полягають у незаконному завищенні лімітів на використання електроенергії та газу тощо [78].

З наведеного випливає, що службові злочини у сфері економіки мають корупційну спрямованість і майже завжди пов'язані із хабарництвом. Цю особливість слід урахувувати при визначенні основних напрямів запобіжного впливу на організаційно-управлінські чинники протиправної поведінки.

Усувати недоліки державного управління, що сприяють вчиненню злочинів економічної спрямованості у зазначеній сфері, доцільно починати з інституційних змін адміністративно-правової доктрини, принципів організації та методів здійснення державної влади в цілому і виконавчої влади зокрема. Із цього приводу доцільно навести висловлювання В. Б. Авер'янова, який свого часу наголошував на необхідності зміни застарілої ідеології функціонування публічної влади, заснованої на владно-розпорядчому впливі на фізичних і юридичних осіб та адміністративному примусі [233, с. 98]. Розробку доктринальних положень новітньої ідеології відомий науковець пов'язував із недопущенням абсолютизації управлінської функції в діяльності органів виконавчої влади і місцевого самоуправління при одночасному зменшенні ролі публічно-сервісних послуг (надання дозвільно-ліцензійних, реєстраційних послуг, розгляд звернень, прийняття зобов'язальних рішень, вирішення спорів) [233, с. 103].

Ідеологія адміністрування у паливно-енергетичній сфері має будуватися на засадах збалансування інтересів громадян, держави і власників енергетичних об'єктів. Управлінську діяльність публічної влади необхідно кардинально переорієнтувати з обслуговування корпоративно-бюрократичних інтересів державного апарату та вузького кола тіньових монополістів ринку енергоресурсів на забезпечення енергетичної безпеки держави, служіння інтересам виробників і споживачів енергоресурсів, надання якісних публічно-сервісних послуг, створення умов для ефективної реалізації економічних прав і свобод, забезпечення їх захисту засобами адміністративної юстиції. Державне управління паливно-енергетичним комплексом має не тільки відповідати організаційно-функціональній структурі галузі, але й реально забезпечувати єдине централізоване керівництво, між-

галузеви взаємодію і координацію, ефективний контроль за діяльністю учасників енергетичних відносин. В умовах послаблення державного управлінського впливу на господарські товариства паливно-енергетичного комплексу, у статутному фонді яких держава має корпоративні права, необхідно активізувати роботу щодо розширення представництва держслужбовців профільних міністерств і відомств, а також уповноважених ними представників державної виконавчої влади на місцях у складі спостережних рад та ревізійних комісій.

Ідеологічна модернізація адміністрування у паливно-енергетичній сфері – важлива передумова вдосконалення заходів запобігання корупційним правопорушенням та службовим злочинам, що тут вчиняються. За результатами експертного опитування працівників правоохоронних органів, проведеного Ю. О. Левченком у 2008 р., 79 % респондентів вважають корумпованість представників органів виконавчої влади однією із головних причин вчинення злочинів у нафтогазовому комплексі [234, с. 10]. Зараз питанням протидії корупції приділяється багато уваги з боку держави. Прийнято антикорупційне законодавство, Кодексом про адміністративне судочинство впорядковані адміністративні процедури діяльності органів державної влади у публічно-правових відносинах із фізичними та юридичними особами, а також процедури захисту прав, свобод та інтересів останніх від порушень з боку органів державної влади, місцевого самоврядування, їх службових і посадових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій. Адміністративне судочинство передбачає можливість оскарження будь-яких рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, однак знижуються ризики корупційних діянь, реалізується правозахисна, контролююча, правопоновлююча та превентивна функції цієї галузі законодавства.

Створений інститут адміністративної юстиції сприяє підвищенню якості надання публічних послуг, забезпечує судовий захист фізичних і юридичних осіб, які здійснюють господарську діяльність, від неправомірного втручання і перешкоджання з боку службових та посадових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування, а тому має важливе превентивне значення. Однак запобіжний вплив не вичерпується лише діяльністю адміністративної юстиції. На думку Ю. П. Битяка, одним із перспективних напрямів антикорупційної

запобіжної діяльності є законодавче врегулювання самого порядку надання управлінських послуг фізичним і юридичним особам, у тому числі суб'єктам господарювання, визначення переліку (видів) таких послуг, порядку оплати, закріплення правил прийняття адміністративних рішень [235, с. 186]. Поряд із цим авторитетний науковець пропонує вдосконалити чинне законодавство про державну службу шляхом закріплення на рівні закону вимог і порядку проходження обов'язкового конкурсного підбору кадрів для служби в органах публічної влади, підвищення професіоналізму, гарантій соціального забезпечення тощо [235, с. 188].

У контексті забезпечення національної й державної безпеки В. Я. Настюк обґрунтовує необхідність нормативного закріплення поняття «адміністративно-правові режими», під якими розуміє багатогранне правове явище, що полягає у специфічному комплексі прийомів і засобів правової регламентації [236, с. 7]. На його думку, характерними ознаками адміністративно-правових режимів є: 1) визначена спеціальними нормами права поведінка фізичних і юридичних осіб; 2) вимушена детальна регламентація діяльності державних органів і громадських організацій; 3) введення додаткових правил або вилучення із загальнообов'язкових норм правового характеру; 4) установа особливого контролю за належним дотриманням правопорядку у сфері дії особливого режиму і встановлення деяких обмежувальних заходів [236, с. 8–9]. Ідею запровадження адміністративно-правових режимів діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування доцільно підтримати і розвивати у напрямі забезпечення економічної безпеки та протидії службовим злочинам корупційної спрямованості у паливно-енергетичній сфері. Зокрема, це може бути реалізовано шляхом установа адміністративно-правових режимів у сферах діяльності суб'єктів природних монополій та на суміжних ринках, ліцензування і видачі дозволів на певні види господарської діяльності у паливно-енергетичному комплексі, регулювання цін і тарифів на енергоносії, енерго- і тепlopостачання, у сфері взаєморозрахунків і погашення заборгованості за спожиті енергоносії та ін.

Окрім вищенаведених, усунення недоліків державного управління, що сприяють вчиненню злочинів економічної спрямованості

у паливно-енергетичній сфері, необхідно здійснювати за такими напрямками:

- дерегуляція ціно- й тарифоутворення на енергоносії з боку органів державної влади, відмова від перехресного субсидювання, реформування системи надання державної підтримки, пільг та ін.;

- скорочення державного апарату, обмеження його повноважень щодо дозвоільно-розпорядчих та інших управлінських функцій, включаючи проведення тендерних процедур при державних закупівлях, визначення переможців конкурсів, розпорядження коштами державних і місцевих бюджетів, надання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів, пільг, переваг при укладанні контрактів;

- удосконалення інституту представництва інтересів господарюючих суб'єктів при обговоренні законопроектів, організації і проведенні конкурсів, тендерних процедур, виділенні квот на видобування корисних копалин, підготовці актів управління, владно-розпорядчих рішень, розподілі коштів із державних цільових фондів;

- забезпечення фінансової самостійності та відповідальності органів місцевого самоврядування;

- упровадження принципів гласності та конкурсності в систему державних замовлень, у механізми приватизації, оренди державного майна, фондового ринку, фінансування державних цільових програм [237, с. 260];

- усунення перешкод, що стримують розвиток підприємництва (скорочення числа процедур та забезпечення рівних умов для суб'єктів підприємництва при реєстрації, отриманні дозволів, надання звітності, проходження митного, валютного, екологічного, санітарного та інших видів контролю);

- забезпечення контролю і нагляду за виконанням законів у сфері запобігання і протидії корупції, зокрема, заходів обмежувального характеру щодо: використання службового становища, сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності, одержання подарунків (пожертв), а також здійснення спеціальної перевірки щодо осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави і місцевого самоврядування, здійснення фінансового і громадського контролю, усунення наслідків корупційних правопорушень [238];

– забезпечення належного рівня управлінської діяльності, дотримання вимог законодавства про державну службу, покращення якості публічно-сервісних послуг, посилення виконавчої дисципліни в органах державної влади і місцевого самоврядування шляхом організації дієвого відомчого й позавідомчого контролю [235, с. 200];

– підвищення ефективності управлінської діяльності через громадський вплив (звернення і скарги громадян, страйки, ініціація громадського обговорення проектів управлінських рішень, вироблення механізмів їх блокування, відкликання мандатів, колективні звернення до центральних органів виконавчої влади щодо висловлювання недовіри до окремих посадових осіб за корупційні дії, вимога публічних звітів керівників органів місцевого самоврядування перед територіальною громадою, висунення гідних претендентів на зайняття посад в органах публічної влади тощо);

– оптимізація форм реагування на виявлені недоліки, порушення законності і виконавчої дисципліни, здійснення примусових і профілактичних заходів щодо забезпечення виконання приписів, рекомендацій, скасування чи зміни актів управління, усунення недоліків і порушень законності.

4.5. Напрями вдосконалення запобіжної діяльності правоохоронних, контролюючих та інших державних органів у паливно-енергетичній сфері

Виявлені та описані раніше недоліки і прорахунки в діяльності правоохоронних, контролюючих та інших державних органів щодо протидії досліджуваному різновиду злочинності пропонується усувати за такими двома основними напрямами: 1) підвищення ефективності державного контролю у паливно-енергетичній сфері; 2) покращення взаємодії та координації запобіжних дій різних суб'єктів запобігання у вказаній сфері суспільних відносин. За кожним із зазначених напрямів нами розроблено набір заходів запобіжного впливу, що зводяться до такого.

Усунення недоліків державного контролю. В. А. Гарашук тлумачить термін «контроль» як перевірку для протидії чомусь небажаному, виявлення, запобігання та припинення протиправної поведінки з боку кого-небудь [239, с. 8]. Наведене розуміння контролю цілком відповідає предметним інтересам кримінології, а тому приймається нами як робоче поняття. На нашу думку, першочерговим завданням покращення контрольної діяльності у паливно-енергетичній сфері є створення єдиної системи державного контролю за паливно-енергетичним комплексом, що передбачає розподіл повноважень органів, які здійснюють відомчий, міжвідомчий і позавідомчий контроль, затвердження єдиних правил, принципів і процедур контрольної діяльності, а також закріплення порядку координації дій контролюючих органів. Водночас необхідно переглянути контрольні повноваження державних суб'єктів управління у бік посилення спеціалізації та зуження сфери контролюючого впливу. Як зазначає Ю. М. Грошовий, зараз в Україні безсистемно створюється досить розгалужена мережа контролюючих органів як відомчого, так і позавідомчого характеру. Однак така їх діяльність є малоефективною і, більш того, не координується в плані боротьби з правопорушниками, у тому числі й злочинністю [240, с. 305]. Існуюча модель державного контролю становить сукупність міністерств, відомств та установ, які виконують різноспрямовані контрольні функції. Ці функції, сфери і форми контрольної діяльності визначають різні закони і підзаконні нормативні акти, які найчастіше не лише не забезпечують системності державного контролю, а, навпаки, призводять до дублювання і паралелізму щодо його здійснення. Не вирішує проблеми і Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», який визначає правові та організаційні засади, основні принципи і порядок здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, повноваження контролюючих органів та відповідальність суб'єктів господарювання під час здійснення державного нагляду (контролю), оскільки дія цього Закону не поширюється на відносини, що виникають під час здійснення заходів валютного контролю, митного контролю, державного експортного контролю, контролю за дотриманням бюджетного і податкового законодавства, державного контролю за дотриманням законодавства

про захист економічної конкуренції, контролю за дотриманням порядку проведення розрахунків, контролю за дотриманням ліцензійних умов транспортування природного і нафтового газу трубопроводами та його розподілу, постачання природного газу, зберігання природного газу в обсягах, що перевищують рівень, який установлюється ліцензійними умовами господарської діяльності, та інші види спеціального державного контролю [241]. Зазначений закон фактично залишає незмінною розгалужену мережу контролюючих органів відомчого і міжвідомчого характеру, які здійснюють свою діяльність у паливно-енергетичній сфері.

Судячи із характеру раніше наведених службових і корупційних зловживань, підсиленню підлягає внутрішньовідомча ланка контролю на рівні центральних міністерств і відомств, їх управлінь та відділень на місцях за фінансово-господарською діяльністю, виконанням дозвільно-розпорядчих і контрольних повноважень щодо структурних підрозділів, виробничих підприємств та суб'єктів підприємництва, які належать до сфери їх управління. На сьогодні існує потреба законодавчого врегулювання питання координації та розподілу повноважень внутрішньовідомчих контролюючих органів. В електроенергетичному, ядерно-промисловому та нафтогазовому комплексах координуючі повноваження доцільно закріпити за Міністерством палива та енергетики України, у вугільній та торфодобувній галузі – за Міністерством вугільної промисловості. Центральні органи виконавчої влади, реалізуючи контрольні повноваження, мають право скасовувати або зупиняти дію актів місцевих державних адміністрацій та місцевого самоврядування у випадках виявлення фактів порушення ними вимог законодавства, наприклад, при прийнятті неправомірних рішень щодо пільгових умов діяльності й оподаткування для окремих підприємств або звільнення від обов'язкових платежів до бюджету та державних фондів, визначення переможців на аукціонах, біржах та конкурсах з продажу майнових об'єктів (приватизації), матеріальних цінностей, електроенергії, нафти, газу та нафтопродуктів, розпорядження державними і бюджетними коштами при фінансуванні окремих цільових програм, управління державним майном, надання дозволів (ліцензій) на видобування корисних копалин, передачі в тимчасове користування

родовищ тощо. Місцеві державні адміністрації здійснюють на відповідних територіях державний контроль за виконанням державних контрактів і зобов'язань перед бюджетом підприємствами ПЕК та суб'єктами підприємництва, своєчасним відшкодуванням шкоди, заподіяної державі, забезпеченням зменшення заборгованості перед державним бюджетом виробників і споживачів енергоресурсів, використанням та охороною надр, дотриманням виробниками продукції стандартів, технічних умов, а також інших вимог, пов'язаних із якістю та сертифікацією [239, с. 27].

У свою чергу, за управлінською та контролюючою діяльністю посадових і службових осіб зазначених міністерств має буди налагоджений дієвий надвідомчий контроль з боку Президента України, Кабінету Міністрів України, Головдержслужби України, засобами якого буде підвищена дисципліна та ефективність роботи їх управлінського апарату.

Вагому роль у запобіганні господарським і службовим злочинам у паливно-енергетичній сфері відіграють Рахункова палата України, Державна казначейська служба України, Державна фінансова інспекція України, Державна податкова служба України. Перші три перелічені структури здійснюють контроль за використанням бюджетних коштів, проводять ревізії та перевірки фінансової діяльності, стану збереження коштів і матеріальних цінностей, достовірності обліку і звітності в органах державної виконавчої влади, у бюджетних установах, а також на підприємствах ПЕК, які отримують кошти з бюджету та державних валютних фондів [239, с. 35]. Державна податкова служба України контролює своєчасне подання платниками податків бухгалтерських звітів і балансів, декларацій та інших документів, пов'язаних із обчисленням платежів до бюджету, забезпечує правильність застосування та своєчасне стягнення фінансових санкцій за порушення зобов'язань перед бюджетом; розшук платників, які ухиляються від сплати податків; відшкодування завданої злочином шкоди [239, с. 35]. Контрольна діяльність податкової міліції полягає у проведенні на підприємствах ПЕК, а також у суб'єктів підприємницької діяльності перевірок фінансово-бухгалтерської документації, у реалізації права викликати посадових осіб, громадян для пояснень щодо джерела отримання доходів, нарахування та сплати податків,

інших платежів, у перевірці достовірності інформації, отриманої для занесення до Державного реєстру фізичних осіб платників податків та інших обов'язкових платежів. Як пишуть Л. М. Давиденко, О. М. Бандурка, профілактичне значення контрольної діяльності полягає в тому, що, виявляючи й усуваючи порушення законодавства про оподаткування, Державна податкова служба та податкова міліція тим самим не допускають переростання правопорушень у злочини, а також усувають умови, що сприяють вчиненню злочинів у цій сфері [242, с. 174–175].

Стосовно позавідомчого контролю, то тут слід використовувати можливості незалежного позавідомчого державного органу – Національної комісії регулювання електроенергетики та його представництв на місцях, які мають вагомий контрольні повноваження у паливно-енергетичному комплексі. Серед основних завдань Комісії слід назвати: участь у формуванні та забезпеченні реалізації єдиної державної політики розвитку і функціонування оптового ринку електроенергії, ринків нафти та нафтопродуктів; державне регулювання діяльності суб'єктів природних монополій в електроенергетиці та нафтогазовому комплексі; забезпечення проведення цінової і тарифної політики в електроенергетиці та нафтогазовому комплексі; розроблення і затвердження правил користування електричною енергією та газом; контроль за додержанням ліцензіатами умов здійснення ліцензованої діяльності. Комісія, відповідно до покладених на неї завдань, затверджує інструкцію щодо умов і правил здійснення ліцензованої діяльності та контролю за їх виконанням; визначає відповідно до законодавства показники, нижче рівня яких дозволяється суб'єктам підприємницької діяльності здійснювати свою діяльність без ліцензій; здійснює безперешкодно перевірки дотримання умов ліцензійної діяльності щодо виробництва електричної енергії в обсягах, визначених ліцензійними умовами, передачі і постачання електричної енергії, зберігання природного газу в обсягах, визначених ліцензійними умовами, постачання природного газу, транспортування нафти та нафтопродуктів магістральними трубопроводами, транспортування природного і нафтового газу трубопроводами; бере участь у встановленні правил функціонування оптового ринку електроенергії, ринків газу, нафти і нафтопродуктів та у здійсненні конт-

ролю за їх дотриманням; здійснює контроль за якістю послуг організацій, що постачають електроенергію та газ. Реалізація контрольних повноважень НКРЕ здійснюється шляхом перевірок, ревізій, інспектувань об'єктів паливно-енергетичного комплексу, а також господарської діяльності суб'єктів підприємництва. У разі виявлення під час контрольних перевірок порушень умов та правил підприємницької діяльності в електроенергетичному, нафтогазовому комплексах, фактів порушення антимонопольного законодавства Комісія має право призупиняти або анулювати відповідні ліцензії та дозволи, а також передавати матеріали перевірок до Антимонопольного комітету України [232].

Необхідно підвищувати дієвість державного контролю за фінансово-господарською діяльністю суб'єктів природних монополій у паливно-енергетичній сфері, прозорістю витрачання ними бюджетних коштів, здійснення фінансових операцій, реструктуризації, приватизації, проведення державних закупівель тощо. З цієї метою має бути не тільки посилена робота відповідних контролюючих органів (Державної фінансової інспекції України, Державної податкової служби України, Рахункової палати України, Державної інспекції України по контролю за цінами, Фонду держмайна, Держфінмоніторингу України та ін.), але й налагоджена реальна міжвідомча взаємодія між цими органами.

Перспективним напрямом запобіжного впливу є розвиток громадського контролю за законністю діяльності органів влади та управління у відносинах із суб'єктами господарювання у паливно-енергетичній сфері. Формами здійснення громадського контролю можуть бути громадські слухання, обговорення проектів управлінських рішень та нормативних актів, громадське інспектування виробничих об'єктів, заслуховування звітів органів місцевого самоврядування перед громадськістю тощо [243, с. 180].

Покращення взаємодії та координації заходів контролюючих, правоохоронних та інших державних і недержавних органів є необхідною умовою підвищення ефективності запобігання злочинності у паливно-енергетичній сфері. Доволі широке коло суб'єктів запобігання зазначеної злочинності, вузьковідомча спрямованість роботи різних структурних підрозділів правоохоронних і контролюючих органів, пріоритет відносин субординації перед координацією, суво-

ре підпорядкування виключно центральному апарату та керівним ланкам свого відомства, міжвідомча конкуренція, а також службова зарегульованість, неповнота і закритість оперативної й профілактичної інформації, недосконала законодавча регламентація питань внутрішньовідомчої та міжвідомчої взаємодії – усе це породжує складнощі у міжгалузевій співпраці різних учасників запобіжної діяльності, яка більшою мірою має формальний характер. У літературі неодноразово зазначалося про низький рівень взаємодії між контролюючими і правоохоронними органами у процесі виявлення й розслідування економічних злочинів, між різними правоохоронними органами, які протидіють економічній злочинності, між оперативними і слідчими підрозділами одного чи кількох відомств [48, с. 160; 244, с. 96–97]. Для підвищення ефективності взаємодії між контролюючими та правоохоронними органами спочатку необхідно нормативно врегулювати порядок і форми такої взаємодії, зобов'язати правоохоронні органи реагувати на матеріали перевірок, ревізій, інспектувань контролюючих органів та використовувати їх як доказову базу по кримінальних справах. До основних форм зазначеної взаємодії належать: а) розробка та узгоджена реалізація спільних планів запобіжних заходів, а також здійснення контролю за їх виконанням; б) створення спільних робочих груп, до складу яких працівники контролюючих органів залучаються як спеціалісти з окремих фахових питань; в) ініціювання правоохоронними органами дослідчих перевірок суб'єктів господарювання у паливно-енергетичному комплексі з метою профілактики правопорушень та виявлення злочинів економічного спрямування; г) забезпечення взаємообміну вилученими в ході перевірок документами, а також матеріалами перевірок і ревізій, що підлягають правовій оцінці; д) стандартизація відомчих об'єктів (оперативного, профілактичного, правопорушень і злочинів) та системи показників оцінювання ефективності діяльності контролюючих і правоохоронних органів, що спільно протидіють злочинності у сфері економіки; е) організація спільного проходження курсів підвищення кваліфікації працівників різних правоохоронних структур; є) налагодження партнерських відносин із суб'єктами господарювання у паливно-енергетичній сфері та здійснення на них різноспрямованого і систематичного профілактичного впливу [245, с. 434].

Окрему увагу слід приділити питанню покращення взаємодії міліції з підприємствами паливно-енергетичного комплексу, а також із приватними або відомчими охоронними структурами, що перебувають з ними у договірних відносинах. Ідеться про своєчасне надання вищевказаними структурами підрозділам міліції інформації та матеріалів, необхідних для виявлення, викриття та розслідування злочинів економічної спрямованості, а також проведення спільних заходів щодо запобігання, виявлення та викриття фактів незаконних посягань на об'єкти паливно-енергетичного комплексу, здійснення звірок повноти реєстрації черговими частинами органів внутрішніх справ повідомлень про виявлення ознак вчинення таких злочинів. Для цього на таких підприємствах мають бути визначені конкретні службові особи, які б за своїми функціональними обов'язками відповідали за організацію оперативної взаємодії з міліцією з вищевказаних питань.

Серед заходів покращення взаємодії між оперативними й слідчими підрозділами ОВС (ДСБЕЗ, УБОЗ), податкової міліції і прокуратури С. С. Чернявський пропонує розроблення та прийняття міжвідомчої інструкції щодо взаємодії підрозділів зазначених правоохоронних органів з метою врегулювання обміну оперативною інформацією про ознаки злочинів економічної спрямованості, а також узгодження інформаційних систем різних відомств і забезпечення доступу до них оперативних працівників та слідчих [246, с. 81]. Взаємодія між підрозділами ДСБЕЗ та слідства реалізується у формі виконання окремих доручень під час проведення досудового слідства, забезпечення безпеки свідків, надання допомоги слідству щодо збирання, дослідження, оцінки, перевірки та використання доказів по кримінальній справі [71, с. 156]. На думку В. А. Журавля, доцільно розробити й запровадити комп'ютерні програми та алгоритмічні схеми розслідування окремих категорій кримінальних справ, за допомогою яких здійснюється деталізація та раціоналізація слідчої діяльності, висуваються і відпрацьовуються робочі версії, підвищується ефективність збирання доказів, скорочуються терміни розслідування [247, с. 235–236]. Для забезпечення планування розслідування кримінальних справ про злочини економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері пропонується широко використовувати оперативними працівниками та слідчими різних відомств інформаційно-

довідкові, інформаційно-пошукові, інформаційно-модельні та інформаційно-консультативні системи [247, с. 242]. Окрім зазначених можуть бути й інші форми міжвідомчої взаємодії та заходи підвищення її ефективності.

Більш високою формою організації управління запобігання злочинності у паливно-енергетичній сфері економіки є *координація*, тобто централізоване планування спільних заходів і підпорядковане йому узгодження комплексу взаємних дій різних суб'єктів запобіжної діяльності, спрямоване на оптимальне вирішення єдиної стратегічної мети найбільш ефективними тактичними засобами. Координація здійснюється на загальнодержавному, регіональному на місцевому рівнях управління запобіжною діяльністю [248, с. 84]. Залежно від цілей, масштабів, суб'єктів і характеру здійснюваних заходів координацію поділяють на три види: адміністративно-територіальну, відомчу та міжвідомчу [248, с. 84–85; 249, с. 234]. Загальну координацію протидії всій злочинності, у тому числі злочинності у паливно-енергетичній сфері, здійснює Рада національної безпеки та оборони України, а на регіональному рівні – дорадчі органи при місцевих державних адміністраціях [250, с. 429]. Слід зазначити, що за період незалежності України і дотепер не було прийнято жодної цільової програми протидії злочинності у сфері економіки, хоча у рішеннях РНБО України неодноразово підкреслювалося про загрозу національній безпеці від цієї злочинності. З прикрістю доводиться констатувати відсутність довготривалої стратегії, комплексного плану заходів протидії злочинності у сфері економіки, хоча необхідність прийняття цього програмного документа є очевидною. Такий стан справ негативно позначається на дієвості координаційної діяльності РНБО щодо протидії злочинності взагалі та у паливно-енергетичній сфері зокрема. По суті централізованої системи стратегічного міжвідомчого управління діяльністю різних правоохоронних та інших державних органів, які ведуть боротьбу з аналізованою злочинністю, у РНБО України досі не створено. Формальний характер має і контроль за виконанням рішень РНБО України. Керівники центральних апаратів міністерств і відомств обмежуються поданням інформації на засідання РНБО про успішне виконання планів, доручень і програмних положень, достовірність яких рідко перевіряється. Насправді результа-

тивність координаційної діяльності РНБО України, як і місцевих органів виконавчої влади, на думку А. П. Закалюка, залишається низькою [251, с. 364]. Для покращення ситуації доцільно підтримати ініціативу О. Г. Кальмана щодо створення окремого координаційного центру – Державного комітету протидії злочинності у сфері економіки, підпорядкованого Президенту України [252, с. 176]. Зазначений Комітет має виконувати такі завдання:

- формування концептуальних засад державної політики протидії злочинності у сфері економіки;

- проведення кримінологічного моніторингу національного та міжнародного ринків енергоносіїв, системи взаєморозрахунків на предмет завчасного виявлення криміногенних загроз економічній безпеці, явищ і процесів, що породжують та сприяють вчиненню злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері;

- розробка проекту загальнодержавної цільової програми протидії злочинності у сфері економіки, визначення національної стратегії та комплексу заходів запобіжної діяльності за пріоритетними напрямками економіки;

- оптимізація державного управління протидією злочинності у паливно-енергетичній сфері шляхом прогнозування і планування заходів запобіжного впливу та їх наслідків;

- забезпечення єдності і синхронності дій усіх суб'єктів запобіжної діяльності у паливно-енергетичній та інших сферах економіки;

- організація міжнародної співпраці щодо протидії злочинності у паливно-енергетичній сфері із країнами ближнього і далекого зарубіжжя [252, с. 177];

- здійснення контролю за виконанням заходів протидії злочинності у паливно-енергетичній сфері, а також роботи щодо оптимізації запобіжної діяльності відповідно до новітніх тенденцій розвитку цієї злочинності.

Покращення міжвідомчої координації органами прокуратури заходів протидії злочинності економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері вбачається у таких заходах:

- проведення міжвідомчих та координаційних нарад керівників правоохоронних, контролюючих та інших державних органів, що здійснюють протидію зазначеній злочинності;

- проведення спільних підсумкових колегій правоохоронних органів;

- витребування та узагальнення обліково-статистичної та іншої інформації;

- створення інформаційно-аналітичних центрів забезпечення запобіжної діяльності (запровадження бази даних щодо фізичних та юридичних осіб, які проходять за оперативними матеріалами і кримінальними справами про злочини економічного спрямування у паливно-енергетичній сфері) [253, с. 435], виявлення та аналіз причин та умов, що сприяють вчиненню зазначеної категорії злочинів, оцінка рівня латентності, обсягу матеріальної шкоди та ін.;

- розробка і затвердження узгоджених планів профілактичних та інших запобіжних заходів впливу на причинно-наслідковий комплекс досліджуваної категорії злочинів;

- видання спільних наказів, указівок, підготовка інформаційних листів та інших організаційно-розпорядчих документів [249, с. 242];

- створення спільних слідчо-оперативних груп для розслідування найбільш резонансних і складних злочинів економічної спрямованості, учинених у паливно-енергетичній сфері;

- проведення міжвідомчих «круглих столів», семінарів, науково-практичних конференцій для підвищення кваліфікації працівників;

- узагальнення практики запобіжної діяльності, виявлення та усунення існуючих недоліків, запровадження міжнародних стандартів протидії злочинності у сфері економіки.

Вимагає покращення внутрішньовідомча координація з боку центрального апарату МВС України та керівництва обласних управлінь щодо діяльності служб та їх підрозділів, які безпосередньо здійснюють протидію злочинам економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері (ДДСБЕЗ, УБОЗ, ДКР, ДГБ, ДСО). Нерідко кожна із цих служб працюють в автономному режимі, дублюють повноваження один одного, що порушує принцип спеціалізації, узгодженості заходів та визначення відповідального суб'єкта за кінцевий результат. Усунення зазначеного недоліку вбачається в оптимізації управління на центральному та регіональному рівнях, зокрема у чіткому розмежуванні повноважень та встановленні конкретних завдань кожній службі з урахуванням специфіки їх діяльності. Поряд із цим необ-

хідно визначити службу, яка, з одного боку, буде узагальнювати, аналізувати інформацію, зібрану всіма службами, а також нести відповідальність за кінцевий результат протидії за певним напрямом, а з другого боку, буде наділеною відповідними повноваженнями щодо координації дій відповідних підрозділів інших служб та підготовки пропозицій щодо оцінки їх роботи.

Удосконалення координації може відбуватися і за рахунок інших форм організації управління, що сприяє підвищенню ефективності запобігання злочинності економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері.

4.6. Заходи відвернення і припинення злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері

У структурі спеціально-кримінологічного запобігання злочинності чинне місце посідають заходи відвернення і припинення злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері. На відміну від інших упереджувальних заходів вони мають більшу предметну спрямованість і вживаються на стадії виникнення загрози реалізації сформованого злочинного наміру або на стадії підготовки чи безпосереднього виконання дій, що охоплюються складом конкретного злочину. Як зазначалося раніше, сукупність злочинів економічної спрямованості, що вчиняються у паливно-енергетичній сфері, мають різні об'єкти кримінального впливу, характеризуються багатьма способами незаконного збагачення та неоднорідністю контингенту злочинців, а тому комплекс заходів відвернення і припинення доцільно диференціювати за спрямованістю злочинних посягань, об'єднаних нами у три кримінологічно однорідні групи.

Відвернення і припинення викрадень майна та обладнання підприємств паливно-енергетичного комплексу полягає у здійсненні комплексу запобіжних заходів, спрямованих на недопущення викрадення вуглеводневої сировини та продукції її переробки, а також виробничого обладнання підприємств ПЕК шляхом його демонтажу та іншим способом.

З метою недопущення безліцензійного видобутку вуглеводневої сировини та викрадання сирової нафти, газу, газового конденсату в період дослідної експлуатації свердловин службі ДДСБЕЗ спільно з органами ДПС, прокуратури, регіональними представництвами НКРЕ доцільно періодично проводити перевірки підприємств ПЕК, спрямовані на викриття порушень чинного законодавства у сфері надровикористання. За результатами перевірок слід вирішувати питання про накладення штрафних санкцій та позбавлення ліцензій суб'єктів господарювання. Водночас відповідні підрозділи УМВС у сферах за викритими фактами порушень правил використання надр та крадіжок вуглеводневої сировини мають вжити оперативних заходів реагування, спрямованих на припинення цієї протиправної діяльності та за наявності відповідних підстав кримінального переслідування винних осіб.

Упередженню розкрадання енергоресурсів під час їх видобування, виробництва, постачання, транспортування, зберігання і використання сприятиме запровадження адміністративно-правового режиму обліку та охорони паливно-енергетичних ресурсів від протиправних посягань. У цьому контексті ми поділяємо судження В. Я. Настюка, В. В. Белевцевої щодо необхідності режимної організації та законодавчого врегулювання державного управління стратегічними галузями економіки і суспільного життя з метою неухильного забезпечення вимог безпеки та ефективного функціонування найбільш важливих сфер суспільства [254, с. 77–78]. Дійсно, особливий статус паливно-енергетичних ресурсів, їх стратегічне значення для забезпечення ефективного функціонування всіх галузей національної економіки та енергетичної безпеки України в цілому містять підстави для режимного впорядкування цієї сфери суспільних відносин. У межах запропонованого режиму доцільно зобов'язати суб'єктів природних монополій та суміжних ринків (виробників та постачальників) паливно-енергетичних ресурсів оснащувати газорозподільні станції, газопроводи і газові сховища приладами обліку, що дозволить в оперативному режимі контролювати обсяг вуглеводневої сировини та продукції її переробки, з технічно допустимими похибками вираховувати суми збитків, яких держава зазнає внаслідок несанкціонованого споживання газу, визначати місця та ділянки понаднормативних

втрат газу, унеможливить створення необлікованих її залишків. Поряд із цим існує необхідність у запровадженні зведеного й галузевого балансу паливно-енергетичних ресурсів, що перебувають у розподіленні підприємств ПЕК, постачальних компаній та транспортних мереж. Важливим заходом перешкоджання викраденню енергоресурсів є запровадження стандартизації і нормування питомих витрат і втрат енергоносіїв при виробництві, транспортуванні і постачанні.

На відміну від режимних заходів обліку, що опосередковано перешкоджають викраденню паливно-енергетичних ресурсів на різних етапах технологічного ланцюга, заходи охоронного спрямування створюють прямі перешкоди на шляху до здійснення відповідної злочинної діяльності. Зокрема, підвищенню ефективності запобігання крадіжкам нафти і газового конденсату шляхом пошкодження і несанкціонованого під'єднання до магістральних нафто-, газо- та нафтопродуктопроводів сприятимуть такі охоронні заходи, як:

- узгодження між НАК «Нафтогаз України» та МВС України переліку об'єктів трубопровідного транспорту, охорона яких має здійснюватися відомчою охороною або підрозділами органів внутрішніх справ на договірній основі та висунення спільної ініціативи щодо законодавчого закріплення нормативним актом Кабінету Міністрів України такого переліку [255];

- затвердження керівниками НАК «Нафтогаз України», ВАТ «Укрнафта» положень (інструкцій) щодо порядку охорони нафто- та конденсатопроводів, які б, крім іншого, передбачали обов'язок та алгоритми взаємодії службових осіб дочірніх підприємств НАК «Нафтогаз України», ВАТ «Укрнафта» з регіональними підрозділами міліції у випадках виявлення фактів пошкодження нафто-, газоконденсатопроводів та ознак вчинення крадіжок нафти й газоконденсату, а також проведення перевірок за обліками міліції тих осіб, які призначаються до підрозділів відомчої охорони або на посади, службові обов'язки за якими пов'язані з матеріальною відповідальністю [255];

- проведення комплексу заходів технічного і фізичного захисту об'єктів паливно-енергетичного комплексу. Заходи технічного захисту передбачають обладнання транспортних магістралей охоронними пристроями, різного роду датчиками акустичної, вібраційної та іншої інженерно-технічної дії, які дозволяють негайно виявити факти не-

санкціонованих під'єднань до трубопроводів та визначити їхню локалізацію. На найбільш криміногенно уразливих ділянках можна використовувати безпілотні літальні апарати, гелікоптери, систему сигналізаційного оповіщення і навіть космічне стеження за цілісністю трубопроводів. Заходи фізичного захисту доповнюють вищезазначені і головним чином зводяться до розробки маршрутів автопатрулювання відповідними підрозділами ОВС, а також розстановки постів ДАІ, облаштування замаскованих пунктів спостереження, продуманої дислокації груп швидкого реагування, щоб у разі виявлення фактів протиправної діяльності вжити оперативних заходів стосовно її припинення та зменшення шкоди від неї.

Окрім вищенаведених заходів, ефективність відвернення і припинення викрадень паливно-енергетичних ресурсів прямо залежить від завчасного виявлення злочинних намірів з боку осіб, які замислюють та готуються до вчинення такого роду злочинів. У зв'язку з цим потребує активізації оперативно-профілактична робота підрозділів карного розшуку, підрозділів міліції громадської безпеки, УБОЗ, Державної служби по боротьбі з економічною злочинністю по збиранню, перевірці, фіксації, накопиченню, опрацюванню і використанню оперативної інформації для виявлення і кримінального переслідування учасників організованих злочинних груп, які здійснюють крадіжки, зберігання, перероблення нафтогазосировини та збут продуктів такого перероблення. Зокрема, дільничних інспекторів міліції та карного розшуку доцільно орієнтувати на збір інформації про спосіб життя, коло зв'язків осіб, які: а) мають високопрофесійні навички газозварювальників; б) володіють чи мають у розпорядженні автомобілі із цистернами; в) працюють на автозаправних станціях або є власниками таких об'єктів; г) є безробітними або тільки звільнилися з міст позбавлення волі та не мають легальних джерел доходів. Працівників ДАІ, які зупиняють автомобілі із цистернами для перевезення паливно-мастильних матеріалів, слід зорієнтувати на збір даних про вид, об'єм, власників вантажу, маршрут перевезення (пункти завантаження і доставки), а також установчих даних на перевізників. Пости патрулів ДАІ доцільно виставляти на ділянках доріг у районах нафтобаз, нафто-, газопереробних заводів (особливо це стосується дрібних нафто- та газопереробних підприємств). Праців-

ників ДСБЕЗ необхідно зорієнтувати на збір даних про осіб, які є дрібними постачальниками сировини для нафто- й газопереробних підприємств, у тому числі міні-заводів. Найбільш ефективним є те, щоб зібрана інформація у вигляді максимально стандартизованих звітів передавалася до банку даних інформаційної системи органу внутрішніх справ, а програмне забезпечення цієї системи дозволяло б інтегрувати завантажену інформацію та здійснювати автоматизований пошук необхідних даних (наприклад, система «АРМОП» УМВС України в Луганській області) [255].

На особу, яка підозрюється у підготовці або вчиненні викрадення паливно-енергетичних ресурсів, заводиться оперативно-розшукова справа, у якій документально відображаються хід і результати оперативно-розшукової діяльності (ОРД) щодо підтвердження чи не-підтвердження причетності до такого роду дій. В оперативно-розшукових справах зосереджуються матеріали ОРД, зокрема: нові виявлені фактичні дані, що підтверджують або спростовують початкові підозри; механізми і причини вчинення злочинів та умови, що сприяють їх вчиненню; злочинні зв'язки особи, яка розробляється; коло осіб, яким відомо про факт злочину або підготовку його вчинення; обставини вчинення злочину, прикмети злочинців; місцезнаходження майна, цінностей, коштів, здобутих злочинним шляхом; дані про злочинні плани і наміри організованих злочинних угруповань, їх структуру, склад і керівні ланки, корумповані зв'язки в органах державної влади й управління, способи втягнення у протиправну діяльність їх працівників, тактику і способи злочинної діяльності [256, с. 273–274]. У ході перевірки інформації щодо намірів підозрюваної особи використовуються спеціалізовані інформаційно-пошукові системи, картотеки оперативно-розшукового, профілактичного та довідкового призначення, робляться різноманітні запити з метою отримання матеріалів, які характеризують підозрюваного, даних про причетність до протиправних дій у минулому та за теперішніх обставин, проводиться агентурна робота, у разі потреби здійснюється стеження із застосуванням спеціальних технічних засобів, установлюється тимчасовий оперативний контроль, що сукупно забезпечують своєчасне реагування на замислені і підготовлювані злочини з метою недопущення їх вчинення.

Серед заходів запобіжного впливу чинне місце посідає робота щодо зниження попиту на тіньовому ринку нафтогазової сировини. Зокрема, ідеться про виявлення та припинення діяльності підпільних нафтопереробних міні-заводів, а також баз зберігання готової нафтогазопродукції, про що слушно зауважує Ю. О. Левченко [234, с. 12].

Для звуження ринків збуту краденої нафтогазопродукції необхідно вирішити питання щодо акредитації органами Держспоживстандарту України лабораторій ДНДЕКЦ МВС України, оснащення їх відповідним обладнанням, що дозволить проводити експертні дослідження якості палива, яке продається автозаправними станціями, на предмет виявлення фактів реалізації недоброякісної продукції споживачам та притягнення на цій підставі до кримінальної відповідальності винних осіб і припинення незаконної діяльності таких АЗС. Довідково: викрадений газоконденсат додається до бензину, що реалізується на автозаправних станціях. Відповідно та суміш, яка продається споживачам на АЗС, не відповідає встановленим нормативними документами стандартам якості, однак цей факт неможливо довести без відповідних експертних досліджень Держспоживстандарту. Останній через брак фінансування відмовляється проводити ці дослідження і співпрацювати з ОВС [255].

Деяку специфіку мають заходи відвернення і припинення викрадень кам'яного вугілля із рухомого залізничного транспорту, а також із складів та сховищ. Передусім ідеться про посилення оперативно-розшукової роботи підрозділами карного розшуку та УБОЗ щодо виявлення та документування злочинної діяльності організованих злочинних груп, які спеціалізуються на цьому виді кримінального бізнесу. Значна увага має бути приділена охороні вантажоперевезень на залізничному транспорті. Доцільно організувати оперативний супровід працівниками транспортної міліції перевезень кам'яного вугілля, оснастити великі склади та сховища засобами відеоспостереження, вжити заходів щодо елементарного освітлення транзитних зупинок залізничного транспорту, місць завантаження і розвантаження продукції, а також раціонально розмістити наряди автопатрулів ДПС і ДАІ на найбільш уразливих ділянках маршруту перевезень. До цього слід додати комплексні перевірки повноти та достовірності фінансової, бухгалтерської, податкової та іншої облікової документа-

ції вугледобувних, переробних і транспортувальних підприємств на предмет виявлення залишків необлікованої сировини і продукції переробки, продукції, списаної на виробничі витрати і втрати, а також вибракуваної кількості кам'яного вугілля. Такі заходи спрямовуються на перешкоджання масштабним розкраданням вугілля з боку службових і матеріально відповідальних осіб цих підприємств, що нерідко здійснюються у злочинній змові з організованими злочинними групами.

Більшість із зазначених заходів будуть ефективними при відверненні і припиненні викрадень шляхом демонтажу та іншим способом виробничого обладнання підприємств паливно-енергетичного комплексу. При цьому значна увага повинна приділятися перевірці законності роботи легальних та виявленню і припиненню діяльності численних підпільних пунктів прийому, схову та збуту брухту кольорових і чорних металів.

Відвернення і припинення посягань, пов'язаних із фінансово-господарською діяльністю у паливно-енергетичній сфері. Нагадаємо, що зазначені посягання нами класифіковані на три підгрупи: 1) посягання, що порушують порядок здійснення підприємницької діяльності на ринку енергоносіїв; 2) заволодіння активами підприємств ПЕК у ході здійснення господарської діяльності; 3) посягання, що порушують порядок проведення розрахунків за енергоносіями.

Комплекс заходів запобігання вчиненню злочинів, що належать до першої підгрупи (незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення; порушення порядку заняття підприємницькою діяльністю; ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)), включає доволі різноспрямовану діяльність правоохоронних та інших державних органів.

Перешкоджання незаконному видобуванню корисних копалин (нафти, газу, газоконденсату, бурого вугілля) доцільно здійснювати шляхом запровадження загальнодержавного реєстру свердловин і копалень. Ідеться про облік об'єктів, на яких здійснюються промислова розробка і видобування корисних копалин, а також обов'язковий облік так званих неперспективних для промислових цілей об'єктів, що підлягають консервації. Під посиленням контролем мають бути свердловини і копальні, на яких здійснюються геологорозвідувальні

роботи та проводиться дослідне буріння чи розробка земельних горизонтів, бо саме на них досить часто мають місце факти безліцензійного видобутку корисних копалин, зокрема групи вуглеводнів. Виявлення замислених і підготовлених правопорушень та злочинів у сфері надровикористання здійснюється за результатами комплексних перевірок контролюючими і правоохоронними органами суб'єктів господарювання нафтогазодобувної й вугільної галузей щодо законності отримання спеціальних дозволів (ліцензій) на видобуток і транспортування вуглеводнів, а також на предмет виконання ліцензійних умов користування надрами під час геологічного вивчення та видобування корисних копалин. Значна увага має приділятися проведенню оперативно-розшукової роботи, спрямованої на викриття, припинення та забезпечення розслідування цієї категорії кримінальних справ.

Відвернення і припинення злочинів, пов'язаних із порушенням порядку заняття підприємницькою діяльністю на ринку енергоносіїв (реалізація нафти власного видобутку та нафтопродуктів Держрезерву поза аукціонами та біржами; реалізація виробниками електроенергії поза ДП «Енергоринок»; порушення порядку постачання енергоносіїв за регульованими і нерегульованими тарифами; порушення порядку реалізації електроенергії адресними поставками на внутрішньому ринку та ін.) полягає у проведенні скоординованої роботи контролюючих, правоохоронних та інших державних органів, спрямованої на виявлення фактів планування, підготовки і здійснення розкрадання державного майна, фіктивного підприємництва, ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), різного роду службових зловживань та вжиття заходів реагування з метою перешкодження їх вчиненню, а також припинення розпочатої злочинної діяльності.

Недопущення заволодіння активами підприємств ПЕК у найбільш типовий спосіб, а саме: шляхом привласнення, розтрати майна і коштів зазначених підприємств чи заволодіння ними через зловживання службовим становищем, включає два блоки запобіжних заходів.

1. Установлення причин і умов, що сприяють службовим викраденням грошових коштів і товарно-матеріальних цінностей. Серед останніх Г. А. Матусовський вирізняв умови, пов'язані: а) із техно-

логічним процесом виробництва (можливість утворювати необліковані залишки енергоресурсів при видобуванні, переробці, транспортуванні); б) із системою обліку та звітності (неповнота та недостовірність ведення оперативного, бухгалтерського і податкового обліків господарських операцій); в) із зберіганням та рухом грошових коштів і товарно-матеріальних цінностей (недосконала відпускна, охоронна та контрольно-пропускна системи, неналежне документальне оформлення руху продукції та фінансів) [48, с. 211]. До цього переліку слід додати також чинники, пов'язані із: неякісним підбором та розстановкою кадрів на керівні, фінансово-бухгалтерські та матеріально-відповідальні посади; низьким рівнем оплати праці та відсутністю легальних джерел додаткових доходів у більшості службових та матеріально-відповідальних осіб підприємств ПЕК; утворенням фіктивних підприємств на ринку енергоносіїв, використанням як посередників довірених комерційних структур, відкриттям розрахункових рахунків, через які проводяться «безтоварні» та інші фінансово-господарські операції; корупцією та службовими зловживаннями у контролюючих органах, що перевіряють фінансово-господарську діяльність підприємств ПЕК (фальсифікація підсумків перевірки, приховування виявлених порушень тощо).

2. Обмеження дії і по можливості усунення зазначених причин та умов, що сприяють викраденню грошових коштів і товарно-матеріальних цінностей підприємств ПЕК, здійснюються такими засобами:

– запровадження спрощеної процедури проведення контролюючими та правоохоронними органами перевірок підприємств паливно-енергетичного комплексу, у статутних фондах яких держава має частку більше 25 %, на предмет повноти та достовірності ведення оперативного, бухгалтерського і податкового обліків господарських операцій, пов'язаних із видобутком та реалізацією кам'яного вугілля, нафти, газу і газоконденсату;

– нормативне зобов'язання відомчої охорони і приватних служб безпеки підприємств паливно-енергетичного комплексу своєчасно надавати оперативним підрозділам міліції інформацію щодо планування, підготовки чи здійснення злочинної діяльності, пов'язаної із привласненням, розтратою майна або заволодінням ним шляхом зло-

вживання службовим становищем (оскільки регіональні підрозділи міліції не мають вільного доступу на територію цих режимних підприємств);

– посилення контролю різними методами над технологічним процесом у цілому та окремими його ланками, щоб унеможливити виробництво та збут необлікованої і неврахованої продукції;

– проведення за матеріалами заяв і повідомлень про подію злочину дослідчих перевірок, у межах яких, на думку В. Ю. Шепітька, необхідно здійснити інвентаризацію товарно-матеріальних цінностей, а також призначити документальну ревізію, з метою виявлення ознак привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем [257, с. 282];

– активізація оперативно-розшукової роботи, спрямованої на викриття та припинення діяльності фіктивних підприємств, комерційних посередників, виявлення корупційних зв'язків, які використовувалися в схемах службових викрадань майна підприємств ПЕК;

– перевірка законності фінансово-господарської діяльності всіх суб'єктів підприємництва, які мали непрозорі договірні відносини із службовими особами підприємств ПЕК, винними у привласненні, розтраті майна чи заволодінні ним через зловживання службовим становищем [258, с. 178];

– удосконалення контролю за документообігом, що відображає облік, рух (передачу, використання, реалізацію) та списання товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів під час здійснення виробничих, торговельно-збутових, розподільних та інших операцій підприємств ПЕК [49, с. 440];

– запровадження обов'язкового конкурсного відбору кадрів, які претендують займати посади, пов'язані із виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, а також серед кандидатів на матеріально-відповідальні посади;

– проведення комплексу заходів щодо протидії корупції та службовим зловживанням у контролюючих органах, які перевіряють фінансово-господарську діяльність підприємств ПЕК;

– державне стимулювання і примус роботодавців до підвищення рівня оплати праці та забезпечення соціальних гарантій працівникам підприємств ПЕК;

– ініціювання введення кримінальної відповідальності для посадових і службових осіб за неповідомлення про злочин, що готується або вчинений підлеглими працівниками (це спонукатиме генеральних директорів підприємств ПЕК та їх заступників викривати злочинні дії підлеглих керівників структурних підрозділів і матеріально відповідальних осіб щодо різного роду розкрадань, у тому числі привласнення, розтрата майна чи заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем);

– забезпечення невідворотного кримінального переслідування посадових і службових осіб, у діях яких містяться ознаки співучасті у викраденні майна підприємств ПЕК;

– направлення слідчими (прокурором) подань про притягнення до дисциплінарної відповідальності посадових чи службових осіб, винних у викраденні майна;

– направлення слідчими (прокурором) подань до відповідних інстанцій (правління, рада директорів, наглядова рада тощо) з вимогою про усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочинів [245, с. 430].

Більшість із вищевказаних заходів запобіжного впливу можна використовувати для недопущення злочинних посягань у сфері проведення розрахунків за енергоносії.

З метою відвернення замислених і припинення розпочатих злочинів, що вчиняються *посадовими і службовими особами органів влади та управління у паливно-енергетичній сфері*, рекомендуємо наступні запобіжні заходи. Насамперед це заходи організаційно-управлінського характеру, запропоновані нами раніше. Окрім цього, для завчасного викриття злочинних намірів посадових осіб органів влади та управління, пов'язаних із нецільовим використанням державних і бюджетних коштів, порушенням вимог добросовісної конкуренції та антимонопольного законодавства, необхідно постійно відслідковувати і створювати інформаційні бази даних, зокрема, через заведення контрольно-наглядових справ на об'єкти запобіжного впливу. У зазначених справах накопичується інформація про:

а) коротку історію заснування та розвитку підприємства (форму власності, коли і як пройшла її зміна), про структуру підприємств та відповідних галузей ринків (кількість об'єктів, у тому числі привати-

зованих, порядок ліцензування та умови діяльності суб'єктів на відповідних ринках, за якими видами діяльності ліцензуються і мають ліцензії), обсяги постачання енергоносіїв у регіонах, де їм дозволено ліцензовану діяльність;

б) схеми фінансово-господарської діяльності підприємства з реквізитами банківських установ, комерційних посередників та іноземних партнерів (фінансових та товарних потоків, у тому числі за кордоном), схеми поставки та переробки сировини, виготовлення та реалізації продукції, насамперед із залученням комерційних посередників;

в) наявні оперативні дані про керівників галузі, основні структурні підрозділи та їх засновників (окремо по кожному), наявність приватної власності, у тому числі зареєстрованої на підставних осіб та родичів, депозитні валютні рахунки за кордоном, взаємини із злочинними авторитетами;

г) оперативні матеріали про монопольне становище окремих суб'єктів на ринку, від яких посадових осіб чи владних структур вони мають підтримку;

д) відомості про проведені перевірки контролюючими органами та прийняті по ним рішення, у тому числі по матеріалах, направлених до правоохоронних органів тощо [78].

Джерелами оперативно-профілактичної інформації про порушення бюджетного законодавства у паливно-енергетичній сфері можуть бути: звіти про виконання бюджетів; кошторис доходів і видатків; кредитні угоди, угоди про виконання робіт, надання послуг; рішення місцевих органів влади, у яких визначаються напрями та порядок використання бюджетних коштів; матеріали проведення державних закупівель товарів, робіт і послуг; матеріали органів фінансового контролю; звернення громадян і юридичних осіб; звіти рахункової палати, Мінфіну, ДФІУ та ДКСУ тощо [71].

Виявлення фактів службових зловживань, пов'язаних із наданням управлінських послуг держслужбовцями виконавчої влади і посадовими особами органів місцевого самоуправління у паливно-енергетичній сфері, здійснюється засобами прокурорського нагляду за додержанням бюджетного законодавства, фінансово-господарської дисципліни, законністю прийнятих управлінських рішень. У цьому контексті доречно нагадати висловлювання В. І. Шакуна, який пише:

«Одним із джерел протиправних доходів корумпованого держапарату і прямо або опосередковано пов'язаних з ним комерційних структур – є державний та місцеві бюджети України» [229, с. 403]. Повністю погоджуючись із цим твердженням, вважаємо за необхідне більше приділити уваги запобіганню службовим злочинам, пов'язаним із незаконним використанням бюджетних коштів і звернутися до наукових рекомендацій, розроблених авторами монографії під однойменною назвою [71].

Як зазначає С. С. Мірошніченко, прокурорський нагляд за додержанням бюджетного законодавства має здійснюватися за двома напрямками: 1) стосовно органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій з метою виявлення фактів порушення законодавства про бюджетну систему (головні розпорядники, розпорядники та одержувачі бюджетних коштів); 2) стосовно контролюючих органів щодо законності проведених ними заходів щодо виявлених фактів порушення бюджетного законодавства (ДФІУ, ДКСУ та ін.) [71, с. 172]. За першим напрямком предметом прокурорських перевірок частіше за все стають видані правові акти та прийняті управлінські рішення, перелік яких наведено вище. Для проведення перевірок законності використання бюджетних коштів прокурори витребовують у головних розпорядників бюджетних коштів наступну інформацію і документи:

– про надання кредитів, у тому числі без застави майна, гарантійних зобов'язань, а також вивчають своєчасність їх повернення. Якщо кредити не були повернуті своєчасно, то перевіряється інформація щодо кількості заявлених позовів про примусове стягнення боргу та результати їх судового розгляду;

– про надання за рахунок бюджетних коштів фінансової (матеріальної) допомоги юридичним і фізичним особам у вигляді субсидій, субвенцій, дотацій, що мають виключно цільове призначення;

– про обґрунтованість розподілу і законність використання грошових коштів за бюджетними програмами;

– про проведення аудиту та фінансового контролю за використанням коштів на виконання зазначених програм або ревізію діяльності фізичної чи юридичної особи, які використовували на такі програми бюджетні кошти;

- про законність відкриття та використання спецрахунків за бюджетними програмами;

- про виконання бюджету: скільки надійшло коштів та скільки використано за призначенням згідно із затвердженими кошторисами [71, с. 183–184].

Під час здійснення нагляду за діяльністю контролюючих органів у паливно-енергетичній сфері предметом прокурорських перевірок стають матеріали щодо:

- проведення територіальними органами ДФІУ ревізій та перевірок фінансово-господарської діяльності одержувачів бюджетних коштів;

- здійснення контролю за ефективністю використання бюджетних коштів за мотивованими зверненнями правоохоронних органів;

- своєчасного направлення матеріалів про порушення бюджетного законодавства до правоохоронних органів та перевірки обґрунтованості прийнятих по ним рішень;

- невідворотності складання протоколів про адміністративні порушення, притягнення до адміністративної відповідальності за нецільове використання бюджетних коштів;

- призупинення проведення операцій за реєстраційними рахунками установ і організацій, що утримуються за рахунок коштів державного бюджету, у разі порушення ними встановленого порядку використання бюджетних коштів, а також неподання кошторисів та звітності про надходження і їх використання;

- виявлення фактів невиконання подань за встановленими порушеннями, невжиття заходів щодо притягнення до відповідальності посадових осіб утримувачів бюджетних коштів, а також несвоєчасного направлення матеріалів до правоохоронних органів [71, с. 185–187].

За результатами проведених перевірок прокурорами вирішується питання про наявність підстав для вжиття заходів прокурорського реагування, якими можуть бути:

- внесення протесту на незаконні рішення та розпорядження або незаконні дії службових осіб, а також припис про негайне усунення порушень закону;

- складання протоколу про вчинення діяння, пов'язаного з корупцією стосовно державного службовця чи особи, яка уповноважена на виконання державних функцій;

– порушення дисциплінарного провадження стосовно винної службової особи;

– подання позову про стягнення незаконно витрачених бюджетних коштів з винних осіб або з осіб, які їх незаконно одержали;

– порушення кримінальної справи [71, с. 185–187].

Окрім зазначених можуть вживатися й інші заходи запобігання злочинам економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері України.

Список використаних джерел

1. Коновалюк, В. И. Роль топливно-энергетического комплекса в обеспечении экономической безопасности государства [Текст] / В. И. Коновалюк // Менеджер. – 2004. – № 1 (27). – С. 14–18.
2. Єрмолов, С. Формування конкурентних енергоринків в Україні [Текст] / С. Єрмолов // Економіка України. – 2007. – № 10. – С. 15–28.
3. Клиновий, Д. В. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка України [Текст] : навч. посіб. / Д. В. Клиновий, Т. В. Пепа ; за ред. Л. Г. Чернюк. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 728 с.
4. Економічна енциклопедія [Текст] : у 3 т. / відп. ред. С. В. Мочерний. – К. : Академія, 2001. – Т. 2 : К-П. – 848 с.
5. Енциклопедичний словник бізнесмена: Менеджмент, маркетинг, інформатика [Текст] / за ред. М. І. Молдавана. – К. : Техніка, 2003. – 856 с.
6. Повний, С. Паливно-енергетичний комплекс як об'єкт державного управління [Текст] / С. Повний // Вісн. Нац. Акад. держ. упр. при Президентові України. – 2005. – № 1. – С. 262–266.
7. Бакуменко, В. Методологія державного управління: проблеми становлення та подальшого розвитку [Текст] / В. Бакуменко, В. Князев, Д. Сурмін // Вісн. Укр. акад. держ. упр. – 2003. – № 2. – С. 11–27.
8. Самсонов, В. С. Экономика предприятий энергетического комплекса [Текст] : учеб. для вузов / В. С. Самсонов, М. А. Вяткин. – М. : Высш. шк., 2003. – 416 с.
9. Локшина, С. М. Краткий словарь иностранных слов [Текст] / С. М. Локшина. – 9-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1988. – 630 с.
10. Райзберг, Б. А. Современный экономический словарь [Текст] / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – 2-е изд., испр. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 479 с.
11. Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведова. – 15-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1984. – 816 с.
12. Голюк, В. Я. Вплив зовнішніх ресурсів на паливно-енергетичний комплекс України [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.05.01 / В. Я. Голюк. – К., 2005. – 18 с.
13. Коновалюк, В. И. Роль монополий топливно-энергетического комплекса в экономике Украины [Текст] / В. И. Коновалюк. – Киев : Наук. думка, 2004. – 278 с.
14. Економічна безпека України [Текст] : аналіт. доп. / Апарат Ради Нац. безпеки і оборони України. – К. : Академпрес, 2006. – 271 с.
15. Гринів, Л. В. Національна економіка [Текст] : навч. посіб. / Л. В. Гринів, М. В. Кічурчак. – Львів : Магнолія 2006, 2008. – 464 с.

16. Симоненко, П. Нам не нужно обслуживать интересы разваливающейся Европы [Текст] / П. Симоненко // Комс. правда в Украине. – 2012. – 4–10 мая. – С. 6.
17. Обиход, М. С. Якщо не знаєте як діяти – дійте по закону! [Електронний ресурс] / М. С. Обиход. – Режим доступу: www.sylaichest.org.ua/news/138.html. – Заголовок з екрана.
18. Гусак, Л. Давайте построим что-нибудь ненужное! Чернозем за «черное золото» [Текст] / Л. Гусак // «2000». – 2009. – 29 мая – 4 июня (№ 22 (463)). – С. А1, А7.
19. Краснодемська, З. Ми не бідні, якщо маємо багаті надра [Текст] / З. Краснодемська // Уряд. кур'єр. – 2009. – 27 січ. (№ 13). – С. 6.
20. Заблоцький, Б. Економіка України [Текст] : навч. посіб. / Б. Ф. Заблоцький, М. Ф. Кокотко, Т. С. Смовженко. – Львів : Львів. банк. коледж НБУ України, 1997. – 580 с.
21. Симоненко, В. БЮТжет замість ДЕРЖбюджету [Текст] / В. Симоненко // Дзеркало тижня. – 2008. – 26 січ. – 1 лют. (№ 3 (683)). – С. 9.
22. Притика, О. Вугільна промисловість – чорна діра державного бюджету чи енергетичної безпеки України? [Текст] / О. Притика // Дзеркало тижня. – 2008. – 12–18 квіт. (№ 14 (693)). – С. 8.
23. Особова, О. Вугільна галузь – візитна картка та біль Луганщини [Текст] / О. Особова // Уряд. кур'єр. – 2009. – 28 серп. (№ 156). – С. 8.
24. Шевченко, Л. С. Соціальні ризики та соціальна безпека праці [Текст] : монографія / Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2009. – 280 с.
25. Социально-экономические аспекты промышленной политики. Актуальные проблемы управления человеческими ресурсами и маркетинг контекста стратегии развития Украины [Текст] : сб. науч. тр. : в 3 т. Т. 1 / А. И. Амоша (отв. ред.) и др. – Донецк : Ин-т экономики пром-сти НАН Украины, 2007. – 456 с.
26. Мунтіян, В. І. Економічна безпека України [Текст] / В. І. Мунтіян. – К. : КВІЦ, 1999. – 462 с.
27. Губський, Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення [Текст] : монографія / Б. В. Губський. – К. : Укрархбудінформ, 2001. – 122 с.
28. Концепція економічної безпеки України [Текст] / кер. проекту В. М. Геєць ; Ін-т економ. прогнозування НАНУ. – К. : Логос, 1998. – 56 с.
29. Енергетична безпека України: стратегія та механізми забезпечення [Текст] / за ред. А. Л. Шевцова. – Дніпропетровськ : Пороги, 2002. – 264 с.
30. Енергетична безпека України: чинники впливу, тенденції розвитку [Текст] / під ред. М. П. Ковалка, А. К. Шидловського, В. П. Кухаря. – К. : Укр. енцикл. знання, 2003. – 160 с.
31. Енергетична стратегія України: погляд громадськості [Текст]. – К. : Енергетика та електрифікація, 2003. – 260 с.

32. Енергетичні ресурси та потоки [Текст] / під ред. А. К. Шидловського. – К. : Укр. енцикл. знання, 2003. – 472 с.
33. Зюзя, И. Украинские горизонты Киотского протокола [Текст] / И. Зюзя // Энергет. политика Украины. – 2005. – № 3. – С. 28–32.
34. Шидловський, А. К. Тенденції розвитку енергетики України [Текст] : навч. посіб. / А. К. Шидловський, С. І. Випанасенко, Л. П. Ворохов. – Д. : НГУ, 2005. – 104 с.
35. Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи. Біла книга державної політики [Текст] / за ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2008. – 186 с.
36. Україна: прогноз розвитку продуктивних сил [Текст] / С. І. Дорогунцов, Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк [та ін.]. – К. : РВПС України НАН України, 2006. – Т. 1. – 117 с.
37. Про природні монополії [Текст] : Закон України від 20.04.2000 р. № 1682-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 30. – Ст. 238.
38. Інформаційна довідка про основні показники розвитку галузей паливно-енергетичного комплексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/index. – Заголовок з екрана.
39. Инновационное развитие топливно-энергетического комплекса: проблемы и возможности [Текст] : монографія / под общ. ред. Г. К. Вороновского, И. В. Недина. – Киев : Знання України, 2004. – 386 с.
40. Савчук, А. В. Конкурентоспособность отраслей промышленного производства: методологические вопросы оценки и анализа [Текст] / А. В. Савчук // Економіка промисловості. – 2001. – № 2 (12). – С. 61–66.
41. Конкурентоспроможність: країна, регіон, підприємство [Текст] / за ред. Ю. В. Полунєєва. – К. : ЛАТАК, 2006. – 175 с.
42. Кулик, М. Електроенергетика України: сучасний етап, проблеми та перспективи: інформаційно-аналітична доповідь [Текст] / М. Кулик, О. Дупак, Є. Дубовський. – К. : НТСЕУ, 1999. – 99 с.
43. Василенко, В. А. Стратегічне управління [Текст] : навч. посіб. / В. А. Василенко, Т. І. Ткаченко. – К. : ЦУЛ, 2003. – 396 с.
44. Экономическая и национальная безопасность [Текст] / под общ. ред. Е. А. Олейникова. – М. : Экзамен, 2004. – 766 с.
45. Закалюк, А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [Текст] : у 3 кн. Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – 712 с.
46. Кальман, О. Г. Стан і головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми [Текст] : монографія / О. Г. Кальман. – Х. : Гімназія, 2003. – 352 с.
47. Стрельцов, Е. Л. Экономическая преступность в Украине [Текст] : курс лекций / Е. Л. Стрельцов. – Одесса : АО БАХВА, 1997. – 572 с.

48. Матусовский, Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ [Текст] / Г. А. Матусовский. – Харьков : Консум, 1999. – 480 с.
49. Попович, В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки [Текст] : монографія / В. М. Попович. – Ірпінь : Акад. держ. податк. служби України, 2001. – 524 с.
50. Протидія економічній злочинності [Текст] / П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика, Р. Л. Степанюк та ін. – Х. : ХНУВС, 2004. – 568 с.
51. Коваленко, В. В. Щодо сутності та визначення економічної злочинності [Текст] / В. В. Коваленко // Актуальні проблеми кримінологічної політики в Україні : матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 25 квіт. 2012 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – С. 5–10.
52. Бойко, А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження) [Текст] : монографія / А. М. Бойко. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 380 с.
53. Навроцький, В. О. Кримінальне право: Особлива частина [Текст] : курс лекцій / В. О. Навроцький. – К. : Т-во «Знання», 2000. – 771 с.
54. Солодовников, С. А. Кримінальна економіка і насильственні преступления против собственности граждан [Текст] : монографія / С. А. Солодовников. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 319 с.
55. Волженкин, Б. В. Преступления в сфере экономической деятельности [Текст] / Б. В. Волженкин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 641 с.
56. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз [Текст] : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. ; за ред. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2010. – 448 с.
57. Криминология [Текст] : учебник / под ред. И. И. Карпеца, В. Н. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнецовой и др. – М. : Юрид. лит., 1976. – 440 с.
58. Стручков, Н. А. Преступность как социальное явление [Текст] : лекции / Н. А. Стручков. – Л. : [б. и.], 1979. – 119 с.
59. Вицин, С. Е. Моделирование в криминологии [Текст] : учеб. пособие / С. Е. Вицин. – М. : Высш. шк. МВД СССР, 1973. – 103 с.
60. Даньшин, И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии [Текст] : монографія / И. Н. Даньшин. – Харьков : Прапор, 2005. – 224 с.
61. Забрянский, Г. Й. Методика статистического изучения преступности [Текст] : учеб. пособие / Г. Й. Забрянский. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 1976. – 82 с.
62. Довідка Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України «Про виявлені злочини, вчинені на підприємствах, установах, організаціях за видами економічної діяльності та факти виготовлення підроблених грошей» (ст. 199 КК України) від 1 березня 2012 р. – № 16/ІК–1134.

63. Психологічні особливості організованих злочинних об'єднань [Текст] : наук.-практ. посіб. / за ред. Я. Ю. Кондрацьєва, С. Д. Максименка, Б. В. Романюка. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 436 с.
64. Кулик, О. Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання [Текст] : монографія / О. Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 288 с.
65. Довідка про заходи органів внутрішніх справ з протидії правопорушенням у паливно-енергетичному комплексі держави [Текст]. – К. : ДСБЕЗ МВС України, 2007.
66. Архівна кримінальна справа Новоайдаїського районного суду Луганської області. – № 1–110/ 2009 р.
67. Архівна кримінальна справа Кіровського міського суду Луганської області. – № 1–1/2007 р.
68. Архівна кримінальна справа Калинівського районного суду м. Горлівки Донецької області. – № 1–78/2007 р.
69. Архівна кримінальна справа Каменсько-Дніпровського районного суду Запорізької області. – № 1–141/2008 р.
70. Зеленецький, В. С. Боротьба з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом та фінансування тероризму (економіко-правовий аналіз) [Текст] : наук.-практ. посіб. / В. С. Зеленецький, В. Л. Кротюк, Д. А. Файер. – Х. : Кроссруд, 2007. – 672 с.
71. Запобігання злочинам, пов'язаним з незаконним використанням бюджетних коштів [Текст] : наук.-практ. посіб. / В. В. Кулаков, В. В. Лень, С. С. Мірошніченко та ін. – Запоріжжя : Дніпропетр. металург, 2011. – 289 с.
72. Довідкові матеріали щодо стану протидії правопорушенням у паливно-енергетичному комплексі держави та сфері надровикористання [Текст]. – К. : ДСБЕЗ МВС України, 2008.
73. Архівна кримінальна справа Кременчуцького міськрайонного суду Полтавської області. – № 1–32/2008 р.
74. Матеріали про результати діяльності підрозділів ДСБЕЗ з виконання плану комплексних заходів ОВС, спрямованих на протидію розкраданням та іншим зловживанням на об'єктах нафтогазового комплексу держави [Текст]. – К. : ДСБЕЗ МВС України, 2007 р.
75. Архівна кримінальна справа Лутугинського районного суду Луганської області. – № 307–2009 р.
76. Савченко, Ю. Как работает теневой рынок газа [Текст] / Ю. Савченко // Комментарии. – 2012. – 24 февр. (№ 8).
77. Волобуєв, А. Ф. Технології злочинної діяльності як об'єкт криміналістичного дослідження [Текст] / А. Ф. Волобуєв, В. Б. Смелік // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2003. – Вип. 3. – С. 148–152.

78. Методичні рекомендації щодо виявлення та попередження злочинів на ринку енергоносіїв [Текст]. – К. : ДСБЕЗ МВС України, 2007.
79. Лисенко, В. В. Ухилення від сплати податків: виявлення та розслідування [Текст] : монографія / В. В. Лисенко, О. С. Задорожний, О. П. Дзісяк. – К. : Істина, 2008. – 216 с.
80. Василенко, С. Ю. Викриття злочинів у сфері оподаткування [Текст] / С. Ю. Василенко, І. В. Сервецький, О. М. Юрченко. – К. : Просвіта, 2000. – 400 с.
81. Відмивання грошей: кримінально-правова кваліфікація, запобігання злочинності, законодавство та міжнародний досвід [Текст] : навч. посіб. / М. Я. Азаров, Ф. О. Ярошенко, П. В. Мельник, В. Р. Жвалюк. – Ірпінь : Нац. акад. ДПС України, 2004. – 310 с.
82. Шепитько, В. Ю. Преступные технологии легализации (отмывания) денежных средств и способы их разоблачения. Криминалистический анализ [Текст] : науч.-практ. пособие / В. Ю. Шепитько. – Харьков : Гриф, 2002. – 24 с.
83. Журавель, В. А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом [Текст] : наук.-практ. посіб. / В. А. Журавель. – Х. : Одиссей, 2005. – 312 с.
84. Савченко, Ю. Рынок нефтепродуктов отдала Коломойскому [Текст] / Ю. Савченко // Комментарии. – 2012. – 27 янв. (№ 4).
85. Савченко, Ю. Ахметов споткнется о Коломойского [Текст] / Ю. Савченко // Комментарии. – 2012. – 3 февр. (№ 5).
86. Харов, Т. Кремль позволил Фирташу расширяться [Текст] / Т. Харов // Комментарии. – 2012. – 3 февр. (№ 5).
87. Рясной, Д. Юрий Ивановченко становится сланцевым королем [Текст] / Д. Рясной // Комментарии. – 2012. – 2–9 марта (№ 9–10).
88. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети [Текст] : монографія / за ред. З. С. Варналія. – К. : НІСД, 2007. – 768 с.
89. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року [Електронний ресурс] : затв. постановою Кабміну України від 21.07.2006 р. № 1001. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cqibin/laws/main.cqi?nreq=1001-2006.-%EF>.
90. Енергетична стратегія України на період до 2030 року [Електронний ресурс] : ухвал. Розпорядженням Кабміну України від 15.03.2006 р. // Офіц. сайт Мінпаливенерго України. – Режим доступу: <http://mpe.gov.ua/fue/control/uk/doccatalog/list?currDir=50112>.
91. Бобров, Є. Невуглеводна енергетична політика України у світовому контексті [Текст] / Є. Бобров // Економіка України. – 2008. – № 8. – С. 68–79.
92. Сазонець, І. Л. Розміщення продуктивних сил [Текст] : навч. посіб. / І. Л. Сазонець, В. В. Джинжоян, О. О. Чубар. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 320 с.

93. Ефективність використання паливно-енергетичних ресурсів у регіонах України [Текст] / за ред. Б. М. Данилишина. – К. : РВПС України НАН України, 2006. – 54 с.
94. Вовченко, А. Проблеми реформування вугільної промисловості України [Текст] / А. Вовченко, В. Гриньов // Економіка України. – 2008. – № 5. – С. 19–23.
95. Гончарук, А. До питання про ефективність газорозподільних компаній в Україні [Текст] / А. Гончарук // Економіка України. – 2008. – № 2. – С. 26–36.
96. Гончарук, А. Про ефективність розподілу електроенергії в Україні [Текст] / А. Гончарук // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 28–35.
97. Харазішвілі, Ю. М. Методологічні засади інтегральної оцінки діяльності регіонів [Текст] / Ю. М. Харазішвілі // НДЕІ МЕ. Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 10. – С. 131–136.
98. Василенко, В. Методологія економічної діагностики регіонів [Текст] / В. Василенко // Економіка України. – 2008. – № 9. – С. 4–17.
99. Лексин, В. Региональная диагностика: сущность, предмет и метод, специфика применения в современной России [Текст] / В. Лексин // Рос. экон. журн. – 2003. – № 9–10. – С. 64–74.
100. Інструкція про єдиний облік злочинів від 25.05.2010 р. [Текст] : затв. спіл. наказом Ген. прокуратури України, М-ва внутр. справ України, Держ. податк. адмін. України, М-ва оборони України, Держ. мит. служби України, Адмін. держ. прикордон. служби України, М-ва України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобил. катастрофи, Держ. департаменту України з питань виконання покарань, Держ. суд. адмін. України. – № 21/135/281/240/49 9/354/367/159/69. – Режим доступу: <http://document.ua>
101. Криминологія: Загальна та Особлива частини [Текст] : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Х. : Право, 2009. – 228 с.
102. Кудрявцев, В. Причинність в криминологии [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1968. – 176 с.
103. Психологический словарь-справочник [Текст] / под ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
104. Абрамова, Г. С. Возрастная психология [Текст] : учебник / Г. С. Абрамова. – Екатеринбург : Деловая книга, 1999. – 624 с.
105. Про внесення змін до ст. 1 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 23.03.2004 р. [Текст] : Закон України від 23.03.2004 р. № 1659-15 // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 29. – Ст. 370.
106. Там, Х. Преступность и уровень жизни [Текст] : пер. со швед. / Х. Там. – М. : Прогресс, 1982. – 252 с.

107. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства [Текст]. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж., 2002. – С. 71–82.
108. Батиргареева, В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми [Текст] : монографія / В. С. Батиргареева. – Х. : Право, 2009. – 576 с.
109. Пономарева, М. А. Психологическая диагностика личности: теория и практика [Текст] / М. А. Пономарева. – Минск : Изд-во Гревцова, 2008. – 240 с.
110. Бова, А. А. Соціальний капітал і організована злочинність [Електронний ресурс] / А. А. Бова // Наук.-практ. журн. – 2003. – № 8. – Режим доступу: http://mndc.naiu.kiev.ua./Gurnal/8 text/g8_04.htm.
111. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) : наук.-практ. журн. / РНБО України, Міжвід. н-д. центр з пробл. боротьби з організ. злочинністю ; [редкол.: Б. В. Романюк (голова) та ін.]. – К. : Міжвід. НДЦ з пробл. боротьби з організ. злочинністю. – 2008. – № 18. – 330 с.
112. Геєць, В. Ліберально-демократичні засади: курс на модернізацію України [Текст] / В. Геєць // Економіка України. – 2010. – № 3. – С. 4–20.
113. Евстигнеева, Л. Преодоление «третьего пути» / Л. Евстигнеева, Р. Евстигнеев // Вопр. экономики. – 2006. – № 2. – С. 126–139.
114. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований [Текст] / под ред. А. А. Гриценко. – Харьков : Форт, 2008. – 928 с.
115. Мельник, М. І. Науково-практичний коментар Закону України «Про боротьбу з корупцією» [Текст] / М. І. Мельник, А. І. Редька, М. І. Хавронюк ; за ред. М. І. Мельника. – К. : Атіка, 2008. – 371 с.
116. Невмержицький, Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії [Текст] / Є. В. Невмержицький ; Акад. прокуратури України. – К. : КНТ, 2008. – 364 с.
117. Weber, M. On charisma and institution building [Електронний ресурс] / M. Weber. – Chicago : University of Chicago Press, 1968. – Режим доступу: http://scepsis.ru/library/id_647.html.
118. Дементьев, В. В. Держава і регіони: чому немає згоди? (Інституційний аспект) [Текст] / В. В. Дементьев // Екон. теорія. – 2010. – № 1. – С. 39–48.
119. Дементьев, В. В. Структура економічної влади і поведінка власника підприємства [Текст] / В. В. Дементьев // Екон. теорія. – 2008. – № 2. – С. 22–96.
120. Предборський, В. А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів [Текст] : монографія / В. А. Предборський. – К. : Кондор, 2005. – 614 с.

121. Зверяков, М. Ліберальна ідея і модернізація економіки України [Текст] / М. Зверяков // Економіка України. – 2010. – № 7. – С. 11–12.
122. Круш, П. Лобіювання економічних інтересів у державі [Текст] / П. Круш // Економіка України. – 2005. – № 10. – С. 75–80.
123. Гончар, М. Олігархономіка України: російська газова подушка [Текст] / М. Гончар // Дзеркало тижня. – 2010. – 15 трав. (№ 18).
124. Григор'єв, І. Бої за правилами [Текст] / І. Григор'єв // Укр. тиждень. – 2012. – 20–26 січ. (№ 3 (220)). – С. 22–25.
125. Галушка, З. І. Соціально-економічні чинники стратифікації трансформаційного суспільства [Текст] / З. І. Галушка // Екон. теорія. – 2009. – № 3. – С. 50–59.
126. Гусак, Л. НАК «Нефтегаз Украины» – от процветающей компании к банкротству [Текст] / Л. Гусак // Щотижневик «2000». – 2010. – 20 серп. (№ 33).
127. Рейтинг скандальних боржників [Текст] // Дзеркало тижня. – 2010. – 25 верес. (№ 35).
128. У газового вентиля [Текст] // Щотижневик «2000». – 2010. – 10 верес. (№ 36).
129. Самое важное: Украина // Время. – 2010. – 17 марта (№ 34).
130. Штраф, підтверджений судом [Текст] // Уряд. кур'єр. – 2010. – 20 січ. (№ 17).
131. Азаров, М. Україна не має асоціюватися з катастрофою [Текст] / М. Азаров // Уряд. кур'єр. – 2010. – 18 берез. (№ 50).
132. Большая политика с Е. Киселевым: 29.06.2012 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: politika.inter.ua/ru/episode/159. – Заголовок з екрана.
133. Вергіль, О. Кувейт по-охтирські [Текст] / О. Вергіль // Уряд. кур'єр. – 2010. – 18 трав. (№ 84).
134. Карпюк, Г. Хто гріє руки на вугіллі? [Текст] / Г. Карпюк // Уряд. кур'єр. – 2010. – 4 серп. (№ 142).
135. Амоша, О. Промислова політика України: концептуальні орієнтири на середньострокову перспективу [Текст] / О. Амоша, В. Вишневецький, Л. Збарацька // Економіка України. – 2009. – № 11. – С. 4–13.
136. Бунич, А. П. Теневая экономика [Текст] / А. П. Бунич, А. И. Гуров, Т. И. Корягина и др. – М. : Экономика, 1991. – 165 с.
137. World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://riskreport.weforum.org/global-risks-2011.pdf>. – Заголовок з екрана.
138. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки [Електронний ресурс] : затв. наказом Мінекономіки від 18.02.2009 р. № 123 : зареєстр. у Мін'юсті 06.02.2009 р. за № 111/15127. – Режим доступу: zakon.nau.ua/doc/?code=v0123665-09. – Заголовок з екрана.

139. Рівень тінізації української економіки сягнув 36 % ВВП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/finance>. – Заголовок з екрана.
140. Податкова провела «рестайлінг» методів боротьби із тіншовою економікою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kmu.gov.ua/control/ru/publish/article?art_id=245152545&cat_id=244277212. – Заголовок з екрана.
141. Тишук, Т. А. Тінізація економіки України у контексті кризових тенденцій [Текст] / Т. А. Тишук, О. В. Іванов // 36. наук. пр. Нац. ун-ту Держ. податк. служби України. – 2011. – № 2. – С. 279–290.
142. Чукаєва, І. К. Формування ефективних пропорцій паливно-енергетичного балансу на перспективу як база енергетичної стратегії України [Текст] / І. К. Чукаєва // Економіка та право. – 2004. – № 1. – С. 97–101.
143. Про електроенергетику [Текст] : Закон України від 16 жовт. 1997 р. № 5757/97-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 1. – Ст. 1.
144. Обиход, Н. Все, что я изложил, базируется на документах [Текст] / Н. Обиход // Комс. правда в Украине. – 2012. – 29 июня – 5 июля (№ 139/26 (4133/25528)). – С. 14.
145. Експерти: Тінізація економіки України набула тотального характеру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.net/ukr/detail/31208>. – Заголовок з екрана.
146. Аналітична доповідь. Європейська інтеграція України: поточна ситуація, завдання та пріоритети [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mre.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article&art_id=174850&cat_id=35109. – Заголовок з екрана.
147. Попович, В. М. Тіншова економіка як предмет економічної кримінології [Текст] / В. М. Попович. – К. : Прав. джерела, 1998. – 448 с.
148. Баганець, О. Актуальні проблеми нагляду за додержанням законодавства у паливно-енергетичному комплексі [Текст] / О. Баганець // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 8. – С. 13–18.
149. Базилевич, В. Д. Природні монополії [Текст] / В. Д. Базилевич, Г. М. Філюк. – К. : Знання, 2006. – 367 с.
150. Башмаков, И. Цены на нефть: пределы роста и глубины падения [Текст] / И. Башмаков // Вопр. экономики. – 2006. – № 3.
151. Венгер, В. В. Регулювання діяльності природних монополій: теорія і практика [Текст] / В. В. Венгер. – К. : ІЕІП НАНУ, 2007. – 204 с.
152. Захарін, С. Інвестиційне забезпечення відтворення основних фондів [Текст] / С. Захарін // Економіка України. – 2007. – № 5. – С. 43–51.
153. Кіндзерський, Ю. Інститут держави і проблеми оновлення промислової політики в Україні [Текст] / Ю. Кіндзерський // Економіка України. – 2011. – № 1. – С. 48–58.

154. Сотник, І. Про макроекономічні наслідки ресурсозабезпечення [Текст] / І. Сотник // Економіка України. – 2009. – № 10. – С. 27–35.
155. Стадницький, Ю. І. Державне регулювання діяльності природних монополій [Текст] : монографія / Ю. І. Стадницький та ін. – Львів : Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2008. – 224 с.
156. Шиян, В. Правові аспекти боротьби з організованою злочинністю у сфері транспортування вуглевмісної сировини та пального [Текст] / В. Шиян // Вісн. Нац. Акад. держ. упр. при Президентові України. – 2005. – № 3. – С. 361–368.
157. Малиновський, О. Закон про газовий ринок: нові перспективи? [Текст] / О. Малиновський // Дзеркало тижня. – 2010. – 20 листоп. (№ 43).
158. Концепція реформування вугільної галузі [Текст] : ухвал. розпорядженням Кабміну від 14.05.2008 р. № 737-р // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 37. – Ст. 1244.
159. Про засади функціонування ринку природного газу [Текст] : Закон України від 08.07.2010 р. № 2467-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 48. – Ст. 566.
160. Про визначення критеріїв віднесення об'єктів державної власності до таких, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави [Текст] : постановою Кабміну України від 03.11.2010 р. № 999 // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 84. – Ст. 2948.
161. Україна: огляд енергетичної політики [Електронний ресурс] // МЕА, 2011. – Режим доступу: <http://iea.org.ua>.
162. Паламарчук, Г. Особливості рейдерства в Україні та політика його подолання [Текст] / Г. Паламарчук, Л. Венгер // Економіка України. – 2007. – № 9. – С. 38–45.
163. Про внесення змін до Закону України «Про трубопровідний транспорт» щодо реформування нафтогазового комплексу» [Текст] : Закон України від 13.04.2012 р. № 4658-VI // Голос України. – 2012. – 5 трав. (№ 82).
164. Про приватизацію державного майна [Текст] : Закон України від 04.03.1992 р. (ред. від 19.02.1997 р.) № 2163-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 17. – Ст. 122.
165. Ісаченко, С. Куди течуть нафтові ріки? [Текст] / С. Ісаченко // Уряд. кур'єр. – 2009. – 19 листоп. (№ 215).
166. Прокопчук, С. Ядерне паливо: українські висновки російського досвіду [Текст] / С. Прокопчук // Уряд. кур'єр. – 2011. – 11 берез. (№ 44).
167. Звягильский, Е. Модернизация угольной промышленности: концепция и основа стратегии [Текст] / Е. Звягильский // Щотижневик «2000». – 2011. – 8 груд. (№ 49).
168. Лукашин, Ю. Электричний колапс [Текст] / Ю. Лукашин // Щотижневик «2000». – 2011. – 1 квіт. (№ 13).

169. Побережнюк, Р. Підпільні шахти [Текст] / Р. Побережнюк // Щотижневик «2000». – 2009. – 17 лип. (№ 28).
170. Куш, П. Заплатив штраф... і копай далі [Текст] / П. Куш // Уряд. кур'єр. – 2011. – 26 січ. (№ 14).
171. Нефедов, В. Розвідку пустили у розпил [Текст] / В. Нефедов // Щотижневик «2000». – 2009. – 4 груд. (№ 49).
172. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. [Текст] // Международная защита прав человека. Документы и материалы. – Харьков, 1998.
173. Рішення колегії Міністерства енергетики та вугільної промисловості України від 24.06.2011 «Про стан промислової безпеки та охорони праці на підприємствах паливно-енергетичного комплексу, забезпечення безпечного використання електроенергії та газу у побуті» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article:jsessionid=D>. – Назва з екрана.
174. Соціально-політичні та економічні передумови підвищеної криміногенності ПЕК як сфери матеріального виробництва [Текст] / Г. О. Дарнопих, І. О. Христинч, А. Б. Блага, Л. О. Шевченко // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т вивч. пробл. злочинності. – Х. : Право, 2010. – Вип. 19. – С. 89–102.
175. Рішення колегії Міністерства енергетики та вугільної промисловості України від 24.06.2011 р. «Про стан промислової безпеки та охорони праці на підприємствах паливно-енергетичного комплексу, забезпечення безпечного використання електроенергії та газу у побуті» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article:jsessionid=D>. – Назва з екрана.
176. Варій, Ю. М. Психічна депривація студентської молоді України першого десятиліття XXI століття [Текст] / Ю. М. Варій // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ (Серія психологічна). – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 27–40.
177. Варій, Ю. М. Вплив економічної депривації на поведінку молоді 16–25 років [Текст] / Ю. М. Варій // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ (Серія психологічна). – Львів, 2009. – Вип. 2. – С. 18–31.
178. Амоша, О. Промислова політика України: концептуальні орієнтири на середньострокову перспективу [Текст] / О. Амоша, В. Вишневський, Л. Збарзька // Економіка України. – 2009. – № 12. – С. 4–13.
179. Архангельський, Ю. Деякі питання структурної перебудови економіки України [Текст] / Ю. Архангельський // Економіка України. – 2010. – № 9. – С. 26–33.
180. Вишневський, В. Системно-динамічне моделювання розвитку старопромислових регіонів [Текст] / В. Вишневський, І. Александров, О. Половян // Економіка України. – 2010. – № 7. – С. 7–49.

181. Гриценко, А. Методологічні основи модернізації України [Текст] / А. Гриценко // Економіка України. – 2011. – № 1. – С. 38–47 ; № 2. – С. 4–12.
182. Друкер, П. Задачи менеджмента в XX веке [Текст] : учеб. пособие / П. Друкер. – М. : Изд. дом «Вильямс», 2000. – 364 с.
183. Полтерович, В. Стратегии модернизации, институты и коалиции [Текст] / В. Полтерович // Вопр. экономики. – 2008. – № 4. – С. 15–24.
184. Радыгин, А. В поисках институциональных характеристик экономического роста [Текст] / А. Радыгин, Р. Энтов // Вопр. экономики. – 2008. – № 8. – С. 5–13.
185. Соколовська, А. Економічна функція держави та особливості її виконання в Україні [Текст] / А. Соколовська // Економіка України. – 2008. – № 3. – С. 20–32.
186. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України [Текст] : в 3 т. / за ред. В. М. Гейця, В. П. Семіноженка, Б. Є. Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007. – 556 с.
187. Rodrik, D. Normalizing Industrial Policy, September 2007 [Електронний ресурс] / D. Rodrik. – Режим доступу: <http://ksg.harvard.edu/rodrik>.
188. Заблоцький, Б. Національна економіка [Текст] : підручник / Б. Заблоцький. – Львів : Новий Світ – 2000, 2010. – 582 с.
189. Концептуальні засади державної політики щодо забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів (енергоефективності) [Текст] : схвал. рішенням РНБО України від 30.05.2008 р. // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 56. – Ст. 1859.
190. Гусак, Л. Чистка завалов [Текст] / Л. Гусак // Щотижневик «2000». – 2011. – 10 черв. (№ 22).
191. Прокопчук, С. Атомна енергетика: в чиїх кишенях осідають великі гроші? [Текст] / С. Прокопчук // Уряд. кур'єр. – 2012. – 16 берез. (№ 48).
192. Шалайський, О. ТОП-7 схем полегшення бюджету [Текст] / О. Шалайський, В. Трегубов // Дзеркало тижня. – 2011. – 30 груд. (№ 48).
193. Про особливості приватизації вугледобувних підприємств [Текст] : Закон України від 12.04.2012 р. № 4650-VI // Уряд. кур'єр. – 2012. – 23 трав. (№ 90).
194. Новицький, А. М. Організаційно-правові засади державного управління у паливно-енергетичному комплексі України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / А. М. Новицький ; Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2005. – 19 с.
195. Офіційний сайт Міністерства палива та енергетики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mpe.kmu.gov.ua. – Заголовок з екрана.

196. Кальман, О. Г. Деякі проблеми реформування правоохоронних та контролюючих органів України [Текст] / О. Г. Кальман // Вісн. прокуратури. – 2002. – № 4 (16). – С. 88–91.
197. Лановий, В. Бюджет як мірило бюрократичної нахабності [Текст] / В. Лановий // Тиждень. – 2012. – 13–19 квіт. (№ 15 (232)). – С. 30–33.
198. Бойко, А. Недоліки діяльності правоохоронних та судових органів щодо запобігання та протидії економічній злочинності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/vlada.html?_m=publications&_t=rec&id=12985. – Заголовок з екрана.
199. Звіт Державного комітету фінансового моніторингу України за 2007 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sdfm.gov.ua/content/File/Site_docs/2008/04.04.08/Zvit_DKFMU_07_0.pdf. – Заголовок з екрана.
200. Бурлакова, В. Чому українці не усміхаються [Текст] / В. Бурлакова // Тиждень. – 2012. – 29 черв. – 5 лип. (№ 26 (243)). – С. 44–47.
201. Інформаційна довідка про основні показники розвитку галузей паливно-енергетичного комплексу України за 2011 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mpe.kmu.gov.ua. – Заголовок з екрана.
202. Даньшин, И. Н. Об организации централизованной правовой статистики [Текст] / И. Н. Даньшин, З. М. Онищук, И. А. Христич // Проблемы социалистической законности : респ. межвед. науч. сб. / отв. ред. В. Я. Таций. – Харьков : Вища шк., 1980. – Вып. 5. – С. 77–82.
203. Інформація Генеральної прокуратури України «Про стан законності в державі у 2009 році» (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/vlada.html?_m=publications&_t=rec&id=12985. – Заголовок з екрана.
204. Кононенко, М. Альтернативні шляхи забезпечення енергетичної безпеки ЄС [Текст] / М. Кононенко // Віче. – 2010. – № 10. – С. 7–11.
205. Гусак, Л. НАК «Нефтегаз Украины» – вчера, сегодня, завтра [Текст] / Л. Гусак // Щотижневик «2000». – 2011. – 23 верес. (№ 28).
206. Куюн, С. «Нафтогаз» перетворюється в «Лівелу» [Текст] / С. Куюн // Дзеркало тижня. – 2011. – 26 листоп. (№ 44).
207. Скляренко, В. Приватизація в енергетиці – модернізація енергоринку і вуглепрому [Текст] / В. Скляренко // Уряд. кур'єр. – 2011. – 4 серп. (№ 141).
208. Шостак, Л. Енергозабезпечення України у міжнародних економічних відносинах [Текст] / Л. Шостак, О. Дікарев // Економіка України. – 2007. – № 11. – С. 81–88.
209. Перспективи видобутку власного газу [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/index/>. – Заголовок з екрана.
210. Дікарев, О. Стратегічне освоєння енергетичних ресурсів шельфу світового океану [Текст] / О. Дікарев // Економіка України. – 2010. – № 1. – С. 60–73.

211. Кулік, М. Стратегічні перспективи розвитку енергетики України [Текст] / М. Кулік, Б. Стогній // Світогляд. – 2009. – № 3. – С. 42–45.
212. Модернізація електроенергетики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tek.ua>. – Заголовок з екрана.
213. Електроенергетика України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eru.ua>. – Заголовок з екрана.
214. Кудря, С. Національні проекти – крок до енергетичної незалежності України [Текст] / С. Кудря, В. Резцов // Дзеркало тижня. – 2010. – 9 жовт. (№ 37).
215. Униговський, Л. LGN-термінал. Що далі? [Текст] / Л. Униговський // Дзеркало тижня. – 2010. – 16 жовт. (№ 32).
216. Бут, В. В. Детермінація організованих форм економічної злочинності [Текст] / В. В. Бут // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2001. – № 4. – С. 62–72.
217. Прокопчук, С. Енергетична «стратегія»: у полоні ілюзій та омани [Текст] / С. Прокопчук // Уряд. кур'єр. – 2011. – 17 листоп. (№ 24).
218. Прощай, «Укрспецюст» [Текст] // Власть денег. – 2006. – № 14. – С. 3.
219. Денисенко, А. Енергетичне майбутнє України: як його підганяють під Ахметова [Текст] / А. Денисенко, І. Гонта // Дзеркало тижня. – 2011. – 19 листоп. (№ 42).
220. Енергоринок: 20 років (не) залежності // Дзеркало тижня. – 2001. – 27 серп. (№ 30).
221. Кальман, А. Г. Предупредительные функции антикоррупционного законодательства [Текст] / А. Г. Кальман // Громадська експертиза. Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 56–58.
222. Чураков, Я. А. Державне регулювання фінансової діяльності та ціноутворення природних монополій в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.02.03 / Я. А. Чураков ; НАНУ, Ін-т екон. прогнозування. – К., 2004. – 18 с.
223. Костенко, О. М. Культура і закон – у протидії злу [Текст] : монографія / О. М. Костенко. – К. : Атіка, 2008. – 352 с.
224. Про розвиток ринків паливно-енергетичних ресурсів в рамках реалізації Енергетичної стратегії України на період до 2030 року [Текст] : Рішення РНБО України від 5 черв. 2009 р. : затв. Указом Президента України від 27.08.2009 р. № 681/2009 // Уряд. кур'єр. – 2009. – 4 верес. (№ 161).
225. Коваленко, В. В. Профілактика економічної злочинності в Україні: концептуальні засади, організаційно-правові основи, проблеми управління [Текст] : монографія / В. В. Коваленко. – Х. : ХНУВС, 2004. – 420 с.
226. Баулін, Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності [Текст] : монографія / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.

227. Гришук, В. К. Окремі аспекти концепції позитивної (перспективної) кримінально-правової відповідальності людини [Текст] / В. К. Гришук // Актуальні проблеми кримінологічної політики в Україні : матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 25 квіт. 2012 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – С. 31–37.
228. Савченко, А. В. Щодо гуманізації кримінальної відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності [Текст] / А. В. Савченко // Актуальні проблеми кримінологічної політики в Україні : матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 25 квіт. 2012 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – С. 28–30.
229. Шакур, В. І. Суспільство і злочинність [Текст] : монографія / В. І. Шакур. – К. : Атіка, 2003. – 784 с.
230. Дрёмин, В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества [Текст] : монографія / В. Н. Дрёмин. – Одесса : Юрид. лит., 2009. – 616 с.
231. Литвак, О. М. Державний вплив на злочинність: кримінологічно-правове дослідження [Текст] / О. М. Литвак. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 280 с.
232. Положення про Національну комісію регулювання електроенергетики України [Текст] : затв. Указом Президента України від 21.04.1998 р. № 335/98 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 16. – Ст. 588.
233. Адміністративна юстиція України: проблеми теорії і практики [Текст] / О. М. Пасенюк, О. Н. Панченко, В. Б. Авер'янов та ін. ; за заг. ред. О. М. Пасенюка. – К. : Істина, 2007. – 608 с.
234. Левченко, Ю. О. Запобігання злочинам, що вчиняються у нафтогазовому комплексі України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ю. О. Левченко ; Київ. нац. ун-т внутр. справ МВС України. – К., 2008. – 17 с.
235. Битяк, Ю. П. Державна служба в Україні: організаційно-правові засади [Текст] : монографія / Ю. П. Битяк. – Х. : Право, 2005. – 304 с.
236. Настюк, В. Я. Адміністративно-правові режими у сфері національної безпеки та протидії тероризму [Текст] : монографія / В. Я. Настюк. – К. : НКЦ, 2008. – 245 с.
237. Мельник, М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) [Текст] : монографія / М. І. Мельник. – К. : Юрид. думка, 2004. – 400 с.
238. Про засади запобігання і протидії корупції [Текст] : Закон України від 07.04.2011 р. № 3206-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.
239. Гаращук, В. М. Контроль та нагляд у державному управлінні [Текст] : навч. посіб. / В. М. Гаращук. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1999. – 55 с.
240. Грошовий, Ю. М. Вибрані праці [Текст] / Ю. М. Грошовий ; упоряд. : О. В. Капліна, В. І. Маринів. – Х. : Право, 2011. – 656 с.

241. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності [Текст] : Закон України від 05.04.2007 р. № 877-V // Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – № 29. – Ст. 389.
242. Давыденко, Л. М. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы [Текст] : монографія / Л. М. Давыденко, А. А. Бандурка. – Харьков : Нац. ун-т внутр. дел, 2005. – 302 с.
243. Коломоєць, Т. О. Контроль за діяльністю місцевого самоврядування як суб'єктів адміністративного права України [Текст] : монографія / Т. О. Коломоєць, П. Д. Матвієнко. – Запоріжжя : Запорізі. нац. ун-т, 2011. – 256 с.
244. Протидія економічній злочинності [Текст] / П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 568 с.
245. Маргынєнко, О. А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины [Текст] : монографія / О. А. Маргынєнко. – Харьков : ХНУВС, 2005. – 496 с.
246. Чернявський, С. С. Протидія злочинам, пов'язаним з незаконним відшкодуванням податку на додану вартість [Текст] : наук.-практ. посіб. / С. С. Чернявський, Р. С. Довбаш. – К. : Хай-Тек Пресс, 2009. – 216 с.
247. Журавель, В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції [Текст] : монографія / В. А. Журавель. – Х. : Апостіль, 2012. – 304 с.
248. Голіна, В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) [Текст] : навч. посіб. / В. В. Голіна. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. – 120 с.
249. Бандурка, О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів [Текст] : монографія / О. М. Бандурка, О. М. Литвинов. – Х. : ХНУВС, 2011. – 308 с.
250. Литвинов, О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні [Текст] : монографія / О. М. Литвинов. – Х. : ХНУВС, 2008. – 446 с.
251. Закалюк, А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [Текст] : у 3 кн. Кн. 1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – 424 с.
252. Злочинність у сфері економіки: проблеми прогнозування, планування та координації заходів протидії [Текст] / за ред. О. Г. Кальмана. – Х. : Новасофт, 2005. – 255 с.
253. Профілактика злочинів [Текст] : підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін. ; за заг ред. О. М. Джу́жи. – К. : Атіка, 2011. – 720 с.
254. Настюк, В. Я. Адміністративно-правові режими в Україні [Текст] : монографія / В. Я. Настюк, В. В. Белєвцева. – Х. : Право, 2009. – 128 с.
255. Довідкові матеріали до спільної наради МВС і Мінпаливенерго [Текст]. – К. : ДСБЕЗ МВС України, 2007. – 10 с.

256. Погорецький, М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі [Текст] : монографія / М. А. Погорецький. – Х. : Арсіс, ЛТД, 2007. – 567 с.
257. Шепитько, В. Ю. Криміналістика [Текст] : курс лекцій / В. Ю. Шепитько. – Изд. 4-е. – Харків : ООО «Одиссей», 2011. – 368 с.
258. Кримінологія (Особлива частина) [Текст] : навч. посіб. / А. Б. Блага, А. А. Васильєв, Л. М. Давиденко та ін. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. – Х. : Золота миля, 2011. – 342 с.

Зміст

Передмова	3
Розділ 1. ЗЛОЧИННІСТЬ У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ ЯК ПРЕДМЕТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Поняття паливно-енергетичного комплексу	7
1.2. Загальна характеристика паливно-енергетичного комплексу	14
1.3. Сучасні ризики і загрози у паливно-енергетичній сфері України	24
1.4. Поняття злочинності у паливно-енергетичній сфері	37
Розділ 2. КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗЛОЧИНІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ ТА ЗЛОЧИНЦІВ, ЯКІ ЇХ ВЧИНЯЮТЬ	45
2.1. Сучасний стан і тенденції розвитку злочинності у паливно-енергетичній сфері України	45
2.2. Особливості територіального поширення злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері	76
2.3. Оцінка рівня латентності злочинності у паливно-енергетичній сфері	82
2.4. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили злочини економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері	86
Розділ 3. ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ	99
3.1. Корпоративні інтереси фінансово-промислових груп та корупційні чинники в механізмі продукування злочинності у паливно-енергетичній сфері України	99
3.2. Тінізація ринку енергоносіїв та її вплив на злочинність у паливно-енергетичній сфері країни	111
3.3. Недоліки правового регулювання у паливно-енергетичній сфері, що детермінують злочинність	118
3.4. Соціальна незахищеність і матеріальна незабезпеченість працівників паливно-енергетичного комплексу та її вплив на мотивацію вчинення злочинів економічної спрямованості	127
3.5. Недоліки державного управління паливно-енергетичною сферою, що детермінують злочинність	137
3.6. Недосконалий механізм протидії злочинності у паливно-енергетичній сфері	147

Розділ 4. ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ	158
4.1. Забезпечення енергетичної безпеки України як стратегічний напрям антикримінальної політики держави у паливно-енергетичній сфері	158
4.2. Протидія криміналізації ринку енергоносіїв та привласненню національного багатства.....	170
4.3. Нормативно-правові заходи запобігання злочинності у паливно-енергетичній сфері	180
4.4. Організаційно-управлінські заходи запобігання злочинності у паливно-енергетичній сфері	190
4.5. Напрями вдосконалення запобіжної діяльності правоохоронних, контролюючих та інших державних органів у паливно-енергетичній сфері	199
4.6. Заходи відвернення і припинення злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері.....	210
Список використаних джерел	225

Наукове видання

Головкін Богдан Миколайович
Дарнопих Геннадій Юрійович
Христич Інна Олександрівна
Шевченко Лариса Олександрівна
Оберемко Юлія Олексіївна

**ЗЛОЧИННІСТЬ У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНІЙ
СФЕРІ УКРАЇНИ:
КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ТА ЗАПОБІГАННЯ**

Монографія

За загальною редакцією
доктора юридичних наук *Б. М. Головкіна*

Редактор *Ю. В. Статкевич*
Коректори *М. М. Поточняк, Н. Ю. Шестьора*
Комп'ютерна верстка і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку 23.10.2012.
Формат 60×84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 14,3. Обл.-вид. арк. 13,05. Вид. № 786.
Тираж 1000 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено в друкарні СПДФО Коровін П. Ю.
Тел. (057) 758-35-98